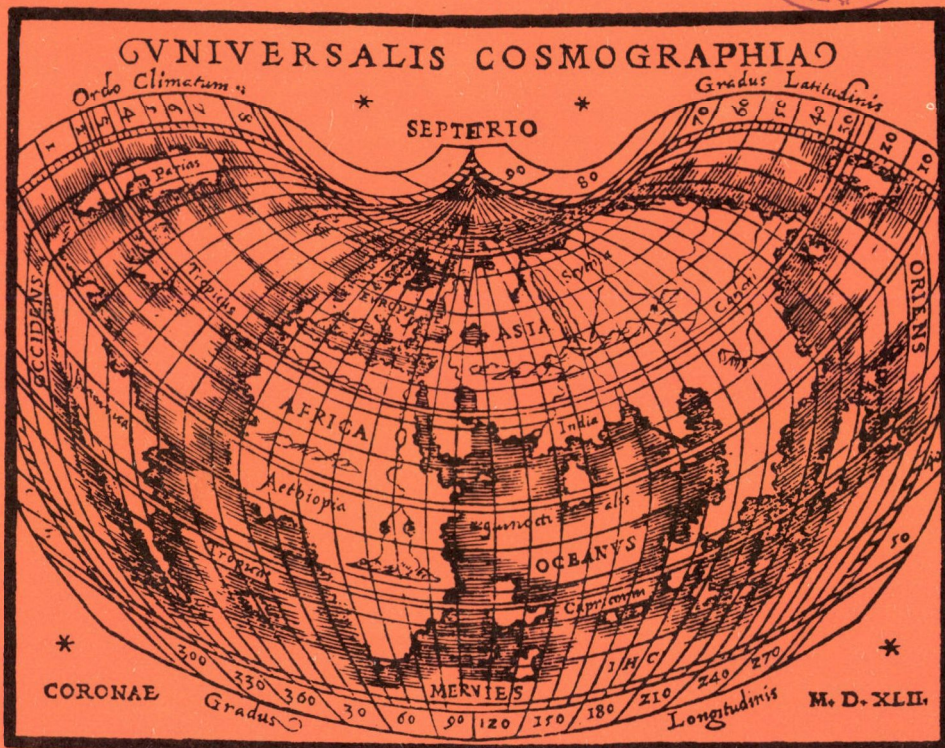

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1993. őszi – téli

Woteles

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1993. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Habsburgok és Magyarország

*Előadások a Magyar Történészek Világszövetsége konferenciáján
1992. augusztus 17–18.*

Zombori István: Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata	3
Magyari András: A Habsburg gazdaságpolitika főbb irányvonalai Erdélyben a 17. század végén	15
Varga J. János: Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon, 1688–1723.	20
Gergely András: Felvilágosodás és polgárosodás Magyarországon és Erdélyben ..	25
Spira György: Az udvar és a forradalmas március	31
Niederhauser Emil: Ferenc József és Erzsébet	35
Czövek István: Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg Birodalom nemzetiségei	38
Adriányi Gábor: Az 1855-ös osztrák konkordátum magyar vonatkozásai	45
Egyed Ákos: Polgárosodás, etnikum és az udvar	52
Fogarassy László: A Monarchia felbomlása: az utódállamok háborúja egymás ellen	60
Láng Imre: A nyugati államok társadalompolitikai kísérletei, 1945–1970	66

SZEMLE

Moses Gaster Chrestomatiája (Ism.: Miskolczy Ambrus)	93
Sic Itur Ad Astra, 1992. 1–3. szám (Ism.: Soós István)	97

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9321038 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HATALOM ÉS CSALÁDI VISZÁLY: V. KÁROLY ÉS I. FERDINÁND KAPCSOLATA

A történészek számára közhelyként ismert tény, hogyan összpontosult a fiatal Habsburg Károly kezében 1516–1519 között egy addig elképzelhetetlen méretű birodalom és az ezzel együtt járó hatalom.* Az azonban már csak a téma igen tájékozott kutatói előtt ismert, hogy mindez magán a Habsburg-családon belül is komoly vitákat hozott, és különösen a fiatalabb testvér, Ferdinánd részéről milyen nagy ellenállásba ütközött. Mindez a személyes-családi viszálykodás elválaszthatatlan az európai harcoktól, a francia-Habsburg hegemoniatörekvésektől, illetve a török ellen folytatott küzdelemtől. Ezek pedig meghatározó módon érintették Magyarország sorsát is. E tanulmányban megpróbáljuk a két testvér kapcsolatát áttekinteni, különös tekintettel annak az európai és a magyar politikára gyakorolt hatására és következményeire.

Károly Németalföldön, Gentben született 1500-ban, gyermekkorát is itt töltötte, a fényűző burgund hercegi udvar Európa-szerte csodált lovagi világában. A fiatal főherceget egy előkelő nemes, Chièvres, Utrechti Adorján (a későbbi VI. Adorján pápa) és nagynénje, Margit főhercegnő nevelte. Kiváló volt a testi ügyességet követelő ismeretekben (vadászat, vívás, lovaglás), érdeklődő, de mérsékelten képzett a tudományokban. Alapjában véve csöndes, zárkózott, keveset beszélő fiatalember, aki sajátos módon nem törődött a nyelvek ismeretével. Élete végéig franciául beszélt leginkább, bár később jól megtanult spanyolul is (de csak az 1520-as évek második felére). Leveleit, utasításait is rendszerint franciául adta. Németül igen rosszul tudott, latinul inkább csak értett, de nem beszélt. 1517 előtt soha nem járt Spanyolországban. 1506-ig azért nem jutott el, mert apja nem engedte, pedig Izabella és Ferdinánd szerette volna őt látni. Apja halála után pedig a flamand nemesek nem engedték, óvni akarván őt mindattól, ami a burgundi udvar hatásától eltér. Sőt, az Aragóniai Ferdinánddal szemben álló spanyol nemesek, akik Németalföldre menekültek, kifejezetten spanyolelleses hatást gyakoroltak Károlyra. Kora ifjúságától fejedelemnek nevelték, és nagyon hamar eltöltötte saját karizmatikus küldetésstudata, amelyet a burgundi hercegi udvar légköre csak tovább fokozott. 1515-ben nagykorúsíttatta őt Miksa császár, és Károlyé lett a burgundi hercegség, egyben ő lett az Aranygyapjas-rend nagymestere. Jog szerint őt illette a spanyol trón is.

Öccse, Ferdinánd 1503-ban született Alcalá de Henaresben. Apja halála után, Johanna betegsége miatt, 1507-től Aragóniai Ferdinánd nevelte, és uralkodása utolsó éveiben egyre inkább bevonta őt a kormányzásba is. A Királyi Tanácsban Ferdinánd a nagypapa mellett ült, részt vett a legfőbb politikai döntésekben is. Az ő anyanyelve így érthetően a spanyol volt, franciául alig tudott, németül semmit, csak jóval később tanulta meg a nyelvet. Ügyes volt a fegyverforgatásban és éles eszű, gyorsan reagáló a szellemi élet terén is. Közlélekeny, vidám, népszerű fejedelmi ifjú lett hamarosan, a spanyol rendek gyorsan megkedvelték. Ez indította Ferdinánd királyt arra, hogy a kisebbik unokát, Ferdinándot próbálja örökössé tenni Spanyolországban, Károly pedig maradjon Németalföldön és legyen ő császári nagypapa utóda.

* E tanulmány része egy nagyobb műnek, amely V. Károly és Magyarország kapcsolatát vizsgálja.

Károly azonban hallani sem akart ilyen megosztásról. Elsőszülött jogán ragaszkodott az őt megillető teljes örökséghez. Ez az eset szolgáltatta az első konfliktust a két testvér között. Kettőjük kapcsolatának vizsgálata rendkívül fontos és meghatározó cselekedetek szempontjából. Magyarország sorsát illetően pedig kiváltképpen jelentős, mert Ferdinánd cselekvőképességét mindenkor a bátyja politikájában neki juttatott szerep határozta meg. A magyar történetírásban fellelhető számtalan vád a császár és Ferdinánd ellen zömmel abból ered, hogy V. Károly politikáját nem vizsgálták részletesen, és így nem ismerhették Ferdinánd függőségét bátyjától. Mindezek föltárása, a két testvér helyzetének egybevetése, egymáshoz való viszonyuk elemzése az 1516-os esztendőől kezdve elengedhetetlen a magyar helyzet 1521–52 közti megítélése szempontjából. Ezért igyekszünk ezt az eddig nem kellőképpen értékelt tényezőt figyelemmel kísérni, és a változásokra mindenkor rámutatni.

Mivel Károly és a körülötte lévő – Aragóniai Ferdinánd elől Németalföldre menekült – spanyol nemesek mindent elkövettek a spanyol örökség biztosításáért, figyelmük kiterjedt arra is, hogy az idős uralkodó 1515-ben hosszabb időn át betegeskedett. Ezért Károly odaküldte egykori nevelőjét, Utrechti Adorjánt (1515. október), hogy a helyzetre felügyeljen és számára a hatalomátvételt megkönnyítse. Már ekkor számon tartották a fiatal Ferdinánd udvari környezetét, tanácsadóit.¹ Ugyanakkor Károly igyekezett öccsével szemben a látszatot megőrizni a külvilág előtt. Kénytelen volt ezt tenni, mert Ferdinánd hivatalosan infáns volt, azaz a spanyol trón örököse, igaz a bátyja mögött, másodikként. De 1515 elejétől kezdve, amikor Károly nagykorúvá lett, nem hagyott kétséget afelől, hogy apjuk halála után ő kíván a család fő tisztében eljárni. 1515. július 30-án levélben értesítette öccsét, hogy követet küld a spanyol udvarba, akinek a feladata, hogy Aragóniai Ferdinánd mellett legyen és Károlyt értesítse az ottani hírekről. Kérte öccsét, hogy a követét támogassa és annak közvetítésével tudasson vele híreket a spanyol állapotról. Ezt a küldöttet² követte Utrechti Adorján 1515 októberében. A számítások bevételek, Aragóniai Ferdinánd király 1516. január 23-án meghalt. Mivel végül nem tett konkrét lépést Ferdinánd unokája érdekében, Károly lett az örökös. A végrendeletben meghagyta ugyan Ferdinándnak az infánsi címet, de ezen kívül csak a nápolyi királyság bevételeiből fizetendő évi 50 000 dukátot hagyott rá.

A kialakult helyzet meglehetősen kényesnek bizonyult mindkét testvér számára. Ferdinánd igen népszerű volt, mintegy a „hazai uralkodó” alternatívát kínálva az „idegen” Károllyal szemben, aki viszont Németalföldön tartózkodott. A kérdés megoldására Károly környezetében fölmerült, hogy Ferdinándot azonnal el kellene távolítani az Ibériai-félszigetről. Egyebek között erről tudósította a császárt Andrea dal Burgo, Miksa diplomatája, mindössze négy nappal azután, hogy Károlyék megtudták Aragóniai Ferdinánd halálhírét. Hírforrásul Károly nagy befolyású politikusát, Chièvres-t jelölte meg.³ Úgy tűnik azonban, hogy Károly jobban megfontolta a döntést, mert öccséhez írott levelében sajnálkozását fejezte ki Ferdinánd halála miatt, de azonnal biztosította is arról, hogy nagy szeretettel viseltetik iránta és apja helyett apja lesz. Ez már utalás Károly törekvésére, hogy a spanyol ügyekben ő mint a család feje kíván eljárni.⁴ Április végén újabb levélben arról értesítette Ferdinándot, hogy elfoglaltságai miatt nem tud azonnal Spanyolországba utazni, pedig nagyon szeretne. Tudatta vele, hogy Miksa császárral megtárgyalta a családi ügyeket, és arról döntöttek, hogy mihamarabb meg kell tartani az eljegyzést Ferdinánd és a magyar király leánya között. Magáról a házasságról azt tartotta Károly, hogy ez ottani országaik és az egész kereszténység biztonsága szempontjából

szükséges. Hozzátette azt is, hogy ehhez Ferdinándnak nem kell odautazni, elég ha megbízottat küld.⁵ Ismeretes Károlynak egy korábbi, pontosan nem datált, de valamikor március 5-e előtt keletkezett levele is, amelyből kiderül, hogy fölhatalmazta spanyolországi követét, Utrechti Adorjánt, sürgesse Ferdinándnál ezt a házasságot.⁶

Mindez ellentmondásosnak tűnhet, valójában egy tudatos politika első megnyilvánulásának sajátosságait láthatjuk. Károly valóban tartott attól, hogy öccse befolyása az ő személyes érdekeit ronthatja. De még jobban tartott attól, hogy Ferdinánd váratlan eltávolítása által a család egyetlen tagja sem marad ott, és a Habsburg-dinasztia befolyása megrendülhet a spanyol trón biztosítása ügyében, mivel ő még nem tudott odautazni. Ezért nem hagyhatta el Ferdinánd az Ibériai-félszigetet. Ugyanakkor Károly megtette az első lépést öccse majdani eltávolítására, mégpedig az ősi Habsburg-birtokok, az ausztriai tartományok érdekeire hivatkozva. Egy korabeli forrás meg is jegyezte: Ferdinánd addig marad a helyén, míg Károly oda nem ér, azután távoznia kell.⁷ A döntésből az is kiderül, hogy az 1515-ös bécsi megállapodásban rögzített Habsburg–Jagelló házasság megkötését Károly nem kívánta maga teljesíteni. Miksa császár sem bánta ezt, mert úgy gondolta, Károly spanyol koronájával szemben Ferdinánd kaphatná az osztrák–német örökséget, és ennek első lépése lehetne az eljegyzés. (Nem lehet pontosan tudni miért, Károly kategorikusan elzárkózott a házasságtól, az a tény, hogy csak 1526-ban nősült meg, jelzi, az esetleges politikai fenntartások mellett komoly belső okai is lehettek.)

Úgy tűnt azonban, hogy 1516 nyarán a helyzet normalizálódott. A Németalföldön lévő Károly helyett az öreg Cisneros bíboros, toledói érsek kormányzott, munkájában segítette őt Ferdinánd infáns mint a király megbízottja. Bátyja elismerte Ferdinánd tapasztalatait és elfogadta tanácsait is különböző ügyekben. 1516. június 29-én írott levelében közölte Ferdinánddal, hogy egyetért javaslatával és az általa ajánlott személyt terjeszti a pápa elé a tortosai püspöki szék betöltésére,⁸ októberben pedig arról írt neki, hogy Cisneros bíboros támogatására elküldi egyik legbizalmasabb emberét, Poupet de la Chaux lovagot, kéri hogy Ferdinánd mindenben segítse és támogassa.⁹ A látszat tehát azt jelzi, hogy a két testvér kapcsolata normalizálódott. Valójában azonban a Ferdinánd iránti gyanakvás nem csökkent, és a fent említett tanácsadó, Poupet de la Chaux elküldése is Károly híveinek megerősítését szolgálta. De továbbra is fennállt a süszéghelyzet, amely miatt Károly távollétében nem lehetett Ferdinándot nélkülözni. Ki kell hangsúlyoznunk mindkét fivér esetében az udvari emberek meghatározó szerepét a konfliktus alakulásában – ami távolabb tekintve a hatalmi harc részét képezte. A király körüli flamand és Aragóniai Ferdinánd elől elmenekült spanyol nemesek igyekeztek Ferdinándot és udvari embereit befektíteni. Kétségtelen viszont, hogy Ferdinánd körül gyűltek össze a Szép Fülöp uralkodása idején rossz tapasztalatokat szerzett és a flamandokra nem kis gyanakvással néző nemesek. A helyzet mindenképpen átmeneti volt, amelynek megváltozását Károly odaérkezettétől lehetett várni, ám ez még messze volt.

1517 januárjától még fokozottabban fordult Károly figyelmé öccse tevékenységére. Azt is látni lehet, hogy Ferdinánd udvartartásában az év elejétől kezdve jelentős személyi változásokra került sor. Ezt követően írta le Niklas Ziegler már idézett sorait Ferdinánd jövőjéről.¹⁰ 1517 nyarán már látható volt, hogy Károly rövid időn belül Spanyolországba utazik és kezébe veszi e területek irányítását. Ezzel függött össze az a tanácskozás, amelyet Károly tanácsosaival tartott a nyár végén, amelyen a fő téma a Ferdinánd környezetében lévő tisztségviselők magatartása volt, és a végső konklúzió úgy hangzott, hogy ezeket a személyeket el kell távolítani. Károly ekkor kíséretével már készen állt az utazásra,

elérkezettnek látta tehát az időt, hogy öccse ügyében határozott lépéseket tegyen. Ezt fejezi ki a hajóra szállás előtt kelt levele, amely formailag ugyan nem vonja kétségbe Ferdinánd jóakarátát, de a lényegét illetően nem hagy kétséget. Azt írta: már régóta sajnálattal hallja azokat a híreket, miszerint Ferdinándot olyan rossz és gonosz tisztségviselők veszik körül, akik nemcsak neki magának okoznak nagy kárt, de veszélyeztetik és rossz hírért keltik anyjuknak, Johannának, továbbá érintik az egész királyság és Károly személyét is. Ezeket a híreket a két legutóbbi posta is megerősítette, igazolva, hogy Ferdinánd mellett lévő és a hatalmat gyakorló személyek bűnösök, ezért kénytelen beavatkozni. Érezhető a fogalmazásból, hogy Károly – erősen hangoztatott elsőszülötti és családfej mivolta ellenére sem volt elég magabiztos – ezért mondta el, hogy megszületett döntését előzőleg megtanácskozta a Habsburg-dinasztia oly nagy tekintélyű tagjaival, mint a császári nagyapával és Margit főhercegnővel, a nagynénjükkel. Részt vett ezen az astorgai püspök is, akit még Aragóniai Ferdinánd nevezett ki Ferdinánd mellé udvari káplánnak. Károly elrendelte, hogy a bűnös személyeket el kell távolítani, helyükre saját megbízható embereit nevezte ki, elsőként a már említett astorgai püspököt és a Calatrava-rend nagymesterét mint fő irányítókat. Ferdinánd közvetlen személye mellé rendelte Diego de Guevara kasztíliai nemest és Spanyolországban levő követét, Poupet de la Chaux-t. (Az előbbi még Aragóniai Ferdinánd idején menekült Németalföldre.) Addig is amíg ők átveszik új tisztségüket, don Alonso Tellez Giron helyettesíti őket. Figyelmébe ajánlotta még öccsének, hogy mindenben kövesse Károly helytartója a toledói érsek, Cisneros bíboros utasításait, illetve a tortosai püspök, Utrechti Adorján utasításait. Ezek után biztosította Ferdinándot, hogy ő ezután is ugyanolyan testvéri szeretettel viseltetik iránta, mint eddig, és hogy mindez kettejük érdekében történik.¹¹

Ferdinánd eltávolítása eldöntetett, az első jelentős lépés e téren meg is történt, a kérdés az volt, mi legyen a további sorsa. Még Károly elutazása előtt Brüsszelben tárgyaltak erről Miksa császárral, aki azt javasolta, hogy Ferdinánd kapja meg az ősi ausztriai Habsburg-területeket. Úgy gondolta, ez lehetne az első lépés – a már említett Habsburg–Jagelló házasság realizálásával együtt – a birodalmi utódlás felé, de éppen ezt akarta elkerülni Károly, aki maga kívánta megszerezni a császári méltóságot. Ezért tanácsadóival együtt udvariasan meghallgatta Miksát, ám kitért a válasz elől azzal, hogy megfontolja az ügyet.¹² Szükség is volt a gondolkodásra, mert a Hispániában egyébként sem népszerű Károly az Aragóniai Ferdinánd halálától 1517. szeptemberi spanyol földre lépéséig eltelt 18 hónap alatt még azt a kevés bizalmat is elemészttette, amivel eleinte rendelkezett. Károly támogatói ezalatt elvesztették illúzióikat, a nemesség és a városok fokozódó rosszindulattal néztek a várható idegen uralom elé. Az új király ezért megtiltotta öccsének, hogy elébe jöjjön a kikötőbe, mert a számára rendezett ünnepélyes fogadtatás csak növelte volna Ferdinánd népszerűségét. Saját dicsőségét úgyis megtépázta a burgundi udvari kíséret pompája és fényűzése, amit a Katolikus Királyok szigorú, egyszerű életviteléhez szokott spanyolok döbbenten vettek tudomásul. Uralkodói tekintélyét csorbította az is, hogy előbb el kellett utazni anyjához Tordesillasba, beleegyezését kérni a trónra lépéshez.¹³ Károly október végén levélben tájékoztatta öccsét, hogy anyjuk meglátogatása után Valladolidba megy, a kasztíliai rendekkel folytatandó hivatalos tárgyalásokra, oda várja Ferdinándot is.¹⁴ A két testvér végül november közepén találkozott először, ünnepélyes keretek között Valladolidban. Károly a külvilág előtt megtartotta a formáságokat, és infánst megillető bánásmódban részesítette öccsét. 1517. november 18-án látványos külsőségek közepette nyújtotta át neki az Aranygyapjú-rendet. De mindezek az események nem változtatták meg eredeti szándékát Ferdinánd eltávolításáról,

mint ahogy az sem, hogy öccse kérte, hadd maradjon még egy ideig Spanyolországban. Károly Ferdinánd népszerűsége láttán egyre dühösebb lett, és Ferdinándot a legrövidebb úton eltávolította az Ibériai-félszigetről. A már említett szándéktól vezérelve gondosan ügyelt arra, hogy ne Ausztriába, hanem Németalföldre küldje a fiatal főherceget, mondván, nevelése még kiegészítésre szorul, és ezt majd Margit főhercegnő elvégzi.¹⁵ Döntése helyességét igazolva látta a valladolidi cortesen (1518. január–február), ahol a kasztíliai rendek azt kérték tőle: mivel fiatal ember, és még nincs családja, maradjon Ferdinánd infáns az országban mindaddig, amíg Károlynak fia nem születik. Röviddel később az aragón rendekkel találkozva ugyanezen kívánsággal találta magát szembe.¹⁶

Károly minden igyekezete ellenére a kortársak előtt nyilvánvaló volt, hogy mi az oka Ferdinánd hirtelen távozásának. Igyekeztek úgy tenni, mintha ez természetes lenne, de a források világosan mutatják a tájékozottságot. Jó példa erre Sandoval V. Károlyról készített *monstre* munkája, amely a történetek után mintegy 80 évvel készült, óriási mennyiségű eredeti anyag felhasználásával. A történetekről előbb a hivatalos verziót közli: a két fivér elvált egymástól, és Ferdinánd Flandriába ment, mert az ottani ügyeket kellett intéznie. De rögtön ezután hozzátette: Károly érdeke volt, hogy öccsét távol tartsa országától, mert Ferdinánd nagyon szeretett volna trónra jutni. Azt is elmondta, hogy Ferdinánd igen zokon vette sürgős eltávolítását. Hasonlóképpen beszámol az aragón és kasztíliai rendek háborgásáról is az infáns távozta miatt.¹⁷ Ettől a megjegyzéstől eltekintve igen keveset tudunk arról, hogyan viselte el az őt illető eseményeket Ferdinánd. Jóval később egy levelében arról írt, hogy ez az időszak és az ekkori viselkedése azt bizonyítja, ő bátyja iránt feltétlen engedelmességet tanúsított.¹⁸

Ferdinánd elutazása után a két testvér kapcsolata némileg javult, de ez nem tartott sokáig. 1519. január 11-én meghalt Miksa császár. Végrendelemben két fiúunokáját jelölte meg örökösének, azzal a megjegyzéssel, hogy osztozkodjanak meg a hagyatékon. Ismét előkerült tehát a nagy kérdés, amely ezúttal nemcsak családi ügy volt, hanem európai kihatású politikai probléma is: ha Károly magának tartja meg a császári címet és a birodalmat, Németalföld, Nápoly-Szicília és Spanyolország birtokában olyan birodalmat egyesít személye, amelyet a többi nagyhatalom nem tűrhet el saját biztonsága miatt. Azt viszont Károly nem akarta, hogy Ferdinánd léphessen föl a császárválasztáson. Arról már esett szó, hogy Aragóniai Ferdinándnak nem állt szándékában a meglévő területeket gyarapítani. Miksa sem akarta az egyesítést, ellene volt X. Leó pápa is. Károly leginkább nagy tekintélyű nagynénjétől, Margit főhercegnőtől tartott, aki szintén Ferdinánd pártján állt – igaz, nem személye iránti elfogultságból, hanem a Habsburg családi érdekeket szem előtt tartva. Margit levelében kérte Károlyt, hogy ne induljon a császárválasztáson. Figyelmeztette, milyen nehézségei lesznek a választófejedelmekkel, ill. arra is, hogy a dinasztia érdekei is Ferdinánd jelölését kívánják. Károly válaszlevelében kifejtette, hogy öccse túl gyöngé, és ezért nem alkalmas ekkora feladatra, mint a császárság, még bátyja támogatásával sem. Ezért kell őneki a kezébe venni az egész örökséget, egyesíteni a császári és a spanyol királyi hatalmat, amit a három fő veszély is indokol: a francia király, a németországi eretnekek és a törökök (nagy jelentősége van a sorrendnek!). Hozzátette még, hogy így lesz a legjobb az egész Habsburg-dinasztiának is. Végül megígérte, hogy ő majd elintézi később Ferdinánd római királlyá választását.¹⁹

A császárválasztás fölvetette az osztrák örökség kérdését is. Károlynak ezekre a tartományokra szüksége volt, legalábbis addig, amíg a választófejedelmek mellette nem döntöttek, de megígérte, hogy megválasztása esetén rendezni öccse helyzetét és kiadja részét az ausztriai javakból.²⁰ Először arról volt szó, hogy megosztóznának a családi javakon:

Ferdinánd kapná Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát, Károly pedig Tirolt, Voralberget és Elzászt.²¹ 1520. augusztus 11-én követei révén arról biztosította a magyarokat, hogy öccsének engedi át az ausztriai ügyeket.²² 1521. április 23-án pedig a worms-i birodalmi gyűlésen konkrét lépéseket tett Ferdinánd Ausztriába küldésére. Az ekkor kötött megállapodás először rögzítette a testvérek részesedését. A fiatal főherceg eszerint az öt osztrák hercegséget kapta: Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát. A császár viszont megtartotta a nyugat-ausztriai tartományok egy részét, a dalmát tengerparti területeket, Tirolt és a délnyugat-németországi családi javakat. Ismételten leszögezték, hogy Ferdinánd veszi el Jagelló Annát. (A házasságot 1521. május 26-án meg is kötötték.)²³ E kérdésben a politikai megítélés az idők folyamán többször is változott. Az első említések jelzik, hogy főleg Miksa, Aragóniai Ferdinánd és II. Ulászló szövetkezéséről volt szó, a fiatalok ekkor még gyermekek és beleszólásuk nincs sorsuk alakításába. 1504 augusztus–szeptemberében XII. Lajos francia király megbeszélést folytatott Miksa császárral, és itt került szóba a francia–Habsburg házasság kérdése. Miksa már ekkor Károlyra gondolt, mert az alig egyéves Ferdinándot a magyar–cseh trón megszerzése érdekében a Jagelló házasságra szánta.²⁴

1506-ban Miksa ismét a magyar ügyek kapcsán említi, hogy szeretné, ha Ferdinánd Ulászló király lányát venné el.²⁵ De a kérdés végleges eldöntése még sokáig váratott magára. 1510-ben Miksa Magyarországra küldte Johann Cuspiniant, a kiváló humanistát és diplomatát, akinek feladata az volt, hogy kössön szövetséget a velenceiek ellen és tárgyaljon a házasság ügyében is – Károly javára.²⁶ De már a következő évben ismét Budán találjuk, ahol a tervezett szövetségről és a kettős házasságról tárgyal, ám a jelölt ezúttal Ferdinánd.²⁷

De ez még mindig nem végleges döntés volt. A nemzetközi politika szerves részét alkotta az időről időre változó szövetségek létrejötte vagy felbomlása, a szerződéses viszonyok átrendeződése. Ezek megerősítését és biztosítékát vélték az uralkodók a házasságok létrehozásában. 1514-ben egy német–francia–spanyol szövetségről folyt a tárgyalás, amit támogatott volna VIII. Henrik angol király is. A feltételek között fontos helyet foglalt el az angol Mária hercegnő és Károly, illetve Ferdinánd–Jagelló Anna házasságának tervezete.²⁸ Mivel azonban a tervekben szereplő felek fiatalok voltak, és a tényleges házasságkötés váratott magára, további ígéretésekre, alkudozásokra került sor. Az 1515-ös bécsi hármass fejedelmi találkozó sem döntötte el határozottan, hogy a két fiatal Habsburg fiú közül ki veszi el Annát.

Amikor a császárválasztás ügye fölértékelte II. Lajos szerepét mint cseh királyét, Károly levelet írt hozzá (1519. február 6-án), amelyet Cuspinian hozott Budára. A követ április 5-én ért a királyi udvarba, ahol minden befolyását latba vetette a magyar uraknál és a királynál Károly érdekében. Az ügy kimenetele ismert, április 13-án a magyarok közölték a követtel a pozitív választ, azaz Károly jelölésének támogatását, de egyúttal kinyilvánították óhajukat, hogy az 1515-ös házassági szerződés értelmében Károly vegye el Annát feleségül.²⁹ Végül is Károly volt az, aki az ügyeket saját kezébe véve Ferdinándot küldte a szerződés teljesítésére, nem utolsósorban azért, hogy – a dinasztikus érdek biztosítása mellett – minél távolabb legyen Károlytól.

Ez a döntés már elég kedvező volt Ferdinándnak, de az osztrák tartományokban nagy elégedetlenséget és félelmet váltott ki. Különösen Karintia és Krajna rendjei tiltakoztak, mert ezek voltak legjobban kitéve a török támadásnak, és joggal tartottak attól, hogy a Károly által megtartott leggazdagabb területek nélkül az ő védelmi esélyeik komolyan

romlanak. Ezért további tárgyalásokra került sor, végül a két testvér 1522. február 7-én Brüsszelben állapodott meg véglegesen. Károly lemondott a Wormsban magának megtartott területekről, viszont Ferdinánd kijelentette, hogy lemond a nápolyi trón iránti igényéről, egyúttal Károly kinevezte őt birodalmi helytartójává. Az 1519-ben létrejött Habsburg családi birodalom első területi megosztása történt itt meg, amely később némileg módosult ugyan, de főbb vonásaiban 1700-ig így maradt érvényben. Ferdinánd végre önálló fejedelemmé lett, saját területtel, bevétellel, hatalommal. Károly ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződésbe belekerüljön: az egész örökség őt illette meg, és csak a testvéri szeretettől vezérelve engedte át az említett részeket öccsének. Címei között meg is tartotta ezeket, jelezve, hogy formálisan fenntartja a jogot ezekre. Ferdinánd viszont különösen, amikor segítséget kért a császártól, szívesen hivatkozott Károly ily módon fennálló elkötelezettségére.³⁰ Ferdinánd végre kitörhetett az ördögi körből. Korábban nem realizálhatta a házassági szerződést, mert még nem rendelkezett önálló hatalommal. Viszont azért nem volt hatalma, mert bátyja nem engedte Ferdinándot uralkodni. Az, hogy Károly végre engedményt tett, több tényezőnek tudható be.

Spanyolországban bekövetkezett az, amitől sokan joggal tartottak. A Károllyal érkezett idegen kíséret tagjaival töltötték be a különböző tisztségeket. Ezek nemcsak a nyelvet, de a helyi szokásokat és törvényeket sem ismerték, sok visszaélést követtek el. Ráadásul maga Károly sem tudott spanyolul, amit a hazaiak nagyon zokon vettek. 1517. november 8-án meghalt a nagy tekintélyű, bölcs Cisneros bíboros, toledói érsek, az ország prímása (aki igen járatos volt a bonyolult belpolitikai viszonyokban), anélkül, hogy Károllyal találkozott volna. Jellemző módon utódjául Károly Guillermo de Croy-t, burgundi tanácsosának, Chièvres-nek unokaöccsét tette meg, aki 1521-ben bekövetkezett haláláig nem is járt Spanyolországban. Ezzel egy időben Utrechti Adorjának, a tortosai püspöknek kijárta a bíborosi kalapot.

Károly császárrá választása kifejezetten gyanakvást váltott ki a spanyol uralkodó körökben, ami aztán fölháborodásba torkollott, amikor Károly elutazott Németországba. A gazdasági-politikai elégedetlenség és az idegen tisztviselők elleni gyűlölet robbantotta ki az országos méretű comeneros fölkelést. (1520. május–1521. április között.) Bár elsősorban a flamandok ellen kezdődött, többször is fölmerült Johanna királynő, illetve Ferdinánd neve mint Károly helyett kívánatos uralkodóé. Eleinte a nemesek is támogatták a fölkelést, és sok volt köztük Ferdinánd egykori híve. A távol lévő Károlyban ismét föltámadt a korábbi bizalmatlanság öccse iránt, ezért változtatta meg régebbi döntését és határozta el az osztrák örökség átadását. A császári méltóságot már úgyszólván sikerült biztosítani, a birodalmon belül pedig Spanyolországtól a legtávolabbi rész ez volt. Ezért egyezett bele a wormszi, majd a brüsszeli egyezménybe, mert így véglegesen távol tudhatta öccsét az Ibériai-félszigettől. Kétségtelen egyéb előnyökkel is járt ez számára. A magyar király követei révén a birodalmi gyűlésen többször is követelte a császár és országai segítségét a török ellen. Támogatása mellett foglalt állást az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés is. Az ezzel járó feladatokat és nehézségeket Károly most öccse vállalaira rakhatta. Végül így megoldódott egy másik gondja is: a birodalmi rendek állandóan sürgették, hogy tartózkodjon a birodalomban, de ugyanezt követelték a spanyol rendek is. Ferdinánd személyében most megtalálta azt a megbízható személyt, aki helytartóként képviselte őt és ráadásul a Habsburg-családból való.

Az új helyzet kétségkívül kedvező volt öccse számára is. A relatív előnyök mellett azonban nem kell eltúlozni Ferdinánd hatalmát. Végül is ez időben ő volt Európa egyik legtapasztaltabb, „legképzettebb” fejedelme. Gyerekkorában Aragóniai Ferdinánd, ké-

sőbb Cisneros bíboros, majd Németalföldön Margit főhercegnő mellett tanulta a kormányzást. Mint osztrák főherceg és birodalmi helytartó nem kis ember, de nem is igazi, önálló fejedelem és a spanyol trónhoz, valamint a szertefoszlott császári méltósághoz képest elég szűk hatalommal rendelkezett.

A német birodalmi rendek az osztrákokhoz hasonló nemtetszéssel fogadták a tolmáccsal érkező főherceget. Hozzászórtak ugyanis, hogy Miksával minden nehézség nélkül lehetett tárgyalni, és a politikai nézeteltérések ellenére jó személyes kapcsolat alakult ki az uralkodó, valamint a fejedelmek között. Károly az elégedetlenség leszerelésére kénytelen volt 1522-ben Frigyes palotagrófot kinevezni Ferdinánd mellé, a korábban létrehozott birodalmi adminisztráció élére. Ferdinánd a korlátozott hatáskör ellenére is örült a megbízatásnak, mert így beleszólása lehetett az európai hatalmi ügyekbe, s ilyenkor Károly mellett, a dinasztia második embereként jelenhetett meg nagy horderejű politikai döntésekben. Másrészt úgy vélte, ez a megbízatás közelebb viszi újabb méltóság megszerzéséhez, nevezetesen a római királlyá választásához. A brüsszeli tárgyalások során minden bizonnyal szó esett Károly korábbi ígéretéről, öccse római királyságáról, mert 1522–23-ban a nürnbergi birodalmi gyűlésen már ez ügyben próbált Ferdinánd magának népszerűséget szerezni. Ezzel egy időben sürgette Károlyt, hogy tegyen lépéseket a pápánál az ünnepélyes koronázásra. A császár a koronázással kapcsolatos igen nagy kiadásokra hivatkozva elhárította e követelést.

Az 1520-as évek második felében Ferdinánd legfőbb vágya továbbra is az volt, hogy római király lehessen. Úgy érezte, pozícióját e kérdésben megerősítette a magyar és főként a cseh korona megszerzése 1526-ban. Azonban jelentős változások történtek Károly családi helyzetében is. 1526 tavaszán megnősült, 1527-ben megszületett a trónörökös, Fülöp. Mivel Károly már az 1519-es császárválasztás kapcsán kifejtette, hogy rendkívül fontosnak tartja a császári címet a spanyol királysággal összekapcsolni, így fölmerült a kérdés a jövőt illetően: ha Ferdinánd lesz a császári trón várományosa (római király), vajon öröklí Spanyolországot? Mi lesz akkor Fülöppel? Ha viszont Fülöp öröklí a spanyol trónt, akkor a birodalom Ferdinánd kezén marad és ismét kettéválik Károly birodalma. 1526-ban a cseh, majd a magyar trón megszerzése váratlan, de jelentős gyarapodást jelentett Ferdinándnak. Bár Károllyal csak lassan tudott ez ügyben információt cserélni, 1526 őszén saját maga intézkedett a koronák biztosítása érdekében. Régi törekvése látzott – váratlanul – megvalósulni. Nyilvánvaló volt az is – Ferdinánd évek óta közeli kapcsolatban állt a magyar politikai erővel –, hogy Szapolyai fel fog lépni a magyar korona megszerzéséért. Felmerült egy lehetőség a Habsburg dinasztikus érdekek biztosítása és Szapolyai királyságának együttes megvalósítására: János feleségül akarta venni az özvegyen maradt Máriát. De ez Ferdinánd számára a magyar trón elvesztését jelentette volna, ami elfogadhatatlan volt az ifjú főherceg számára, így ebből nem lett semmi.

Károly nem bánta Ferdinánd törekvését a két korona után (igaz, mire megtudta, már befejezett tényként könyvelhette el), mert egyrészt a Habsburg-dinasztia régi vágya teljesült, másrészt ez Ferdinánd végleges eltávolodását jelentette a spanyol trónörökléstől és megtelepedést a birodalom keleti részén. De nem teljesült az a hiedelme, hogy öccse beéri e két országgal és nem kíván a császári címre pályázni. Még inkább csalatkoznia kellett a magyarországi fejleményekben. A császár azt szerette volna, ha Ferdinánd így megerősödne, teljesen bátyja birodalmi–itáliai ügyeinek szenteli magát, ehelyett Ferdinánd egyre jobban belebonyolódott a Szapolyai elleni harcba, ami mindinkább előrevetítette egy török támadás veszélyét. A császár azt követelte, hogy öccse érje be a magyar koronával és a királyi címmel, az lényegtelen, hogy a vele járó terület keleti határa

Belgrádnál vagy Budánál húzódik. Számára az igazi határ Bécsnél volt – ez már családi terület, amelynek megvédése már neki a császárnak is kötelessége. Ferdinánd viszont alapvetően arra törekedett, hogy Szent István koronája mellé az egész országot megszeresse, ezt kívánta a politikai érdek, mert a magyar főurak ezt várták új uralkodójuktól, és legalább ilyen fontos gazdasági érdekek is emellett szóltak – a magyar adók, királyi birtokok, bányajövedelmek stb.

Ferdinánd tekintélyének növekedése a kortársak előtt sem maradt rejtve. Húga, Mária királynő 1527. május 20-án hozzá írt levelében megjegyezte, hogy ő már nem csupán néhány hercegség ura Ausztriában, hanem királyságai vannak, és ez már egészen más.³¹ Ez a változás azonban újabb konfliktusokhoz vezetett, mert a magyarországi ügyek túlságosan is lekötötték Ferdinánd erejét. Károly elégedetlenül vette tudomásul, hogy az ottani nehézségek miatt Ferdinánd nem segítette oly módon az ő itáliai ügyeit, mint 1526 előtt. 1527. szeptember 8-án levelében kéri öccsét, hogy hagyja a Szapolyai elleni háborút, mert ezt nem fogja győzni erővel, inkább fordítson nagyobb figyelmet az itáliai ügyekre, sőt az lenne a legjobb, ha odamenne. Addig is igyekezzen pénzt gyűjteni és elküldeni Milánó fenntartására.³² A császár számára tehát a magyar ügy úgy jelentkezett, mint valami zavaró tényező az eddig kialakult rendben. Igazolja ezt a fenti levélre Ferdinándtól kapott válasz.³³ Ferdinánd ebben közölte, hogy ha ő most Magyarországot kiengedi a kezéből, akkor eddigi erőfeszítése odavész, márpedig ő mihamarabb meg akarja koronáztatni magát. Egyetért az itáliai ügyekben, de csak akkor tud segíteni, ha Károly erre pénzt küld.³⁴ Ismét vita támadt Milánó birtoklásából is. A „Sacco di Roma” megtörténtéről szóló és Károlynak gratuláló levelében Ferdinánd fölvetette régi óhaját, hogy magának szeretné Milánót. Úgy érzi, itáliai fáradozása így eredményesebb lenne.³⁵ Károly a már említett szeptember 8-i levelében elutasította öccse kérését.³⁶ Ferdinánd ezen ismét megsértődött.

Részben ennek a kérésnek a bonyolultságára és a két testvér egymásra utaltságára ad bizonyítékot a római királyi korona elnyerése is, ami 1530-ban vált aktuálissá. Károlyhoz írt levelében (1530. január 28.) Ferdinánd arról győzködi bátyját, hogy a birodalmi ügyek és a török elleni harc egyaránt az ő megválasztását követeli. De – érvel Ferdinánd – ha ő lesz a római király, Károly itáliai ügyeiben is többet tud majd segíteni.³⁷

Károly 1531-ben végül hozzájárult Ferdinánd római királlyá koronázásához, minden bizonnyal azért, mert fia még túl fiatal volt. De semmit sem rendelkezett arról, hogy Fülöpöt alárendelné Ferdinándnak.³⁸ Tény az is, hogy fiához 1543-ban, illetve 1548-ban intézett intelmeiben arra figyelmeztette: az uralkodó egyik legfőbb feladata az, hogy ne hagyjon utódjára kevesebb országot, mint amit ő kapott, és ne hagyja, hogy bárki is elvegyen ezekből.³⁹ Ahogy növekedett Fülöp, úgy fontolgatta a lehetőséget Károly, miként biztosíthatná neki a császári címet. A német fejedelmeken aratott győzelem után, 1548-ban ismét kiújult a vita a két testvér között. Ferdinánd arról érdeklődött Mária királynétól, hogy igaz-e a szóbeszéd, miszerint Károly a fiát, Fülöpöt akarja császárnak és nem őt, a római királyt. Mária szerint ez nem igaz.⁴⁰ A megromlott kapcsolat viszont arra utal, hogy valóban létezett ilyen szándék. Az erőviszonyok azonban ekkor már sokkal kiegyenlítettebbek voltak Ferdinánd számára.

Károly úgy látta, a schmalkaldeni szövetség elleni győzelem annak köszönhető, hogy ő nemcsak a birodalom seregeivel, de a spanyol erőkkal is rendelkezett. Ezáltal megerősítettnek vélte régi elvét, hogy a Habsburg-ház erejét nem szabad megosztani. Úgy gondolta: az elért győzelem után a fejedelmek mellé állnak és fiát választják császárrá. Ehelyett a fejedelmek ellene fordultak és Ferdinándhoz közeledtek. Fülöp császárrá vá-

lasztásának végleges kudarcát nem elsősorban Ferdinánd magatartása okozta, hanem főként az 1546–47-es schmalkaldeni háború. Ebben a fő szerep Károly spanyol elitcsapatainak jutott, és kétségtelen, hogy a katonák rendkívül kegyetlen pusztítást vittek végbe Németországban. A korabeli forrásokból kivehető, milyen engesztelhetetlen gyűlöletet eredményezett ez a német lakosság körében. Az is kimutatható, hogy a harag és ellenszenv kiterjedt a császár személyére és mindenkire, aki Spanyolországból való, Fülöp spanyol neveltetése pedig köztudomású volt. Így hát a német választók hallani sem akartak az ő jelöléséről.

Ferdinánd viszont úgy vélte, a birodalmat és a spanyol koronát ketté kell választani. 1526 óta sokat erősödött hatalma és tekintélye, amiben igen nagy szerepe volt a magyar és cseh trónnak is. Ferdinánd azon a véleményen volt, hogy más politikai igényt diktálnak a spanyol ügyek és mást a Közép-Európára orientált Német-római Birodalom. A megoldást a kettéosztásban látta.

A két fivér 1551-ben kötött megállapodást, amelyben Károly ismételtén kénytelen volt Ferdinánd jogát elismerni a császári trónra. Öccse azonban ígéretet tett, hogy támogatja Fülöp császári trónigényét mint az ő utódját. Ez egy világosan látható kompromisszum volt, ahol az utóbbi feltétel Károly részéről inkább a látszat mentésére szolgált. Kettejük eltérő birodalmi koncepciója figyelhető meg az 1552–53-as tárgyalásokon is, amikor Ferdinánd a fejedelmekkel tárgyalt Linzben és Passauban a békefeltételekről. A császár szerint Ferdinánd nem úgy viselkedett a megbeszéléseken, mint aki a császár érdekének elszánt védelmezője, és sokkal szigorúbbnak kellett volna lenni a császár ellen (1552-ben) támadókkal. Ferdinánd azonban igyekezett közvetíteni, hogy egyáltalán valami megegyezés jöjjön létre. A passauai egyezményt Károly csak komoly fenntartásokkal vette tudomásul (1552), az ezt követő augsburgi vallásbékét pedig nem fogadta el. Lemonadásának közvetlen okai éppen az 1552–55 közötti birodalmi eseményekben keresendők. Többször is rámutattunk, hogy mindezekben a realitásra törekvést Ferdinánd politikájában fedezhetjük fel. Károly a sorozatos kudarcokhoz vezető egységes birodalmi idea fikcióját erőltette, amely fölött végképp eljárt az idő.⁴¹ Nehéz megmondani, hogy San Yustebe történt visszavonulása mindennek a fölismerése miatt történt vagy azért, mert eredeti elképzeléséhez görcsösen ragaszkodott, de így uralkodni már nem tudott. A csatákat sorra megnyerte, győzni mégsem tudott, a valóság elnyomta az ideákat.

Károly és Ferdinánd kapcsolata tehát egy olyan 1516 körül tetet őlöt folytonos hatalmi viszály, amelynek keretét a Habsburg családi kötelékek adják a maguk hierarchikus, elsőszülött primátusú rendszerével. Károly teljhatalmat és az egész családi birodalmat magának követeli, látszólag ez sikerül is neki 1520-ra. Valójában Ferdinánd az első pillanattól küzd ezellen, és saját politikai karrierjét félelmes szívóssággal, lassú de állhatatos akarással építi fel úgy, hogy közben a családi tradíciókat betartva, mindvégig bátyja akaratának kiszolgálója. Károly az első kompromisszumra 1522-ben kényszerül, amikor Ferdinándnak átengedi az osztrák örökséget, a második, nagyon fájdalmas engedményre pedig 1531-ben, amikor kénytelen beleegyezni Ferdinánd római királlyá koronázásába. (Ez jelentős lépés a császári hatalom felé, egyben azonban a nagy családi birodalom megosztása felé is.) A két testvér között emlegetett „néhány krízis” valójában a folyamatos, több évtizedes családi hatalmi küzdelem egy-egy látványos szembekerülésének megnyilvánulása. Az európai politikai tényezők változása révén Ferdinánd pozíciója egyre erősebb lett, amit Károly az 1548–51-ben, a császári cím körüli vitában kénytelen tudomásul venni, és öccsének a birodalom feletti öröklést átengedi. Az események sajátos alakulása miatt 1553-tól „de facto” Ferdinánd a császár, 1555-től már „de iure” is, ami egyúttal a dinasztia kettéválását is jelentette.

Jegyzetek

- 1 A két testvér kapcsolatára ld. *Rodriguez Villa*, 1903, és *Spielman-Thomas*, 1985.
- 2 *Spielman-Thomas*, 21.
- 3 Uo. 32 „... quod ex Hispania nova habent, quod mittent dominum Ferdinandum ad omne beneplacitum domini principis. 1516. febr. 12.
- 4 Uo. 23. 1516. márc. 2.
- 5 Uo. 25–26. 1516. ápr. 22.
- 6 Uo. 26.
- 7 A Miksa császár környezetéhez tartozó Niklas Ziegler írta ezt 1517. febr. 18-án. Uo. 32.
- 8 Uo. 26–27.
- 9 Uo. 28–29.
- 10 Ld. 7. jegyzet.
- 11 A fontos levelet közli *Spielman-Thomas*, 29–33, és Korrespondenz I. 1912. 6–9. Vö. még *Rodriguez Villa*, 1903. 15–16.
- 12 Vö. *Fichtner*, 1982. 16.
- 13 *Elliott*, 1982. 150–154 és *Koenigsberger*, 1971. 7–8.
- 14 *Spielman-Thomas*, 23–24.
- 15 V. Károly 1550-ben készítette el visszaemlékezéseit, amelyet titkárának diktált. Ebben évenként tekintette át élete történetét. A korai időszak eseményeit alig egy-egy mondatban rögzítette. Az 1518-ban történtekről annyit mond, hogy testvérével Valladolidból Zaragozába utaztak, de útközben Ferdinánd elvált tőle, mert hajóra szállt és Margit nagynénjükhöz utazott. *Madariaga*, 1981. 166.
- 16 *Rodriguez Villa*, 1903. 16.
- 17 *Sandoval*, I. 134.
- 18 1528. dec. 8. Korrespondenz II/1. 352–354. Vö. még *Spielman-Thomas* 32.
- 19 Idézi *Rassow*, 1945. 31–34. Vö. *Koenigsberger* 1971. 10.
- 20 Korrespondenz I. II. 1519. márc. 5. Vö. *Fichtner*, 1982. 18.
- 21 *Rassow*, 1945. 24.
- 22 *Fichtner*, 1982. 18.
- 23 Uo.
- 24 Carlos V. III/1. L.
- 25 Uo. LXVIII.
- 26 „Ivi in legacione ad regem Hungarorum pro faciendo federe contra Venetos et desponsanda filia Carolo, archiduci Austriae et Burgundiae, nepoti cesaris.” írta naplójába a követ 1510. november 16-án. Idézi: *Ankwicz-Kleehoven*, 1959. 52.
- 27 „Ivi in legacione ad regem Hungariae cum comite Leonardo in magnis negociis et fecimus duplex matrimonium regis Ludovici et Ferdinandi, regis Castiliae.” írja 1511. augusztus 30-án Cuspinian. Legfeljebb azon töprenghetünk, miért nevezi Ferdinándot Kasztília királyának. Uo.: 55.
- 28 Carlos V. III/1. CXXXV.
- 29 Vö. *Kropf L.* ismertetését.
- 30 *Fichtner*, 1982. 19–20.
- 31 Korrespondenz II/1. 86.
- 32 Uo. 119–123.
- 33 Uo. 152–161. 1527. nov. 23.
- 34 Uo.
- 35 Uo. 85–88.
- 36 Uo. 119–123.
- 37 Uo. II/2. 577–591.
- 38 *Rassow*, 1945. 37–38.
- 39 *Maravall*, 1960. 74–75.
- 40 *Rassow*, 1945. 43.
- 41 *Rassow*, 1945. 45–51.

Felhasznált irodalom

- 1 *Ankwicz-Kleehoven, H.*: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian Gelehrter Diplomat zur Zeit Maximilians I. Gratz-Köln, 1959.
- 2 *Bauer, W.-Lacroix, R.*: Die Korrespondenz Ferdinands I. I-II. Wien, 1912-1937., a továbbiakban Korrespondenz.
- 3 Carlos V. III. España-Francia (1500-1514) Tratados internacionales de España. *Mariño, P., Moran, M., Hernandez, M. I.* Col. Madrid, 1982.
- 4 *Elliott, J. H.*: La España imperial 1469-1716. Madrid, 1982.
- 5 *Fichtner, P. S.*: Ferdinand of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation. New-York, 1982.
- 6 *Koenigsberger, H. G.*: The Habsburgs and Europe 1516-1660. Ithaca-London, 1971.
- 7 *Kropf Lajos*: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. I-II. Könyvismertetés: Századok, 1898. 645-654
- 8 *Madariaga, S.*: Carlos V. Barcelona-Buenos Aires-México, 1981.
- 9 *Maravall, J. A.*: Carlos V. y el pensamiento político dell renacimiento. Madrid, 1960.
- 10 *Rassow, P.*: El mundo político de Carlos V. Madrid, 1945.
- 11 *Rodriguez Villa, A.*: El emperador Carlos V. y su corte. Según las cartas de don Martin de Salinas (1522-1539). Madrid, 1903.
- 12 *Sandoval, Prudencio de*: Historia de la vida y hechos del emperador. Carlos V. 1-3. (Biblioteca de Autores Españoles 80-82.) Madrid, 1955-56.
- 13 *Spielman, D.-Thomas, C.*: Quellen zur Jugend Erzherzog Ferdinands I. in Spanien (1514-1517). In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 37 (1984) 1-34.

A HABSBERG GAZDASÁGPOLITIKA FŐBB IRÁNYVONALAI ERDÉLYBEN A 17. SZÁZAD VÉGÉN

Pierre Chaunu neves francia történész fogalmazása szerint Ausztriával csodákat művelt a 17. század vége. Ugyancsak ő mondja, hogy az 1699. évi békekötések után a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyert, mindenekelőtt az oszmán uralom visszaszorításával. Chaunu szavai lényegi módosulásokra utalnak kontinensünk közép- és délkeleti szféráit illetően. Ezek a változások azonban igen bonyolult és ellentmondásoktól nem mentes folyamatnak voltak a következményei. Mind a magyar, mind pedig az egyetemes történetírás behatóan foglalkozott a jelzett változások főbb csapásaival, s ezért az alábbiakban csupán néhány kérdés hangsúlyozására szorítkoznánk, amelyek esetleg több figyelmet érdemelnek a Habsburg gazdaságpolitika vizsgálata kapcsán.

Ismeretes, hogy a Habsburg térhódítás a legszembetűnőbb változásokat éppen Erdély gazdasági életében idézte elő. Ha a birodalomban végbemenő eseményektől elvonatkoztatva szemléljük azt a hatalmas forrásanyagot, amely az Erdélyre zúduló óriási megterhelést illusztrálja, az az érzésünk támad, mintha Bécs egyetlen törekvése Erdély teljes gazdasági tönkretétele lett volna. De vajon érdekében állt-e az udvarnak ilyen tartalmú és jellegű politika? A válasz csakis egyértelmű nem lehet. Az általánosan elterjedt egyoldalú negatívista szemléletet nem kis mértékben táplálta az utóbbi évtizedek történetírása is a dolgok nem mindig objektív módon való vázolásával.

Az vitathatatlan, hogy a törökellenes háborúk alatt az Erdéllyel szemben alkalmazott gazdaságpolitika nagyon leegyszerűsített. Egyetlen törekvése, de nem szubjektív hatásoktól hajtva, hogy a helyi erőforrások maradéktalan kiaknázásával a törökellenes háborúhoz szükséges anyagi fedezet minél nagyobb hányadát előteremtse. Az adott körülmények között meg sem lehetett kísérelni azoknak a racionálisabb eljárásoknak gyakorlati alkalmazását, amelyek alapjául a bécsi kamara köreiből is ismert francia, holland vagy angol merkantilista elvek szolgáltak. Hans Lee Mikoletzky, Eva Prister, Hugo Hantsch írásaikban jelzik, hogy a császári kamara főbb tisztségviselői tisztában voltak a Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm von Hörnigk és Wilhelm von Schröder által kidolgozott elméletek fontosságával, anélkül azonban, hogy megtalálták volna alkalmazásuk módjait. Hugo Hantsch például azzal próbálja igazolni az udvar változatlan konzervatívizmusát a gazdasági kérdésekben, hogy az adott bonyolult nemzetközi viszonyok között mindent alá kellett rendelni a külpolitika követelményeinek, s nem volt ajánlatos újszerű gazdaságpolitikai kísérletezésekbe kezdeni. Ez különös fontossággal bírt a nemrég Habsburg fennhatóság alá került területek esetében. Következésképpen az udvar Erdély esetében alkalmazott politikájában nem történt lényeges változás azon túlmenően, hogy a háborús szükségletek súlya alatt az ország adója megsokszorozódott a török korszakhoz viszonyítva.¹ Ennek összege a császári katonaság eltartásához szükséges kiadásokkal együtt 1690-ben több mint 2 millió forintot tett ki, mikor a Lipót-féle diploma háború esetére 400 000 forintot irányzott elő.²

Súlyosbította a helyzetet, hogy az állandó pénzhiányon az udvari kamara szükségmegoldásokkal próbált segíteni, pl. az értéktelen réz- és bőrpénz használatával vagy a katonaság felemésztette javak nyugtával való rekompenzálásával. Ez utóbbi eljárás csaknem

teljesen paralizálta a belső piacot, ugyanis az erdélyi parasztság nagy része ellenérték nélkül kénytelen megválni termékeitől, ami vásárlóerejének csaknem teljes megsemmisülését jelentette.

A fentiekhez járult még, hogy az adókvetésnél rendszerint nem vették figyelembe az egyes területek teherbíró képességét, ugyanis hiányzott egy modernebb pénzügyi apparátus, amely lehetővé tehetné volna a terhek racionálisabb elosztását.

Ez a zűrzavar a 90-es évekre csaknem teljesen megghiúsította az adórendszer amúgy is idejétmúlt és nehézkes működését. A dolgok annyira jutottak, hogy 1690-ben kidolgozott tervében maga Caraffa tábornok, Erdély katonai főparancsnoka kénytelen az udvar figyelmeztetni, hogy az ország aránytalanul túl van terhelve, ami miatt a lakosság hajlik a császáriak elleni fellépésre. A tábornok szerint a terheket politikai megfontolásból is ajánlatos lenne csökkenteni.

A 90-es évek közepétől azonban, amikor Erdély katonai főparancsnoki tisztét Rabutin de Bussy generális vette át, a rugalmasabb eljárások helyett az erőszak fokozására tevődött a hangsúly, a bécsi gazdaságpolitika jelentős mértékben militarizálódott. A gyulafehérvári diétán részt vevő kolozsvári követek Csanádi Márton és Brassai Márton 1700. január 26-án kelt levelükben megdöbbenéssel közlik a város vezetőségével, hogy Rabutin továbbra is több mint egymillió forint adót követel annak ellenére, hogy a törökelleni hadműveletek befejeződtek, s az összeg „repartizálásánál” ő maga is jelen kíván lenni.³

A tábornok még a guberniumot is azzal vádolja, hogy megkísérli szabotálni az udvar utasításait. A gubernium ugyanis Wass György, a későbbi kolozsvári vicekapitány vezetésével küldöttséget menesztett Esterházy nádorhoz, hogy járjon közbe az udvarnál Erdély érdekében.⁴

A 17. század végi Habsburg-politika egy másik jellegzetes vonása, hogy a gazdasági tényezőket igyekezett politikai eszközként is felhasználni. A császári hatóságok előtt ugyanis ismeretes volt az erdélyi arisztokrácia meggyőződése, miszerint a török kiűzése az ő boldogulásának lehetőségeit teremtette meg. Ez a meggyőződés természetesnek tűnt, mivel a Lipót-féle diploma az uralkodó körök érdekeit helyezte előtérbe. Megerősítette a fejedelmi korszak adományleveleit és törvényeit, kilátásba helyezte, hogy a fiskális birtokokat a császár az arra érdemeseknek adományozza.⁵ A diploma ígéreteire alapozva az erdélyi rendek főbbjei igyekeztek a beígért privilégiális jogokat maguknak biztosítani. Az udvari kamara ezzel szemben igyekezett az erdélyi arisztokrácia törekvéseit a bécsi udvar javára kamatoztatni. A regálék, vagyis a császári kamara birtokába jutott vagyon, kereskedelmi és ipari jellegű kiváltságok, harmincadok és más monopoli jogok bérbeadásával tekintélyes anyagi eszköz birtokába jutott, minden nehézség nélkül. Egyben sikerült az arisztokráciát Bécs erdélyi hatalmának szisztematikus kiépítésében is felhasználni.⁶

Azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fiskus javainak bérbevételével az erdélyi főnemességnek is megvoltak a maga számításai. A kincstári jövedelmek bérleteinek megszerzésével igyekezett gazdasági és politikai pozícióit erősíteni. Erre a gazdasági bázisra támaszkodva szándékozott parírozni azt a nyomást, amely a 90-es években mind fenyegetőbbé vált Bécs irányából. E politika sikere érdekében lépések történtek a mánások erőinek összefogására. Létrehozták a Societas Arendatoria elnevezésű társaságot, mely Erdély 27 földesurát tömörítette 79 000 forint tőkével. A társaság 1694-ben csaknem 9%-os kamatot tud tagjainak a befizetett összeg után juttatni más, a kincstári birtokokon élvezett előnyök mellett.⁷

Az erdélyi főnemesek azonban nem vették észre, hogy elgondolásuk nincs összhangban a bécsi udvari körökben mind nagyobb tért hódító merkantil elvekkel. Nem tudatosodott bennük, hogy Bécs szükségmegoldásként fogadta el az erdélyi arisztokráciának kedvező gazdaságpolitikát, s hogy e politika élettartamát az udvar érdekei és hosszabb távú elgondolásai határozzák meg. Ezt az erdélyi mágnások még akkor sem akarták elhinni, amikor a 90-es évek vége felé egyre több jel mutatott arra, hogy a bécsi kamara változtatni igyekezett addigi álláspontján.

A változások irányába mutatott az a protekcionista gazdaságpolitika, amelyet a kamarai hatóságok a 17. század utolsó éveiben mind erőteljesebben alkalmaztak Erdély ipari és kereskedelmi életének újjászervezése érdekében, az osztrák igényeknek és elképzeléseknek megfelelően. Azzal az ürüggyel, hogy veszélybe került a katonaság ellátásának biztosítása, Veterani tábornok utasítására a gubernium 1694. május 16-án megtiltotta az erdélyi marhakivitelt. A Bécsbe irányuló exportot azonban szabadon hagyták, ami végeredményben Erdély egyik legfontosabb bevételi forrásának mopolizálásával volt egyenlő.

Az erdélyi piacot még zártabbá tette a Havasalfölddel fennálló árucserre korlátozása. 1695-ben az udvari kamara utasítására a gubernium tudomására hozza Valentin Frank von Frankenstein szebeni királybírónak, hogy a katonai hatóságok kívánalmainak megfelelően korlátozni kell a kereskedelmi kapcsolatokat a szomszédos országokkal.⁸ 1697-ben rendelet jelent meg a Havasalföldről származó bor behozatalának korlátozásáról.⁹ 1698-ban tették közzé a rendeletet, miszerint iparcikket Erdélybe behozni csak az osztrák tartományokból szabad.¹⁰

Az erdélyi kézműipar szempontjából sokkal nagyobb jelentőséggel bírt az 1702 júliusában közzétett császári dekrétum, miszerint a következő év elejétől nem engedélyezik a gyapot, fejtő és más textíliák, valamint nyersbőrök és azok kidolgozásához szükséges vegyi anyagok importját. Ugyanakkor duplájára emelték az Erdélyből kivitt nyersbőrök vámdíját.¹¹ A céhek egyetemes és érelyes tiltakozásának nem sok eredménye volt a Habsburg-hatóságoknál.

A 90-es évek második felére tehát mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az udvari kamara Erdélyt régi státusával ellentétben, a Lipót-féle diploma előírásainak figyelmen kívül hagyásával a birodalom keleti tartományává kívánja kiépíteni. Semmi kétség nem fért ahhoz sem, hogy a Habsburg Birodalom minden összetevő részét Bécs érdekeit szolgáló szigorú és célratörő gazdaságpolitikai elképzelések szellemében próbálják újjászervezni.

Az 1697. évi események után – ryswicki békekötés, zentai csata – a bécsi udvar új irányú politikája felgyorsul. Ugyanis miután a háború mind a törökökkel, mind pedig a nyugati fronton véget ért, s enyhült a birodalomra nehezedő nyomás, lehetőség mutatkozott racionálisabb gazdaságpolitikai elgondolások bevezetésére. A merkantil elvek szellemében növekedett az udvar irányító és ellenőrző szerepe minden téren. Már nem volt szükség az erdélyi arisztokráciával szembeni óvatoskodásra sem. A 90-es évek végén a kamara saját kezelésbe vette az eddigi bérbe adott regálékat s kiterjesztette a kereskedelem feletti monopóliumot.¹² Ugyanakkor az 1699-ben és 1700-ban Erdélybe érkező kamarai bizottságok javaslatokat dolgoztak ki az ország gazdasági szerkezetének új elvek szerinti átalakításra. Tervek születtek az anyagi erőforrások feltérképezésére, megvizsgálták azok kibővítésének lehetőségeit, főleg a bányászat és kereskedelem terén. Pontos összeírásokat kezdeményeztek a lakosság vagyoni állapotáról az adózási alap realiztikusabbá tétele érdekében. Megkezdődött tehát az átmenet a régi feudalisztikus struktúráról egy modernebb, bürokratikusabb, de egyben a kor követelményeihez közelebb álló gaz-

dasági rendszerre, amely elengedhetetlen premisszája volt a klasszikus Európához való közeledésnek. Ez a folyamat objektív szükségszerűségként jelentkezett a Habsburg Birodalom életében és a keleti irányú térhódítás eredményeként fennhatósága alá került területek esetében. Ugyanis már igen kirívó a nyugat-európai térség és a Habsburgok uralta közép- és délkelet-európai zóna gazdasági és politikai fejlődése közötti különbség.

Nem véletlen, hogy a modern irányba való orientálódás erőteljesebben Bécs külkereskedelmi tevékenységében jutott kifejezésre. Az udvar nem csinált titkot abból, hogy a központi hatalom ellenőrző és irányító szerepét szándékában áll kiterjeszteni Délkelet-Európa gazdasági életére, a kameralisták által megfogalmazott merkantil elvek szellemében. Végső célkitűzés, hogy a Habsburg Birodalom a nemrég szerzett területekkel együtt bekapcsolódjon a klasszikus Európa gazdasági rendjébe. Bécs elképzeléseit nagyobb térségeket átfogó kereskedelmi társaságok létesítésének támogatásával igyekezett elérni. Felkarolta az olyan kezdeményezéseket, amelyek transzkontinentális kereskedelmi övezet kiformálását célozták az osztrák, a magyar és erdélyi területek beépítésével. Ezzel a felfogással összhangban volt az ismert földrajztudós és diplomata, Luigi Fernando Marsili gróf 1699-ben előterjesztett javaslata Erdély kereskedelmi lehetőségeinek értékesítéséről. A javaslat már nem a régi görög vagy szász kereskedő társaságok óhajait tartotta szem előtt, hanem a Habsburg Birodalom általános érdekeit. „Introduzione della linea geografica e di commercio fra l'Asia e l'Europa per Ungheria” című munkájában Marsili hangsúlyozza, hogy Erdély számos folyójával kapcsolódik a magyar területekhez, valamint a Duna térségéhez, ami kiterjedt, életképes kereskedelmi zóna létesítését teszi lehetővé. Marsili azt is hangsúlyozta, hogy e térség nyújtotta adottságok a tengeri hatalmakkal való konkurencia eszközeiként is használhatók, hiszen a Duna alkalmas a kereskedelmi forgalom biztosítására Európán keresztül. A terv megvalósítása azonban egy nagyhatalom védnökségét is igényli. Természetesen Marsili a Habsburg Birodalomra gondol.¹³

Marsili elgondolásaival rokon vonásokat mutat Bethlen Miklós terve is egy felállítandó kereskedelmi társaságról, amit azonban az erdélyi diéta nem tartott célszerűnek.

Úgy tűnik, hogy a fenti elgondolások a gazdag londoni kereskedő, Sedgiewich Zakariás vállalkozásában szintetizálódtak, aki nagyvonalú tervet dolgozott ki az Anglia és Perzsia közötti kereskedelem lebonyolítására az európai kontinensen keresztül. Az 1699 márciusában Bécsben aláírt egyezmény értelmében Sedgiewich útvonala átszeli a Habsburg területeket – Magyarországgal és Erdéllyel együtt.

Ezek a tervek, s a velük kapcsolatosan érvényesülő elgondolások már egy tudatosan épített új minőség felé mutatnak az európai gazdasági életben. E jelenségre utalva jegyezte meg N. Iorga, a neves román történész „Geschichte des Osmanischen Reichs” című munkájában, hogy Ausztria felismerte a 17. század végi Európa követelményeit s igyekezett meg is felelni a kor kihívásának. Ezzel szemben a török érdekszférában maradt területek felett szinte nyomtalanul vonultak el az évtizedek. A Chauau által emlegett csoda előidézéséből tehát Ausztria is kivette a részét.

A spanyol örökösödési háború és a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc lefékezett Délkelet-Európában egy kibontakozásnak indult folyamatot, amely jellegénél fogva összhangban volt a kontinens általános tendenciájával.

Jegyzetek

- 1 Magyar Országos Levéltár, Archiva gubernium Transylvanicum, F. 43. Libri conceptum regii hungarici et latini, vol. I. 1366. Idem F. 46, generalia in politicis nr. 309.
- 2 *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest, 1984. 476.
- 3 Kolozsvár–Napocai Állami Levéltár, Kolozsvár város levéltára, fsc. II. 366. sz.
- 4 Arch. Gub. Trans. F. 43. vol. III. 63–64.
- 5 *R. Várkonyi Á.*: i. m. 204.
- 6 *Takáts Sándor*: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (Budapest) 1899, 347., Kolozsvári Állami Levéltár, Szentkereszty család lvt., missiles, 1701. okt. 20.
- 7 Arch. Gub. Trans. F. 41. Protocolla sessionalia vol. I. 128–130.
- 8 Szebeni Állami Levéltár, Documenta litteralia I. 49. sz.
- 9 Idem, Protocolla magistr. vol. IV. 83.
- 10 Idem, Collectia Post. 1683 L. 73. sz.
- 11 Arh. Gub. Trans., F. 46. in politicis, 482. sz., *Karlovsky Endre*: Erdély iparosai az 1702-iki védvámokról. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (Budapest) 1897. 419–423.
- 12 *Takáts S.*: i. m. 344.
- 13 *Cernovodeanu Paul*: Mercantilist projects to promote Transylvania's foreign trade at the beginning of the Habsburg domaination. In: The Journal of European Economic History (Roma) 1972. vol. I.

HABSBURG BERENDEZÉSI TERVEK MAGYARORSZÁGON 1688–1723 AZ „EINRICHTUNGSWERK”

Az 1687–88-as pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek elismerék a Habsburg-ház ausztriai és spanyol ágára a fiúági örökösödést – másként szólva a Habsburgok örökös királyságát –, és hozzájárultak az Aranybulla 31. törvénycikkelyének, az ún. ellenállási záradéknak az eltörléséhez. Mindez I. Lipót császár és magyar király 1683 óta tartó sikeres török elleni háborújának, Buda visszavívásának és Magyarország jelentős része felszabadításának politikai következménye volt. Már nem látszott távolinak az az idő, amikor helyreállíthatók a Magyar Királyság Mohács előtti országhatárai, szükségszerűen vetődött fel tehát a kérdés: miként alakuljon az ország politikai, társadalmi és gazdasági élete a török kiűzése után? Hiszen a csaknem másfél évszázada tartó idegen uralom részben szétzilálta az egykori közigazgatási intézményeket, ami megmaradt, elavulttá vált. Az újjászerveződő állam megváltozott igényeinek, a társadalom szükségleteinek a régi intézmények nem feleltek meg többé, szükségessé vált megújításuk. Országos és birodalmi érdek egyaránt azt követelte, hogy rendezzék Magyarország államgazdasági viszonyait is. Ezek az igények adták a közvetlen impulzust egy új berendezési tervet kidolgozásához.

A munkálatok közvetlen irányítására – egy bizottság élén – Kollonich Lipót győri püspök (1686 óta bíboros), a Magyar Kamara egykori elnöke¹ kapott királyi utasítást 1688 júliusában.² A tapasztalt birodalmi kormánytisztviselőkből álló 7 tagú testület 80 ülésen alkotta meg több mint 15 hónapi munkával az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn”, azaz „A Magyar Királyság berendezésének műve” című 500 kéziratoldalny reformtervezetet.

A magyar rendek képviselői ugyan nem vettek részt az Einrichtungswerk-bizottság munkájában, de Kollonich az 1687–88-as országgyűlés befejezése után azonnal véleményt kért az új berendezés kérdésében Esterházy Pál nádortól, aki 1688 áprilisában készítette el a maga javaslatát³. A nádori tervet érdemben három kérdéssel foglalkozott: a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjával, valamint az ország védelmének újjászervezésével. Mindenekelőtt új magyar központi kormányzék (gubernium) létrehozását javasolta⁴, amely nemcsak közigazgatási ügyekben járna el, hanem valamennyi törvényhatóság fellebbviteli fóruma is lenne. A nádor látta a Corpus Iuris túlhaladottságát, ezért nem zárkózott el attól, hogy a törvénykönyv előírásait akár országgyűléstől függetlenül is felülvizsgálják. Az ország védelmének biztosítékát pedig új főkapitányságok létrehozásában és a magyar végvári katonaságnak horvát mintára történő átszervezésében és rendszeres fizetésében látta.

Öt hónappal a nádori javaslat felterjesztése után, 1688 szeptemberében királyi utasításra összeült Pozsonyban egy rendi bizottság Esterházy Pál és Széchenyi György esztergomi érsek vezetésével. Azt a feladatot kapták, hogy folytassák az ország berendezésével kapcsolatban a legutóbbi országgyűlésen felvetett kérdések tárgyalását: válasszanak maguk mellé alkalmas munkatársakat, akikkel kidolgozzák a közigazgatással, igazság-

szolgáltatással, valamint az egyházi, katonai és pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos elgondolásaikat. A tervezet, amelyet a történeti irodalom „Magyar Einrichtungswerk”-ként tart számon⁵, szoros kapcsolatban áll a nádor személyes felterjesztésével, azt vette alapul, fejlesztette tovább, bővítette nemcsak részleteiben, hanem új mondanivalóval is. Végeredményben a kettő együtt tükrözi a rendek állásfoglalását.

A pozsonyi bizottság egyetértett az Esterházy Pál által javasolt, a nádori hivatalból létrehozandó központi közigazgatási és igazságszolgáltatási szervvel, amelyet a „király magyar titkos tanácsá”-nak nevezett, s amely úgy szerveződne, hogy a nádor elnöklétével működő felsőbbíróság, a Hétszemélyes Tábla kiegészülne magyar közigazgatási, katonai és kamarai szakértőkkel. Szorgalmazta a Magyar Kancellária cseh mintára történő, kollégiális jellegű átszervezését, az állami hivatalok teljes szekularizációját és a főhivatali tisztségek betöltésének magasabb szintű, lehetőleg külföldi képzettséghez kötését.

Amennyire széles látókörű volt az új hivatali apparátus megválasztásának kérdésében, annyira földhöz ragadtan vélekedett az igazságszolgáltatás reformjáról. A bizottság ugyanis – a nádori felterjesztéssel ellentétben – elégedett volt az országgyűléseken hozott és királyi megerősítést nyert hazai törvényekkel⁶, a peres eljárás törvényes – ám a valóságban elavult és korrupt – módjával s a meglévő bírósági fórumokkal. A bajok gyökerét inkább a jogszolgáltatásnak a háborúk okozta kényszerű szünetelésében és a Magyar Kancellária illetéktelen beavatkozásában látta.

A „Magyar Einrichtungswerk”-nek a „politicum”-mal foglalkozó fejezetét akár a rendi érdekek apológiájának is tekinthetjük. Itt kaptak helyet a nemesi kiváltságok védelmével kapcsolatos kérdések: egyebek között a nemesség felső- és középső rétegének adómentességéről, a főnemesség számára biztosított kereskedelmi szabadságról és a szabad királyi városok számának jövőbeni korlátozásáról szóló javaslatok (az utóbbi a polgárságnak az országgyűlésben való térnyerését kívánta megszorítani), ami arra mutat, hogy a rendek ezeket az ország kormányzása alapelveként tekintették. Ugyanakkor az előterjesztés Camerale fejezete – amely szorgalmazta az erdélyi só- és élőállat-kereskedelem fellendítését, indokolt harmincadhelyek létesítését, valamint az egész ország területére kiterjedő egységes mértékrendszer bevezetését – arra utal, hogy készítői rendi korlátaik ellenére is helyes úton keresték a kibontakozást az országot fenyegető gazdasági csődből.

A pozsonyi rendi bizottság tervezetét – bár javaslatainak többségével nem értettek egyet az illetékes bécsi kormánykörök – használta munkájához a Kollonich Lipót vezetésével ülésező Einrichtungswerk-bizottság. Az emlékirat a korabeli államigazgatási munkák hagyományos felosztása szerint készült: Iustitiarium (azaz igazságügy), Ecclesiasticum (egyházi ügyek), Politicum (szorosabb értelemben vett belpolitika), Militare (hadügy) és Camerale (gazdasági-kamarai ügyek) című fejezetekre tagolva tárgyalta a tervezet készítői szerint az ország előtt álló legsürgősebb tennivalókat. Előadásom keretében az „Einrichtungswerk”-be foglalt reformjavaslatoknak csupán egy erősen szelektált, címszószerű felsorolásra vállalkozhatom. Ilyen fontosabb ajánlások: a Magyar Kancellária és a jogszolgáltatás racionális és a török kiűzése utáni helyzethez igazodó átszervezése, a perrendtartás osztrák mintájú reformja, a nemesség igazságszolgáltatási előjogainak korlátozása, a nem nemesek jogképességének elismerése, a mezővárosok kivétele a vármegyék alól (hogy ti. lakói szünjenek meg pusztán fallal körülkerített parasztok lenni), az adórendszer egységesítése (portánként évi 36 forint állami adóval), a nemesi javak megadóztatása, a földesúri robot heti 3 napban történő rögzítése, az állami adókvetés és behajtás kivétele a hadi komisszáriusok és a császári katonaság kezéből és átengedése a vármegyéknek, impopoláció, azaz a török uralom idején elnéptelenedett

országrészek új telepítése, a hitelügy rendezése, telekkönyv felállítása cseh mintára, ipar, kereskedelem, közlekedés, szállítás, állattenyésztés fellendítése, nemesi vámmenteség eltörlése, gimnáziumok és akadémiák létrehozása, tűzrendészet, egészségügy, pestisvédelem reformja, sóregálé szabályozása, nemesfémek kiviteli tilalma, súlyok, mértékek egységesítése, rossz pénzfajták kiszorítása stb.

Az „Einrichtungswerk” tételes javaslatai mögött terjedelmes elemző és élesen kritikai leíró részek állnak, amelyek a bécsi katonai körök felháborodását és a magyar nemesség ellenállását egyaránt kiváltották. Ám egyéb – itt nem részletezhető bel- és külpolitikai – tényezők is közrejátszottak abban, hogy Kollonichék tervezete nem vált hivatalos kormányprogrammá sem 1689-ben, sem a következő években.

Pedig jobb sorsra volt érdmes ez a kormányzati alapdokumentum, amely a 17. század végi, a török uralom alól felszabaduló Magyarország történetének egyik nagy jelentőségű társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti forrása. Az ország anyagi és szellemi jólétének megvalósítása tekintetében előnyösen különbözik a lipóti korszak összes többi tervezetétől¹⁷. Kollonich és munkatársai lényeges pontokon észrevették a török korszakból kilépő ország elmaradottságát, s a bajokon komolyan segíteni kívántak. Tervezetük mélyen beleágyazódott a kor viszonyaiba és irányt mutatott a jövő lehetőségei számára, elsősorban a közigazgatás terén. Vagy amint az „Einrichtungswerk”-ről szóló történeti irodalom egyik kiváló tanulmányának hazai szerzője, Wellmann Imre találóan megjegyezte: az „Einrichtungswerk” „a meglévőből indult ki és gyakorlati útikalauz kívánt lenni az ország célszerű átalakításához”¹⁸. Az emlékirat készítői abból indultak ki, hogy Magyarország a Habsburgok Duna menti monarchiájának egyik része, amiből logikusan következett, hogy e nagy kiterjedésű ország jólétének emelésével törődni kell éppen úgy, mint ahogy a bécsi kormány a német–cseh tartományok esetében is tette. Az egész monarchia érdeke – mondják a szerzők –, hogy minden tartománya önmagát eltartsa, ezért kell Magyarországot is képessé tennie erre: a közigazgatást és az igazságszolgáltatást különválasztani, a törvényeket revízió alá venni, a feudális fellebbviteli bíróságok helyett új fellebbviteli fórumokat létrehozni, új perrendtartást bevezetni a törvény előtti egyenlőség elvének kimondásával, továbbá benépesíteni és gazdaggá, valamint jövedelmek szolgáltatására alkalmassá tenni. S mindezt nem az abszolutizmus 1670-es években már kudarcot vallott eszközeinek alkalmazásával kívánták elérni. Az „Einrichtungswerk”-től távol állt ez a szándék. Javaslatait a fennálló alkotmányos keretek elfogadása és fenntartása mellett a közjólét emelésének az igyekezete, emellett a társadalom alsó rétegeinek a helyzetén való segítség szándéka hatotta át. Amint Wellmann Imre oly szépen és emelkedetten írja: „helyet akart Magyarországnak a nap alatt.”¹⁹

Kollonichék tervezete ugyanakkor nem több, mint különböző javaslatok gyűjteménye, amely nem alkot egységes rendszert, nem elég tervszerű a felépítése, olykor terjengős az előadása, s nem mentes az ellentmondásoktól sem: előremutató pozitív javaslatok és negatív megnyilvánulások keverednek benne. Ezért történhetett meg, hogy az 1848–49 utáni magyar történetírás erős függetlenségi, közjogi szemléletével – a német betelepítés kapcsán – csak a „germanizálás” végrehajtásának, valamint az ősi alkotmány és a magyarság elleni támadásnak a haditervét látta benne. A magyar függetlenségi gondolkodást nélkülöző külföldi historikus számára viszont teljesen érthetetlen ez a beállítás, és hajlamos a kérdést az ellenkező végtelből szemlélni. Ezért minősíthette Theodor Mayer „Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit” (Wien und Leipzig, 1911. és Sigmaringen, 1980².) című munkájában az „Einrichtungswerk”-et magyarbarátnak. Ha félretesszük a száz évvel korábban kialakult – és a tervezet megítélését helyenként még

ma is befolyásoló – látásmód „nemzeti szemüveg”-ét, akkor tárgyilagosan azt mondhatjuk: két korszak határán állt az „Einrichtungswerk”. Egyes javaslatait még a 17. századi abszolutizmus mérsékelt szellemisége hatja át, ugyanakkor felvet olyan gondolatokat, amelyekért majd a 18. század 20-as éveiből nyúlnak vissza, a Rákóczi-szabadságharc után konszolidálódó Magyarországról, másokat meg száz év múlva a francia forradalom is csak ágyúszóval és gillotinnal tud megvalósítani. Ebben rejlenek az „Einrichtungswerk” maradandó értékei, amelyekre nem véletlenül figyeltek fel az 1712–15-ös országgyűlés után létrehozott Rendszeres Bizottság, a Systematica Commissio munkatársai, akikre a „Systema politico – oeconomico – militare” című javaslat elkészítését bízták. Keresték és kérték is a tervezetet az Udvari Kancelláriától, de egyelőre nem találtuk annak nyomát, hogy a Csáky Imre kalocsai érsek elnökletével dolgozó Bizottság ténylegesen felhasználta volna Kollonichék projektumát. Az mindenestre bizonyos, hogy az „Einrichtungswerk” egyes, továbbfejlesztett gondolatai jelen vannak az 1722-ben megfogalmazott „Systema”-ban, sőt az 1723. évi törvénycikkekben meg is valósultak. Így a végrehajtó hatalommal felruházott kormányzók gondolata a Helytartótanács felállításáról és működéséről szóló 97., 98., 101. és 102. tc.-ekben, a bírósági szervezet reformja a Kerületi Táblák mint elsőfokú bíróságok létrehozását elrendelő 30. tc.-ben, de törvény szabályozta a betelepítést (103. tc.), a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését, továbbá az ipar támogatását is (116., 117., 121. és 122. tc.).

A Systematica Commissio törvénybe iktatott javaslatai, mint a 17. század végi rendi tervezetek és a Kollonich Lipót nevéhez fűződő „Einrichtungswerk” örökösei, lezárták azt a korszakot, amelyben a török teljes kiűzése utáni helyzettel szembenező ország vezetői, a központi hatalom és a rendek kísérletet tettek Magyarország talpra állítására. Az 1723. évi törvények hűen tükrözik és összegzik a három évtizedes reformfolyamat eredményeit – de ellentmondásait és az elvetélt javaslatokat is¹⁰ –, s utat nyitnak a 18. század második feléhez, amikor a Habsburg uralkodók – elsősorban II. József – a felvilágosult gondolatok jegyében igyekeztek Magyarországot a Duna menti monarchiához kötni, immár szorosabban, mint ahogyan azt Kollonich Lipót és munkatársai a török kiűzésének időszakában elképzelték.

*

Mindent összegezve: a 17. század végi magyarországi reformtervezetek, mint az átmeneti korok szülöttei általában, ellentmondásoktól terhesek, ezért történetírásunknak még jócskán akad tennivalója az objektív és reális kép megrajzolásáig. Ehhez első lépésként a korszak legjelentősebb tervezetének, Kollonich „Einrichtungswerk”-jének teljes szövege kiadásra készen áll.

Jegyzetek

- 1 Kollonich Lipót életére és működésére 1. *Maurer, Joseph*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. 574., és egy rövid összefoglalást *Varga J. János*: A nemzet elnyomója vagy a nép felemelője? Kollonich Lipót. *História*, 1989. 1–2. sz. 20–22.
- 2 Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn” tördelt korrektúrája, amely hiányosan maradt fenn, 223.
- 3 Címe: „Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritualia, Viennae 3. Aprilis 1688. palatini suae sacratissimae maiestati porrecta”. MOL Mikrofilmár 16. 192. sz. 92. tekercs, ill. P 108. Esterházy cs. lt. Rep. 69. N. 2. 2–21. f.

- 4 A magyarok részéről Esterházy Pál javaslata foglalkozott először a központi kormányzéseknek 35 év múlva a Helytartótanács alakjában megvalósuló gondolatával.
- 5 Címe: „Opinio Dominorum Consiliariorum ad Posoniensem Commissionem pro die 13 mensis Septembris anni 1688 per suam maiestatem sacratissimam convocatorum eidem suae maiestati sacratissimae transmissa.” MOL Mikrofilmtár 16. 192–16. 193. sz. 92–93. tekercs, ill. P 108. Esterházy cs. lt. Rep. 69. N. 2. 21–52. f.
- 6 Esterházy Pál saját tervezetének az igazságszolgáltatás reformjáról szóló részében nem ellenezte a magyar törvények felülvizsgálatát, ami a bécsi udvar állandó és helyes gondolata volt. Néhány hónap múlva az a pozsonyi rendi bizottság, amely éppen a nádor elnöklétével ülésezett, a leghatározottabban visszautasította a törvények megváltoztatásának szándékát, mert kiváltságainak alappilléreit látta bennük. Esterházy nádor kettős magatartásának lehetünk itt tanúi: az első esetben mint a király és az országlakosok közötti közvetítő igyekszik eleget tenni a király óhajának, a második esetben viszont a rendek érdekeit képviseli. L. erről *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új be rendezésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények, 1971. 1. sz. 149–150.
- 7 A korábban említettek mellett elsősorban *Johann Nikolaus Flämitzer* hadbíró „Der in böhmische Hosen ausgekleideter ungarischer Libertiner...” című pamflettjére utalok (1687–88), amely a rebellióra hajlamos magyarországi elemek kitelepítésére tett javaslatot, továbbá a *Tüzes Gábor* néven ismertté lett itáliai szerzetes századfordulón készült ama tervezetére, amely a magyarországi rendezés kulcsának a vármegyeszervezet szétbontását tartotta. L.: „Il Governo dell’ Ongeria. L’anno 1701.” Történelmi Tár 1900. 219–263.
- 8 *Benczédi László*: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk”. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 4. Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 154. *Wellmann, Imre*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. In: Nouvelles Etudes Historiques. I. Bp. 1965. 351.
- 9 *Wellmann*: i. m. 351.
- 10 Az „Einrichtungswerk” fontosabb javaslatai közül nem sikerült megvalósítani a Tripartitum revízióját, az új telepések számára kilátásba helyezett vallási türelmet, a nemesség megadóztatását, s ellentmondásosan érvényesültek merkantilista elképzelései, amelyek kereskedelmi és bányászati rendeletek révén elsősorban idegen (angol, holland) érdekeltségekhez kapcsolódtak a 17–18. század fordulóján, s a következő évtizedekben is csupán szerény mértékben nyitottak utat a manufaktúraipar fejlődésének.

FELVILÁGOSODÁS ÉS POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A Habsburgok és Magyarország viszonya újra kezdődik a 18. századdal. A kihalás szélére került dinasztia újraalapított mint Habsburg–Lotharingiai-ház, s a töröktől visszafoglalt területeket újra integráló Magyarország is újjáalakul. A dinasztia saját önértékelése szerint – egy bécsi belvárosi séta bárkit meggyőzhet erről – ragyogó, dicsőséges korszak kezdődik: a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság területének egészére csak ekkor terjed ki első ízben a Habsburg-hatalom, s megszerzik Erdély fejedelemségét is. S az összképet tekintve: a spanyol örökségből megszerzik Belgiumot, a Nápoly–szicíliai kettős királyságot (utóbb észak-itáliai területekre cserélik), s a teljes Magyarország mellett a pozsarováci békével hatalmuk még a Balkán északi részére is kiterjed. S az övék emellett Szilézia egésze, Pfalz jó része – a Habsburg Birodalom ekkor éri el legnagyobb kiterjedését.

Igaz, visszatekintőleg mindezt egy hanyatlás kezdeteként is fel lehetne fogni. Hiszen a 18. század közepére elvész a balkáni hódítás és Szilézia, a végére Belgium, a 19. század elején Napóleon jókora területeket csatol el, s a birodalom léteért folytat küzdelmet.

Ha pedig a kérdéskört másik oldaláról, Magyarország felől vesszük szemügyre, fel-foghatjuk a Habsburg–magyar viszonyt úgy is, miként Szekfű Gyula tette, hogy az újra egyesített, gyarapodni kezdő, viszonylagos belső békét is biztosító Magyarország újkori történetének fénypontját érte el, s persze hangsúlyozhatjuk akár azt is, hogy az itt áttekintendő korszak kezdetén és végpontján a Habsburg-ház egy-egy trónfosztása áll. A kezdet és a végpont között azután ott van a *vitam et sanguinem* 1740-ben, vagy a Napóleon-ellenes összefogás az udvarral a 19. század elején.

A Habsburgok és Magyarország viszonyának olyan leegyszerűsítő szemlézése, amely csak azt tekinti át, hogy mikor voltak „jóban” vagy „rosszban” a felek, aligha fog eredményt hozni.

Mi volt ennek a viszonynak egyáltalán a tétje? Mi volt a tárgya? – Természetesen, mint korábban is, később is, egy határaiban és jellegében változó birodalom és egy változó–fejlődő ország viszonya. Konkrétan és ekkor már nem a kuruc–labanc küzdelem, vagyis *nem* az abszolutizmus és a rendiség konfliktusa. A Rákóczi-szabadságharc fő tétje már nem a rendiség dominanciája az idegen abszolutizmus felett, hanem a töröktől visszahódított ország berendezése: mekkora önállósággal és minő, mennyire korszerű formák között menjen az végbe. S a korszak végén, a reformkorban már határozottan megfogalmazódik az önálló nemzetállam igénye, s 1848-ban lényegében sikerül is azt realizálni. Félreértések elkerülése végett: sem a Rákóczi-szabadságharc, sem az 1848-as forradalom nem volt *a priori* Habsburg-ellenes. A nemzetállami önállóság hívei azt remélték, hogy elképzeléseikhez a Habsburgokban találnak nemzeti dinasztiaát.

A Habsburgok és Magyarország 18–19. századi kapcsolatrendszerét, egyezkedéseit és konfliktusait azonban nem egyedül a felvilágosodás áramába bekapcsolódó, a polgárosodás útján elinduló Magyarország fejlődése és annak a dinasztiaival kapcsolatos igényei szabták meg. Még csak nem is a Habsburg Birodalom belső erőviszonyai, illetve maguk a dinasztikus érdekek (illetve azok felismerése vagy fel nem ismerése, netán

félreismerése) befolyásolták alapvetően, hanem a mindenkori európai helyzet volt a meghatározó.

Három európai konfliktussorozat alkalmával vált igazán problematikusá az 1697-ben örökössé tenni vélt Habsburg–magyar viszony: a 18. század elejének és közepének Habsburg örökösödési háborúi (a spanyol és az osztrák) alkalmával, majd a 19. század elején a napóleoni háborúk során és végül 1848 forradalmi idején. Mindegyik alkalommal a *Pragmatica Sanctio* által meghatározottan *együttesen és elválaszthatatlanul* birtoklandó impérium egész sorsa, fennmaradása vált kérdésessé. Mert az 1712-ben Habsburg családi törvényként rögzített, a Magyar Királyság rendjei által utolsóként, 1722-ben elfogadott *Pragmatica Sanctio* jogilag új kiindulópontot képez a Habsburg–magyar viszonyban. Eddig az időpontig előfordulhatott és elő is fordult, hogy Magyarország élén, illetve a birodalom többi tartományaiban más-más Habsburg uralkodott. 1723 óta – a törvény megváltoztatásától vagy eltérő értelmezésétől eltekintve – erre nem volt lehetőség.

Miért fogadták el a magyar rendek a *Pragmatica Sanctiót*? A kérdés évtizedek óta megválaszolatlan a magyar történettudományban. Elégedjünk meg azzal a régibb válasszal, hogy a töröktől való félelem érzete magyar érdekké emelte a Habsburg Birodalommal megvalósítandó szoros összetartozást. (Talán nem véletlen, hogy elsőként a *horvát* rendek fogadták azt el.) Tény, hogy a birodalom magyar jogfelfogás szerint perszonáluniós, Habsburg-felfogás szerint reáluniós rendszere államjogi ellentétekhez vezetett.

A tendenciájában – ne szépítsünk – a tárgyalt periódusban a konfliktusok felé fejlődő Habsburg–magyar viszonyt azonban nem ez az egyetlen, a korszak elején elfogadott törvényszöveg határozta meg. A Habsburgoknak végső soron ugyanazon súlyos kihívásokkal kellett szembenézniük, amelyre a politizáló magyar társadalomnak is választ kellett adnia. Nevezetesen: *Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi súlyának folytonos növekedése a birodalmon belül*.

A 17. század végén Magyarország gyenge, erőtlen, kifosztott, patkóforma ország Európa peremvidékén. Erdély nem tartozik hozzá. A 19. század közepére Magyarország a birodalom legnagyobb, legnépesebb, legerősebb alkotórésze. (Magyarország relatív súlyának növekedéséhez hozzájárult, hogy területe *de facto* 1815 óta, jogi értelemben 1821 óta nem változott, míg a birodalom nyugati része – mint utaltunk rá – a 18. században, majd 1859-ben, 1866-ban területi veszteségeket szenvedett el.) Mindennek folytán Magyarország gazdasági ereje durva becsléssel, az 1867. évi *quotát* figyelembe véve – kettedmagában (Erdéllyel) – mintegy harmada az összbirodaloména. A növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországgal korszakunkban mit sem tudott kezdeni a Habsburg-hatalom. Ellenkezőleg, ha már kezdeményeztek, arra törekedtek, hogy „tartományként” kezeljék, vagyis még adott, különleges státusát is csökkentse, beleolvassák, az örökös tartományok szintjére süllyesszék – kiáltó ellentétben a mind nyilvánvalóbb erőgyarapodással. Friedrich Gentz javaslatai a birodalom súlypontjának Pest-Budára helyezéséről a 19. század elején, József nádor ekkori javaslatai a birodalom átalakítására vonatkozóan süket fülekre találtak a bécsi udvarban.

A 18. században még kompromisszumok születhetnek és születnek is, ámde kezdetben nem a felvilágosodás, hanem az ellenreformációs barokk jegyében, amelyeknek szükségszerűen fel kell bomlaniuk, hiszen mindkét fél – előbb a Habsburg, II. Józseffel, majd Magyarország, a maga reformmozgalmával – modernizálásra törekszik. A fokozatosan növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországot II. József az integráció, a beolvasztás segítségével kívánja kiiktatni a birodalom súlyponteltolódását, netán felbomlását

előidézhető okok közül (ő maga a germanizálódás–modernizálás ellenségként látta Magyarországot).

Pedig az egységesítendő–modernizálendő birodalomnak még hivatalos neve sincsen. 1804-ben kerül csak sor az osztrák örökös császárság megalapítására, Magyarország azonban megőrzi eddigi kiváltságait, vagyis – legalábbis az egyöntetű magyar államjogi álláspont szerint – kívül marad ezen a császárságon. Osztrák „császárkoronázás” azonban nincsen. A magyar királykoronázás aktusa (az alkotmányra tett esküvel, országgyűléssel stb.) mintegy kiemelné ezt az országot a birodalomból. Ellensúlyt abban keresnek, hogy az 1830-ban már magyar királlyá koronázott V. Ferdinándot trónra léptekor, 1835-ben cseh királlyá is megkoronázzák, sőt először (és éppúgy utóljára, mint a Vencel-koronával) sor kerül az 1815-ben alapított lombard–velencei királyságban is egy koronázásra 1837-ben. A három királyság nem fedi le az egész birodalmat, mégis félreérthetetlen a szándék: Magyarország kiemelt államjogi státusának elhalványítása, egy három királyságból álló osztrák császárság megjelenítése.

Ahány trónváltozás, annyi kisebb-nagyobb politikai válság. Mária Terézia trónra lépését hosszas előkészítő munka előzi meg, és örökösödési háború követi. II. József nem koronáztatja meg magát magyar királlyá. Halála után utódának, II. Lipótnak azzal a magyar érveléssel kell szembenéznie, hogy az „örökösödés fonala megszakadt”. I. Ferencnek a német–római császárság megszerzése megy nehezen a forradalmasodó Európában, s erről 1806-ban le is mond. V. Ferdinánd trónra léptét – testi-lelki fogyatékossága folytán – komoly belső küzdelmek előzik meg, s ő csak névleg uralkodik, helyette az *államkonferencia* kormányoz. Ferenc József trónra lépte 1848. december 2-án Ferenc Károly trónörökös mellőzésével történt, s magyar államjogi szempontból törvénytelen, a magyar országgyűlés azt nem fogadja el. Ferenc József jog szerint csak majd húsz év múlva, 1867-ben lesz Magyarország királya, s az „uralkodásának ... évében” protokolláris formula államjogi viszályok tárgya lesz a két birodalomfél között.

A Habsburg-dinasztia nemcsak dinasztikából áll, s így a Habsburg–magyar viszony vizsgálata sem korlátozódhat az uralkodó és országa kapcsolatára.

Még a 18. században kisebb észak-itáliai államokban szekundogenitúrák létesülnek (Modena, Este). A francia háborúk korától II. Lipót testvérei is nagyobb politikai szerephez jutnak. Károly fővezér lesz, Sándor Lipót, majd 1795-ben bekövetkezett halála után József Magyarország nádora, János Tirolban majd Stájerországban igazgat, Rainer Lombardia–Velence alkirálya lesz, Lajos Galíciában, majd Bécsben vállal szerepet. A távolabbi atyafiságból Estei Ferdinánd főherceg Magyarország főhadparancsnoka, majd Erdély királyi biztosa. Az *ad hoc* megbízásokat, tényleges tábornoki kinevezéseket sorolhatnánk tovább. Az 1840-es években jelentkezett a következő nemzedék. Józsefet fia, István követte a nádorságban, 1849 után pedig unokatestvére, Károly fia, Albrecht lett Magyarország kormányzója.

A családi munkamegosztás és tartományi szerepvállalás a legmesszebbmenőkig talákozott az országok és tartományok igényeivel. A „magyar Habsburgok” jelentősége a magyar politikai törekvések számára köztudott. Kevésbé ismert, hogy István főherceg nádorrá választása előtt fővágróf volt Prágában, hogy 1847-ben Horvátország is Habsburg bánt kért magának. 1809-ben a Napóleon elől Magyarországra húzódtott uralkodócsalád I. Ferenc elnökletével tanácskozott Tatán. Mit tegyenek, ha Napóleon teljesen felosztja birodalmukat? Abban állapodtak meg, hogy ha Napóleon felkínálja, elfogadják a család tagjainak biztosított egyes országokat és tartományokat – s ha ismét kedvezőbb idők jönnek, újra egyesülnek egy fő alatt.

1848 történetéből jól ismert, hogy az önállósodni törekvő országok egy-egy Habsburg főherceggel (illetve az egész uralkodócsalád vendégül látásával) kívánták legitimálni magukat. Ferenc József prezumpatív trónörökösöt Prága is, Pest is hívta. 1848 nyarán pedig V. Ferdinánd döntése nyomán egy időre teljes hatalommal két főherceg osztozott a birodalmon: a nyugati részen János, Magyarországon unokaöccse, István lett a teljes hatalmú *alter ego*. Jánost pedig Frankfurtban a német birodalom kormányzójává, ideiglenesen államfővé is megválasztották.

Érdeemes közelebbről megfigyelnünk az 1848-as magyar államjogi megoldást, amely lényegében teljesen új alapokra helyezte a Habsburg–magyar viszonyt. A nádori jogkörnek az 1848-as áprilisi törvényekben megvalósított kiterjesztésére gondolunk. Eszerint ha az uralkodó nem az országban időz, a végrehajtó hatalom terén teljhatalmú helyettese a nádor. (Néhány ún. rezervált jogkört, például az új miniszterelnök kinevezésének jogát a király fenntartotta magának.) Ezzel és ennyivel a *perszonális unió*nál is lazább államjogi megoldás jött létre, hiszen Magyarország kiterjedt jogú államfőt (egykorú diplomáciai kifejezéssel: alkirályt) kapott. Kétségtelen, hogy az „együttes és elválaszthatatlan birtoklás” 1723-ban a *Pragmatica Sanctió*ban rögzítet elve ezzel sérelmet szenvedett, más szóval az áprilisi törvények, noha jogalapként hivatkoztak rá, megváltoztatták a *Pragmatica Sanctió*t. Az áprilisi törvények közül tételesen egyedül a sajtótörvény foglalkozott a *Pragmatica Sanctió*val, amely a törvényt mint „az uralkodócsalád közösségében létező *Pragmatica Sanctió*t” említette, vagyis nem az uralkodó *személyét*, hanem csak az *uralkodócsaládot* nyilvánította „közösnek”. A sajtótörvény e helye – amely egyébként a *Pragmatica Sanctio* tetteleges felbontására vonatkozó izgatást rendeli büntetni – azt sejteti, hogy az 1848-as törvényhozók már előbbre, későbbre gondoltak, s egy újabb *szekundogenitúra* alapításával számoltak, más szóval István nádor *királyságát* is az eshetőségek közé vették. (Kossuth fel is ajánlotta Istvánnak 1848 szeptemberében a koronát, de a nádor visszautasította azt.)

István példája, de akár atyjáé, Józsefé is mutatja, hogy itt szerepkonfliktusok sejlének fel. A tartomány vagy ország élére kerülő Habsburg előbb-utóbb a helyi érdekek felvállalására kényszerült, hiszen különben nem tudta volna ellátni hivatalát. A helyi törvények és szabályok betartása újabb konfliktusokba sodorhatta Béccsel. A Habsburg-ház családi törvénye pedig feltétlen engedelmességet követelt a családtagoktól.

A helyettesítési vagy tartományi vezetői családi rendszer alkalmas volt arra, hogy rugalmasságot vigyen a merev, központosított birodalmi struktúrába, s mint látjuk, éltek is a családtagok helyi alkalmazásának rendszerével, Magyarországon is, ahol a 19. század közepére már-már öröklődni látszott a nádorság. Kielégíthette mindez a családtagok ambícióit is, akik között köztudottan jelentősebb személyiségek voltak, mint maga az uralkodó. (V. Ferdinándnál pedig mindenki különbnek tudhatta magát.)

De miért nem ez a föderatív irány vált uralkodó tendenciává, „nemzetiesedő” Habsburgokkal? A nemzetállami fejlődés ebben az esetben saját képerre formálhatta volna, az uralma alatti nemzetek között eloszthatta volna a dinasztiaát, kedvező, legitim felbomlási keretet is teremtve – ha a végkifejlet felől nézzük a történetet. (József főherceg *homo regius* volta 1918-ban még mindig halványan tükrözteti ezt a tendenciát.) Hiszen csak szétbontással, föderalizálással maradhatott volna együtt a Habsburg és Magyarország, de egyedül Magyarországon – nem. „A csak magyar királlyá redukált Ferenc József kezéből az alattvalói hűség kötelékét elfogadnám” – mondta Kossuth az 1870-es évek elején, nem zárva ki, hogy másutt másik Habsburg uralkodhatnék.

Miért akadályozta meg Bécs e tendencia érvényesülését? A birodalmi bürokrácia és az európai politika érdekei egyaránt ellene hatottak. A nagyhatalmi igények kerültek volna veszélybe, ha ilyen mértékig, például a magyar igények szerint (amelyek megvalósításán 1848-ban a közhittel ellentétben nemcsak Kossuth, hanem Batthyány is buzgólkodott) föderalizálják a birodalmat, szekundogenitúrák révén „nemzetiesítik” a dinasztíát. Ha a „jóságos” V. Ferdinándra, a hatalomtól idegenkedő Ferenc Károlyra, a polgárlánnyal házasodó Jánosra, a protestánszal házasodókra, Károlyra (neje az egyetlen protestáns a *Kapuzinergruft*ban) és Józsefekre gondolunk, maga a kérdésfeltevés talán nem is olyan abszurd.

A dinasztia saját küldetéstudata azonban nem a multinacionalitás fenntartására, a népek közötti egyensúlytartás biztosítására irányult, mint ma oly sokan hiszik, hanem a család egésze alapvetően *német* orientációjú maradt. A német hegemonia volt és maradt a család célja, s ennek alárendelten kezelték jórészt nem német birodalmukat. A germanizációról II. József (persze Schwarzenberg és Bach után) lemondtak, ám birodalmuknak a Német-római Birodalmon, majd a Német Szövetségen kívüli területeit erőforrásként kívánták felhasználni a német hegemonia megszerzésére. (Tegyük hozzá, hogy ezt tették a Hohenzollernek is: Kelet-Poroszország, Brandenburg és Posen nem tartozott a Német Szövetséghez, s ezek voltak Poroszország azon súlyponti területei, amelyeknek a német hegemonia megszerzését kellett szolgálniuk.) A német hegemonia megszerzésének vágya motiválta a Habsburg-hatalmat akkor, amikor 1848–49 során minden kompromisszumot elutasított Magyarországgal. Szüksége volt az ország minden anyagi és emberi erőforrására. Az 1849. áprilisi trónfosztás erre, közvetlenül az olmtüzi alkotmányra adott választ.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Habsburg Birodalom társadalmi vezető erejét alkotó arisztokráciának csak egy része kapcsolódott be a nemzetévválás áramába, tehát *nem vitte magával* a dinasztíát, nem integrálta őket úgy, mint ahogy az az idegen uralkodócsaládokkal más országokban történt. A birodalom állami és infrastrukturális igényeinek kielégítésével kialakuló nagypolgárság ugyancsak a birodalmi centralizáció híve maradt, ha később alkotmányos igényekkel jelentkezett is.

Említhetjük még a Habsburg-család centralizált hatalmi szervezetét, amely a vagyion legnagyobb részét a mindenkori családfő kezében összpontosította, s az ebből való részletes megvonással fenyegetve biztosíthatta a családtagok politikai lojalitását. A családtagok többször is felléptek, részt kértek a hatalomból (jellegzetes példa erre az 1835-ös trónválkozás), de érdemi beleszólási joguk nem volt és nem lett a családfő, a császár döntéseibe. Politikai értelemben vett lázadó soha nem akadt a Habsburg-családban, legfeljebb magánéleti.

Politikai szempontú áttekintésünk mellőzte annak a szerepnek a méltatását, amelyet a bécsi udvar könyvtárával, színházával, udvari hivatalaival, testőrségével, Theresianumával a magyar művelődés terén betöltött. A dinasztia közvetlen, személyes befolyása ezen intézményekre nem volt oly jelentős. Ugyancsak nem szóltunk a központi állami adminisztráció, a felvilágosult abszolutizmus intézkedéssorozatáról, szervező munkájáról, hiszen ezek sem tartoznak közvetlenül a Habsburg–magyar viszonyhoz, noha egykorúan a Habsburgok javára vagy számlájára írták is mindezt. Áttekintésünk középpontjába az alapkérdés került: organikusabb kapcsolatba kerültek-e a Habsburgok a 18–19. században Magyarországgal? A korszak végén az 1849-es trónfosztás ténye és alaposan érvelő szövege ad választ e kérdésre. A legyőzött ország azután egy újabb, végsőnek bizonyult

kísérletre vállalkozott. Az első és a második trónfosztás között – s ez volt felvázolt korszakunk – mintegy száznegyven, a második és a harmadik között mintegy hetven év telt el.

A magyar–Habsburg kapcsolatrendszer végső értékeléséhez nemcsak ezeknek a periódusoknak részletei, hanem az egyidejű horvát–Habsburg, olasz–Habsburg, cseh–Habsburg stb. kapcsolatrendszer számbavételére is szükség lenne. Erre itt most nem vállalkozhatunk. A magyar konferencia kezdeményezése azonban megindíthatja a tárgyilagosra törekvő számbavételt.

AZ UDVAR ÉS A FORRADALMAS MÁRCIUS

Kérem, hogy amit elmondandó vagyok, úgy könyveljék el, mint egy régóta folyó, de teljesen még be nem fejezett kutatómunka első – s véglegeseznek egyelőre nem tekinthető – eredményeiről készült vázlatos és részleges tájékoztatást.

Azzal kell kezdenem, hogy amikor az 1848-i európai forradalmi hullám márciusban átcsapott a Habsburg-birodalom határain, s szoros egymásutánban forradalmak robbantak ki Bécsben, Grazban, Pesten, Milánóban és Velencében is, majd ezek nyomában Prágában és Krakkóban szintén forradalmi erjedés indult meg, a történetek meglehetősen készületlenül érték és rendkívül szorult helyzetbe hozták a bécsi udvart. Készületlenül, mert az udvar hangadói a Habsburg-uralom alatt álló tartományok viszonyairól addig szinte kizárólag a titkosügynökök jelentései alapján alkottak képet, ezek a jelentések pedig egyfelől mértéktelenül felnagyították ugyan az ellenzéki csoportoknak – így például a magyar liberális nemesi politikusok Ellenzéki Pártjának vagy a Fialat Magyarország körének – az erőfeszítéseit, másfelől viszont az ilyen erőfeszítések hatékonyságát a valóságosnál jóval szerényebbnek és az egyes tartományok belső helyzetét – evvel egyenes összefüggésben – a ténylegesnél sokkal békésebbnek és szilárdabbnak festették; legfeljebb az előző hónapok lombardiai éhségtüntetéseiről és az ottani elégtelenség más hasonló megnyilvánulásairól tudósítottak olykor, mindazonáltal többnyire ezeknek a jelentőségét is lekicsinyelve.

És hogy márciusban rendkívül szorult helyzetbe került, azt az udvar nem utolsósorban épp ennek a félretájékozottságának köszönhette. Mindennél jobban példázza ezt, hogy a bécsi udvari haditanács a nyugtalanító lombardiai hírek hatására az ott állomásozó császári csapatok megerősítése végett a horvátországi határőr-alakulatok tekintélyes hányadát már az év első hónapjaiban Észak-Itáliába vezényelte, holott – mint nem sokkal utóbb csattanósan bebizonyosodott – ezeket az alakulatokat Bécsnek éppen hogy odahaza tartani állott volna érdekében, hogy azután a magyar forradalom leküzdésére használhassa fel őket. Igaz viszont, hogy az udvarnak sok választási lehetősége nem volt. A császári hadsereg összlétszáma 1848 februárjának a végén, a szabadságon vagy betegállományban lévőköt is számítva, meghaladta a 440 ezer főt. Ennek az óriási ember-tömegnek azonban kereken háromtizede magyarországi (és erdélyi) vagy észak-itáliai toborzási körzetekből került ki, s az udvari körök egyáltalán nem vehették bizonyosra, hogy a hadsereg magyar és olasz katonáit minden nehézség nélkül felhasználhatják majd a forradalmi mozgalmak elfojtására. És még ha az illetén aggodalmak némileg túlzottak voltak is, a hadsereg hatalmas létszáma ellenére sem látszott elég erősnek ahhoz, hogy lehetőséget teremtsen a birodalom területén márciusban csaknem egyidejűleg kirobbant forradalmak összességének már a kezdet kezdetén fegyveres erővel és úgyszintén egyidejűleg történő felszámolására. Amire kellő bizonyosságot szolgáltatnak az észak-itáliai fejlemények, hiszen a hadsereg állományának ekkor több mint egyötöd része az Alpoktól délre állomásozott, és az észak-itáliai felkelőknek mégis sikerült már a márciusi napokban kiverniük a császári csapatokat Milánóból is, Velencéből is.

Mindez arra vall tehát, hogy annak a szorult helyzetnek, amelybe az udvar márciusban került, a félretájékozottságon túl volt egy mélyebb oka is: éppen az, hogy a birodalom egyes tartományaiban érlelődő forradalmi mozgalmak kirobbanása időben oly-

annyira egybeesett. Amiben természetesen nemcsak az játszott közre, hogy Palermo és Párizs példája a birodalom valamennyi tartományára hatást gyakorolt – és csaknem egyidejűleg gyakorolt hatást rájuk –, de az is – és ez a legmélyebben rejlő ok –, hogy Dél- és Nyugat-Európa forradalmi egyáltalán nem véletlenszerűen tudtak hatást gyakorolni a Habsburg-birodalom valamennyi tartományára, hanem mert az a sokrétű elnyomó rendszer, amelyet a Habsburgok birodalmuk határai között kiépítettek volt, 1848-ra országaik mindegyikében a végsőkig fokozta az elégtelenséget, s mert viszont ez a rendszer sem gátolhatta meg, hogy országaikban 1848-ig el ne érje a szükséges minimumot azoknak a társadalmi tényezőknek a kibontakozása, amelyek azután a forradalom hordozóivá lehettek.

Ennek a kérdéskörnek további boncolgatásába azonban most nem bocsátkozom bele, mert amit elmondottam, úgy gondolom, meglehetősen magától értetődő. Inkább azt jegyzem meg még, hogy az udvarnak 1848 márciusában nemcsak arra nem volt lehetősége, hogy a birodalom területén kitört valamennyi forradalom ellenében tüstént és egyidejűleg fegyveres erővel lépjen fel, de még arra sem, hogy maga döntse el, melyikkel szemben vessen be fegyveres erőt azonnal, s melyikkel szemben alkalmazzon egyelőre halogató politikát, a végső leszámolást átmenetileg későbbre időzítve. A milánói és a velencei forradalmárok ugyanis már az első pillanatban szabadságharcot kezdtek azért, hogy Lombardiát és Venetót teljesen kiszakítsák a Habsburg-birodalom kötelékeiből és az ekkor még csak vágyaikban élő egységes Olaszország részévé tegyék, s ezzel a császáriakat rákényszerítették arra, hogy az ő szabadságmozgalmuk sikerre vitelének már a kezdet kezdetén fegyveres erővel próbálják útját vágni. Ez pedig egyben azt is eldöntötte, hogy az udvar a birodalom területén kitört többi forradalom ellenében fegyveres erőt egyelőre nem vethet latba.

Tanúsítja ezt annak a március 26-án lezajlott udvari konferenciának a kimenetele, amelyen a bécsi hangadók a magyar nádor, István főherceg két nappal korábban írásba foglalt előterjesztése alapján arról tárgyaltak, milyen politikát folytassanak Magyarországgal szemben, s amelyen – mint ismeretes – végül is áldásukat adták a főherceg gondolatmenetére, vagyis arra, hogy mivel jelenleg lehetetlenség elvonni a birodalom más tartományaiból akkora – 40–50 ezer főnyi – csapaterősítést, amekkora a magyar forradalom azonnali fegyveres erővel történő eltiprásához szükségeltetnék, egyelőre tárgyalásokba kell bocsátkozniuk a hatalmat Magyarországon most a forradalom eredményeként kezébe vevő Batthyány-kormánnyal, azaz a másik fél megtévesztése végett – bármennyire nehezükre esik is – egyelőre jó képet kell vágniuk a dolgokhoz, s csupán később, „jobb idők jöttével” – értsd: csak az észak-itáliai szabadságharc leverése után – lesz szabad hozzákezdniök a magyar forradalom fegyveres erővel történő felszámolásához. Ami – ismétlem – tudott dolog. Kevésbé tudott viszont – legalábbis a korábbi szakirodalomban nem találtam róla említést, s magam is csupán János főhercegnek egy kiadatlan feljegyzéséből derítettem ki –, hogy ez korántsem volt holmi elszigetelt álláspont: hogy ugyanezt a politikát fogadta el követendőnek egy másik – már az előző napon, 25-én végbement – tanácskozás is, amelyen kizárólag főhercegek – szám szerint heten – vettek részt.

Erre pedig már csak azért is utalnom kell, mert a közelmúltban találkozhattunk olyan István főherceg ellenforradalmi szerepvállalásának elkendőzésére szánt véleménnyel, hogy az ő előterjesztése nem a Magyarországgal szemben Bécs részéről huzamosabban követendő politika kicövekelésére szolgált, csupán a pozsonyi országgyűlés befejezéshez közeledő törvényalkotó tevékenységének legtöbb haszonnal kecsegtető bécsi kezelésmódját volt hivatva körvonalazni, s hogy az ő javaslatait csupán a magyar kancelláriát Apponyi György gróf kényszerű lemondása óta vezető alkancellár, Szőgyény László ala-

kította át valóságos ellenforradalmi programmá, mikor ezeket (meg saját hasonló értelmű indítványait) előterjesztette az István főherceg részvétele nélkül lebonyolított 26-i udvari konferencián (amelynek az időpontját egyébként ő emlékirataiban szintén, de tévesen 25-re teszi). Ha ugyanis nem megyünk el vakon amellelt, hogy az udvar nemcsak az ekkor folyamatban lévő kodifikáció során, hanem a következő hónapokban is rendületlenül kitartott István főherceg irányelvei mellett, s ha számításba vesszük, hogy ezeket az irányelveket a főhercegek 25-i tanácskozása is elfogadta, ezen a tanácskozáson pedig Szőgyény nem volt jelen, István viszont ott volt s álláspontjáról maga tájékoztatta az egybegyűlteket: akkor pusztán ez is elég ok ahhoz, hogy indokolatlannak minősítsük az ő alakjának tisztára mosását célzó próbálkozást.

S hogy ez valóban indokolatlan, azt sok további adat is igazolhatja; most azonban – elegendő idő híján – csupán egyre kívánok még utalni: István főhercegnek arra a felségfelterjesztésére, amelyet épp egy hónappal programadó előterjesztésének megírása után, április 24-én vetett papírra, s amelyben hosszan fejtegette, mennyire rossz szellem tölti el a magyar kormány tagjait – kivált a magyarországi hadügyi igazgatás önállósítására meg a reakció horvátországi szervezkedésének meghiúsítására irányuló erőfeszítéseik tekintetében –, majd „sürgős” és... „határozott utasítást” kért arra nézve, miként járjon el a továbbiakban a magyar kormánypolitikával szemben, „hogy őfelsége iránti kötelezettségeit meg ne szegje”. Aminek a súlyán és árulkodó voltán mit sem változtat, hogy felterjesztésére őfelsége néhány nap múlva csupán teljesen általánosságokban mozgó választ kapott, mivel az udvar – változatlanul ragaszkodva az egy hónappal korábban éppen általa előterjesztett irányelvekhez – még mindig halogatni kívánta a magyarokkal való kenyértörést.

Ez azonban persze nem ok arra, hogy hitelt adjunk az olyan néhány éve feltalált nézeteknek, amelyek szerint a magyarokkal való megegyezésre az udvari körökben valóságos készség is volt; egyáltalán nem ok erre. Az udvar, miután magáéivá tette István főherceg március 24-i irányelveit, azoknak megfelelően – ismétlem – mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Batthyány-kormányt meggyőzze a maga tárgyalókészségéről s ezzel visszatartóztassa olyan határozott intézkedések foganatosításától, amelyek meghiúsítanék a magyar forradalom elleni későbbi fegyveres fellépés sikerre vitelét, arra azonban az udvari körök egy pillanatig sem gondoltak, hogy végérvényesen belenyugodjanak annak a nagyfokú belkormányzati önállóságnak a fennmaradásába, amelyre Magyarország márciusban a forradalom eredményeként szert tett, s nem is gondolhattak erre, hiszen a magyar forradalom márciusi vívmányai kizárták, hogy a birodalom valamennyi tartományát a jövőben is minden vonatkozásban egyetlen központból, Bécsből irányítsák, ez pedig az udvar számára teljességgel elfogadhatatlan volt.

Az udvar hangadói ezért, ha erőiket márciusban elégteleneknek érezték is ahhoz, hogy az észak-itáliai szabadságharchoz hasonlóan a magyar forradalom ellen is azonnali fegyveres ellenforradalmi támadást indítsanak, már a kezdet kezdetén hozzáálltak a magyar forradalom elleni későbbi fegyveres ellenforradalmi támadás előkészítéséhez. Jól mutatja ezt az a sietség, amellyel már István irányelveinek megszületése és elfogadása előtt lebonyolították Jellačić horvát bánná és horvátországi főhadparancsnokká való kinevezését, hiszen egy uralkodói kézirat már március 20-án tudatta a bécsi udvari haditanáccsal, hogy a kinevezésnek „a lehető leggyorsabban” („so schnell als möglich”) meg kell történnie, március 23-ra pedig már meg is születtek a kinevező iratok. És hogy a kinevező iratok kézhezvétele után, április 3-án Bécsbe utazó s ott azután két hetet töltő Jellačić pontosan milyen utasításokat és tanácsokat kapott a császárvárosban, azt közvetlen források híján nem tisztázhatjuk teljes részletességgel. Amit azonban Jellačić a kö-

vetkező hónapokban művelt, az kétségtelenné teszi, hogy a Bécsben ekkor általa kapott útravaló mindenben megfelelt annak az elgondolásnak, amelyet legfőbb tanácsadója, az udvari körökben rendkívül jó kapcsolatokkal rendelkező Franjo Kulmer báró egy még március 30-án hozzá intézett levelében úgy fogalmazott meg: „A vége az lesz, hogy Ausztriának Magyarországot ismét meg kell majd hódítania.”

Azt pedig, hogy István főherceg, akit március 22-re Bécsbe rendeltek, hogy nádori minőségében kinyilvánítsa Jellačić báni kinevezéséhez való hozzájárulását, s aki ezt készségesen meg is tette, vajon tudta-e, hogy az udvar Jellačićnak a Magyarország elleni faltörő kos szerepét szánja, teljes bizonyossággal szintén nem mondhatjuk meg. De fel kell tételeznünk, hogy ha ekkor talán még nem tudta is, mindenesetre sejtette. S ehhez még annyit fűznék hozzá, hogy ha sejtette, milyen szerepet szánnak Jellačićnak, ezt a jelek szerint nem helyeselte. Amit – úgy vélem – kötelességem is leszögezni. Mikor ugyanis korábban István főherceg szeptember eleji hatalomátvételi kísérletéről írtam, még annak a véleményemnek adtam hangot, hogy a főherceg minden bizonnal azért próbálta ezekben a napokban a maga kezébe ragadni a főhatalmat, mivel az ő hatalomátvétele lehetővé tette volna, hogy a horvátországi császári csapatok Magyarország elleni támadásának megindulása után a magyar forradalom erői két tűz közé szoruljanak s így könnyebben felmorzsolhatóakká legyenek. Most viszont – sokkal nagyobb forrásanyag ismeretében – már tudom, hogy ez tévedés volt: István kétségkívül nagyra becsülte Jellačićot, mivel az uralkodóház odaadó és tántoríthatatlan hívét látta benne, de támadó fellépését nem célirányos, hanem az udvarra nézve éppen hogy káros következményekkel is járható megoldásnak ítélte, s ezért az általa tervezett államcsínnel nem sikerhez segíteni, hanem megelőzni s ezáltal szükségtelenné tenni kívánta – egyrészt, mert valószínűleg attól tartott, hogy ha az udvar a magyar forradalommal való leszámolás művét horvát nemzetiségű zsoldosaira bízta, akkor (hiába cserélik esetleg a szóban forgó fegyveresek horvát nemzeti színekkel ékes zászlóikat a Drávánál – amint ténylegesen történt azután – a Habsburgok fekete-sárga hadilobogóira) ezeknek a derék horvátoknak a betörése még a magyar társadalom különben udvarhű elemeinek egy részében is fel fogja szítani a nacionalista indulatokat és a magyar forradalom oldalára fogja sodorni őket, másrészt meg azért, mert nyilván túlbecsülte a maga lehetőségeit, mert nyilván arra számított, hogy a tervezett államcsíny révén maga is – Jellačić közreműködése nélkül is – képes lesz végezni a magyar forradalommal.

István főherceg ebbeli számításait azonban Bécsben senki sem osztotta – és joggal nem osztotta senki. Hiszen az ő államcsínykísérlete – tudjuk – kudarcba fulladt, s ez bebizonyította, hogy az ellenforradalom szervezői közül azok láttak messzebbre, akik már márciusban arra esküdtek, hogy a magyar forradalmat csupán fegyveres erőszak döntheti meg. Néhány hét múlva – Pákozdnál és Ozoránál – pedig az is bebizonyosodott, hogy a magyar forradalom megdöntéséhez még a Jellačić vezénylete alatt álló több mint 50 ezer fegyveres sem elegendő. Majd 1849 tavaszára az udvar azt is kénytelen lett belátni, hogy a magyar forradalmon a császári hadsereg java erőinek a felvonultatásával és a magyarellel szembe nemzeti felkelőcsapatok szövetségi szolgálatainak az igénybevételevel sem képes úrrá lenni: hogy ennek a nemes célnak az eléréséhez immár az orosz medve segítségét is ki kell kérnie.

Amikor pedig a bécsi udvari körök Miklós cárhoz folyamodtak mentőkötélért, akkor ezzel akaratlanul maguk is elismerték, amiről már a Habsburg-birodalom területén 1848 márciusában történtek is árulkodtak, hogy tudniillik ez a birodalom nem olyan elsőrendű európai hatalmasság, amilyenek a metternichi diplomácia évtizedeken át feltüntetni iparkodott, hanem csupán agyaglábakon álló, pusztulásra ítélt kolosszus.

FERENC JÓZSEF ÉS ERZSÉBET

Amikor trónra lépett, épp folyt a háború a magyarok ellen. 1849 őszén az aradi tizenhárom, Batthány meg a többiek. Mintegy fél évszázaddal később pedig Mikszáth arról írt, hogy a magyar paraszt szobájának a falán egymás mellett van Kossuth Lajos és Ferenc József képe. Ugyanarról az emberről van szó?

Talán azért is igen, mert Ferenc József szürke egyéniség volt, sok mindent bele lehetett látni. Embernek és államférfiúnak egyaránt középszerű, minden különösebb tehetség nélkül. Csekély kulturális érdeklődése szinte közmondásos, ha sok operát kellett is életében végighallgatnia, igazában csak az operettet szerette. Nagyon konzervatív, hiszen Metternich is nevelte. Mondják, csak arisztokratákkal volt hajlandó kezét fogni. Nyilván nem igaz, az amerikai elnök bizonyára nem volt arisztokrata, a mozdulatot a hivatalos látogatáskor mégsem lehetett elhagyni.

De ha ennyire szürke volt, mi az oka annak, hogy mégsem tűnt el a történelemből, sőt a magyar köztudatból sem, még ha karikatúra formájában is él tovább sokaknál. Lehetne arra hivatkozni, hogy 68 esztendeig uralkodott. Az európai uralkodók közül csak XIV. Lajos múlta felül, de az már gyerekkorában kezdte a mesterséget. És persze egy erősen váltakozó korszakot élt végig. 1848-ban épp csak hogy megrendül az európai államrendszer. 1914-ben az ő hadüzenetével kezdődik meg végleges bukása.

Valószínűleg nem egészen kielégítő ez a magyarázat. Valami más is kell a hosszú túléléshez. Jellemének egyik magyarázata talán a Habsburgok közmondásos makacssága, amely annyi veszélyhelyzetben segítette őket keresztül. Ferenc József is makacs volt, és túlélte ellenfeleit. De makacsságánál még jellegzetesebb volt kötelességtudása. Ha az állam érdekében végzett mindennapos munka elég volna az uralkodói nagysághoz, Ferenc József a legnagyobbak közül való volna. És még egy: még ellenfelei is elismerték róla, hogy úgy viseli magát, mint aki tudja, hogy egyszer majd egy magasabb hatóság előtt kell számot adnia tetteiről. A mélyen katolikus császárnak és királynak ez a tudat egészen természetes volt, lényegéhez tartozott. „Népeimhez!” – szölt az ismert kiáltvány a háborúba lépésről. Ferenc József tisztában volt azzal, hogy egy rendkívül tarka, soknemzetiségű állam élén áll, mindegyik néphez van valami köze. Az uralkodás számára nem politikai fogások gyakorlása, emberek manipulálása volt, hanem Istentől kapott hivatás. És gentleman volt a szó múlt századi értelmében. Mindmáig ironikusan emlegetik szellemi színvonalát illetően, hogy minden látogatásakor azt mondta: minden szép, minden jó, mindennel meg vagyok elégedve. Pedig megvolt erre a jó oka. Amikor az új Burgtheatert megleltette, tett néhány kritikai megjegyzést. Az egyik építész szívinfarktust kapott, a másik öngyilkos lett. Ettől kezdve tartózkodott a bírálattól. Lehet, hogy ez csak modorosság volt?

Minden makacssága mellett olykor hallgatott mások tanácsaira, éppen lényeges politikai kérdésekben. Persze, a szükség vitte rá. De voltak esetek, amikor az egyszer elhatározott döntés mellett kitartott, még akkor is, ha az nem volt már a legjobb. Világos, hogy a dualista rendszerre gondolok.

A magányos öntudat – talán ezzel lehetne a legrövidebben jellemezni. Magányos volt egész életében, isteni elhivatottságának tudata miatt, és éppen ez adta meg öntudatát.

Magányos volt, és mégis mindenkié – minden hivatali helyiségben, iskolában ott volt a képe, mindenki tudta, hogy ő az uralkodó. És mindenki más és más okokból tartotta a maga számára fontosnak. Az osztrákok számára mégiscsak ő volt a német fejedelem, a birodalom feletti uralom jogosan őt illette volna meg. És amikor kizárták ebből a birodalomból, még mindig valamiféle német kultúrmissziót képviselt a többi barbár népeséggel szemben. És ő volt a megmaradt birodalom, az európai nagyhatalom, élén egy német császárral.

Amikor 1898-ban ötvenéves uralkodói jubileumát ünnepelték Ciszlajtániában, a cseh Jaroslav Goll, a kiváló történész egy ünnepi ülésen arról beszélt, hogy a csehek megtalálták helyüket a Monarchiában. És ez akkor valóban széles rétegek meggyőződése volt. Talán nem kell itt kifejteni, hogy miért.

A lengyelek számára ő volt az egyik legjobb lengyel király. Elvégre Galíciában, ha csökevényes formában is, a lengyel állam tovább élt, volt lengyel Tudományos Akadémia, két lengyel egyetem, lengyel államhivatalnokok, helytartók, olykor közös külügyminiszter is.

És ha az osztrák kormányzat, vagyis Ferenc József Galíciában a lengyeleknek kedvezett, bár a lakosság fele majdnem ukrán volt, az ukránok számára is Galícia jelentette a szabad hazát. Ha összehasonlították az oroszországi helyzettel, ahol az ukrán nyelv teljesen tilos volt, értékelni tudták, hogy Lembergben az egyetemen van ukrán tanszék, és működik egy Sevcsenko-társaság, ami a határon túl elképzelhetetlen volt.

A horvátok számára, még a Határőrvidék hagyományai nyomán, Ferenc József volt a legfelső Hadúr, parancsára sok hadszíntéren harcoltak, s voltak hajlandók harcolni a jövőben is. Hogy nemcsak horvát király, hanem magyar is, az csak pillanatnyi nehézségnek tűnt.

A Monarchia románjai tisztában voltak vele, hogy amíg a Monarchia fennáll, a meglévő román állam függetlensége is biztosítva van Oroszországgal szemben. Mint tudjuk, utólag kiderült, hogy ebben a vélekedésben teljesen igazuk volt. A román parasztok ragaszkodásában, mint sok más nép esetében is, még sok volt a feudális-kori jó király illúziójából, de az biztos, ez is történeti tényező volt.

A szlovének illetlenül sokáig alárendelték magukat a németeknek, a császár hatalmának, már csak azért is, mert ez a császár katolikus volt. Egyedül a szerbeknél, meg persze az olaszoknál nehéz volna súlyosabb argumentumokat találni a császár és király mellett.

Hát a magyarok? Volt elég okuk a szembenállásra. De ezek idővel elhomályosultak, a háttérbe szorultak. Ferenc József volt az a magyar király, akinek országlása alatt a magyarok visszakapták országukat, egységes országukat – ez lényeges szempont volt. Ferenc József sokfelé megfordult az országban, huszártábornoki egyenruhában, ott volt a szegedi árvízkatasztrófánál, mint hírlett, szívéen viselte a magyarok dolgát. Végeredményben – ő volt a magyar király.

1918 után sorsa a teljes elutasítás lett. Még a legkevésbé Magyarországon, ahol ő jelentette a kontinuitást a királyi magyar jelenhez. Egyebütt csak a gyűlölet maradt, mert ő szimbolizálta a Monarchiát, ahogy életében és pozitívan, most halálában és negatívan. Az utódállamok megszabadultak az elnyomás lidércétől, s ennek Ferenc József volt a neve. Most minden rosszra emlékeztek az emberek, az esetleges pozitívumokat elfelejtették. A szovjet korszakban – és Ausztria kivételével mindegyik utódállamnak megvolt a több évtizedes szovjet korszaka – a kép, ha lehet, még sötétebb lett. Most már ő volt a kizsákmányolás, a burzsoázia kiszolgálója, a népek hóhéra és elnyomója – a szovjet korszak találékony volt negatív jelzőkben.

És mégis, ennek a korszaknak a vége felé, amikor pedig még csak fel sem sejlett ez a vég, több helyütt ismét felbukkant az érdeklődés alakja iránt. Először Lengyelországban jelent meg egy életrajz, azután Magyarországon, legutóbb Csehországban. Mi az oka ennek, a nosztalgia a századforduló, a Monarchia iránt, ahogy szokták magyarázni? Bizonyára van ebben is valami, Ferenc József nemcsak a Monarchia szimbóluma, hanem egy több évtizedes hosszú békekorszaké is, két világháború előtt. Az már szinte feledésbe merült, hogy az elsőt forma szerint ő robbantotta ki. Boldog békekorszak? Valójában nincsenek boldog korszakok, az emberi nyomorúság mindegyikben megtalálható, a megszépítő messzeség avat egyeseket boldogokká.

Ennek a kapcsolatnak a révén persze már azt is mondhatjuk, hogy a név több, mint a viselője, amikor Ferenc Józsefről esik szó, egy egész korszak fénylik fel. A kritika ezzel a korszakkal szemben jogos, és ez magát az uralkodót is érinti. De ha Ferenc Jóska névalakban spontán módon a népdalokba is bekerült (nem úgy, mint Rákosi Mátyás a mozgalmi dalokba), ez mégis mond valamit. De az is biztos, hogy a magyarságnak nincs oka másoknál elérzékenyültebben emlegetni.

Más a helyzet Erzsébet esetében. Lehet, hogy itt is több a név, mint a viselője? Ha a magyar konnotációtól függetlenül nézzük, azt mondhatjuk, hogy akarata ellenére lett uralkodóné. Amikor Ferenc József megkérte a kezét, megszeppenten mondta: ha csak egy szabólegény lenne, szívesen hozzámenne. Nem voltak uralkodói ambíciói. Nem tudott belenőni a honanya szerepébe, pedig ez egy császárnénak és királynénak kijárt volna. A reprezentáció nyilván kevés kivétellel mindenkinek nyűg, de Erzsébet túlzottan utálta. Szokták mondani, hogy ő volt az első modern nő egy trónon, szeszélyes volt, erősen intellektuális alkat, még verseket is írt, nem is egészen rosszakat, Heine modorában. De férjével ellentétben nem volt kötelességtudó, a gyűlölt udvari környezetből egyre hosszabb időkre volt távol utazgatásaival Angliától Görögorszáig és Madeirától Korfuig. Fia öngyilkossága meg egyéb családi katasztrófák megértővé tették az akkori közönséget, még a sok utazást is megértették és megbocsátották.

A magyarok iránti érdeklődése dacból keletkezett. Utált anyósa a cseh nyelvre akarta megtaníttatni, hiszen a cseh arisztokrácia olyan hű volt 1848-ban. És persze óvta őt a rebellis magyaroktól. Ezek után természetes, hogy a rebellisekkel rokonszenvezett. Az biztos, az arisztokrácián túl az ő szemhatára sem terjedt. De végül is megtanult jól magyarul, még férjének is leveleiben legalább néhány mondatot magyarul kellett írnia. Legkedvesebb gyermekével, Mária Valériával csak magyarul levelezett. És kétségtelen, hogy a kiegyezés megkötésében neki is volt szerepe. Nem döntő, a körülmények kényszerítőbb erejűek voltak. De ami tőle tellett rábeszélésben, női praktikában, azt igénybe vette. És ezt a magyarok nem felejthették el, nemcsak a politikai elit, szélesebb rétegek sem. Észre sem vették, hogy nem sokkal később ez a magyar érdeklődés elapad, legfeljebb Gödöllőre látogat el, most már ógörögül tanul, igaz, nem felejt el a magyart, még pontosan halála napján is használja. A magyarok szemében még az is kedvelté tette, hogy nem szerette Bécsset. Még utazgatásai is rokonszenvenessé tették. Egyfajta magyar érzékenység Erzsébet személye iránt mindenképpen indokolt.

Még egy szót házasságukról: szerencsétlen volt. Nehéz kevésbé összeillő párt elképzelni. Életükben egyre távolabb kerültek egymástól. Részben az utókor megítélésében is. Aki Ferenc Józsefet valamilyen oknál fogva nem szereti, hajlandó Erzsébetet rokonszenvesnek látni. (Az ellenkező eset kivételes.) De ha mesze is álltak egymástól, mára már egybeolvadnak az emlékezésben. Erzsébet is a boldog békekor, ha óhatatlanul tragikusabb színekkel is, mint Ferenc József. Akár tetszik, akár nem, mindketten hozzátartoznak a magyar történelem hagyományához. Ezt a hagyományt nem elutasítani és ócsárolni kell, hanem a helyére tenni.

AZ 1867-ES SZLÁV KONGRESSZUS ÉS A HABSBURG BIRODALOM NEMZETISÉGEI

Az 1867. év két jelentős eseményt tartogatott a Habsburg Birodalom számára. Elsőként a kiegyezést, amely egy elég hosszú történeti–egyezkedési folyamat záróakkordja s egyben újabb megpróbáltatások kezdete volt, másodsorban pedig a nemzetiségei tekintetében figyelemre méltó moszkvai szláv kongresszust, amelynek előzményei szintén évekkel korábbra nyúlnak vissza.

A két esemény egy ponton érintkezik egymással: a kiegyezéssel elégedetlen, reményekben csalódott szlávok mentek Moszkvába. Gondoljunk csak arra, hogy Königrätzet követően valamennyi nemzetiség képviselői ott előszobáztak a császárnál és Belcredinél, hogy megakadályozzák a magyarokkal folyó tárgyalásokat. Bár Palackýnak¹ sikerült a cseh terveket előterjeszteni, a bécsi kormány nem értett egyet azokkal, és így kudarcot vallott minden kísérlet.²

Az előszobázók közül lám nem egyet viszontlátunk Moszkvában és Pétervárott alig egy év múltán, ahol a Habsburg Monarchia nemzetiségeit igyekeznek kedvező helyzetbe hozni beszédeik, tárgyalásaik révén.

Az osztrák birodalom és Oroszország etnikai térképe igen nagy hasonlóságot mutatott tarkaságával. Csupán emlékeztetőül: Oroszország európai területén tizenöt, Ausztriában pedig tizenegy nemzet és nemzetiség élt. Erre utal Diószegi István figyelemre méltó munkájában: „A Habsburg Monarchia és Oroszország számára a soknemzeti összetételből adódóan a nemzetiségi politika jelentette a tulajdonképpeni politikát.”³ A kiegyezéssel a két legerősebb nemzeti mozgalom alakított ki kétközpontú birodalmat, így Bécsben és Pesten is határozottan elzárkóztak attól, hogy a délszlávok, a csehek a magyarokéhoz hasonló jogokat kapjanak.

Ha elfogadjuk azt a tételt, miszerint „egy-egy ország nemzetiségi politikája gyakorta a határokon túl is figyelmet keltett”⁴, akkor ez az egymással határos Ausztria és Oroszország esetében egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy szükséges a kiegyezés és a szláv kongresszus kölcsönhatását vizsgálni.⁵

A szláv kongresszuson felszólaló oroszok rendre kifejezték segítőkészségüket a birodalom határain túl élő szláv testvérek iránt. Beszédeikben egyaránt emlegették az etnikai homogenitást, az önálló állami lét megszerzésének szükségességét s mindezek betetőzéséként a területileg egységes össz-szláv állam létrehozását, mindig a legmegfelelőbb variációt tolva előtérbe. Ennek érdekében újították fel a középkori kötelemekeket, a vér, a föld, a lélek közösségét állítva előtérbe, s hangsúlyozták a küldetésudatot és a szupremácia elvét.

Niederhauser Emil írja erről a már említett kiváló művében: „A korai szakaszban a legáltalánosabb és legkézenfekvőbb tájékozódás a szláv nemzetek egymás közti kapcsolata volt. Természetes előzménye volt ennek a nagy szláv hatalomnak – Oroszországnak – a megléte.”⁶

Mint már a bevezetőben is említettük, a moszkvai szláv találkozó nem volt előzmények nélküli. 1848-ban Prágában már tartottak egy szláv kongresszust, ám ezen a lélek-

számban a többséget jelentő oroszok nem képviseltették magukat, habár a szervezők nevében a cseh Václáv Hanka meghívókat küldött a tudományos- és államélet jelentős személyiségeinek, mint pl. Pogodinnak, Szreznevszkijnek, Grigorovicsnak vagy Uvarov gróf művelődésügyi miniszternek. I. Miklós uralkodása idején azonban elképzelhetetlen volt Oroszország részvétele egy liberális mozgalomban a határokon belül és kívül egyaránt.

II. Sándor trónra lépésével jelentősen megváltozott a helyzet, és éppen Oroszország vált színhelyévé a következő szláv találkozóknak. 1864. december 9-én a moszkvai egyetemen, a Természettudomány Barátainak Társasága ülésén az orosz birodalom népeit bemutató nagyszabású etnográfiai kiállítás ötlete született meg elsőként. II. Sándor magára vállalta a kiállítás megnyitását, s a szervezésbe bekapcsolódott a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság is.

A kiállítás szervezésének két szellemi vezetője a pétervári V. Lamanszkij professzor volt és N. Popov a moszkvai egyetemről, aki 1863–64-ben tett hosszú utazást kelet-európai szláv területeken, amelynek tapasztalatairól írt az orosz újságokban. A Társaság 1865. november 24-i ülésén ő tett javaslatot arra, hogy a kiállítás keretében valósítsanak meg egy szláv szekciót.⁷ Magára vállalta a meghívók kiküldését a különféle szláv szervezeteknek és tudósoknak, s ebben segítségére volt a széles körű külföldi kapcsolatokkal rendelkező V. Lamanszkij és M. P. Pogodin, de leginkább a bécsi orosz nagykövetség pópája, M. F. Rajevszkij, aki hosszú ott-tartózkodása alatt igen sok ausztriai szlávval került baráti viszonyba.⁸ Popov és társai az orosz diplomácia tudtával tárgyaltak Moszkvában a balkáni szlávok meghívásáról.⁹ A tudományos társaság rendezvénye M. N. Katkov, a Moszkovszkije Vedemosztyi főszerkesztője és Ivan Akszakov, a Moszkva szerkesztője révén vált nyilvános üggyé.

A rendezvényt anyagilag támogatta például a moszkvai városi дума 10 000 rubellel, az orosz vasutak ingyenes utazást biztosítottak a résztvevőknek, míg egy szállodatulajdonos díjtalanul biztosított szobákat a vendégeknek. A társadalom eme áldozatvállalásáról A. M. Gorcsakov úgy vélekedett, hogy az „önfeláldozás ezerszer nagyobb, mint valaha volt, de már nem elvakult”.¹⁰

Ez a széles körben megnyilvánuló szimpátia a szomszédos államokban élő elnyomott szlávok iránt elképzelhetetlen lett volna akár egy évtizeddel korábban is. Az orosz kormány nem akadályozta mindezt, holott a külügyminisztérium teljes körű ellenőrzést gyakorolt a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság felett. Összecseng ezzel egy néhány évtizeddel később írt visszaemlékezés: „Beust azt mondja, Miklós cár a pánszlávizmus határozott ellensége volt, de II. Sándor, a megboldogult uralkodó tett némi engedményt az Ausztria számára veszélyes eszmének. Ilyen formán nemcsak a birodalom szlávjainak elszigeteltségéből eredő gyöngeség, de a szlávok külpolitikai elképzelései miatt is, ezek a szlávok nem tudtak a trón támaszai lenni.”¹¹

John Grey történész híres, Oroszországról szóló könyvében azt írja, hogy II. Sándor és Gorcsakov nem támogatta a pánszlávizmus érzelmes nemzeti koncepcióját, de kénytelen volt eltűnni azt, mivel az orosz társadalom egy jelentős részére nagy hatással volt. A nyugati hatalmak azonban ezt az eszme agresszív formájának tekintették.¹²

Ausztriát igen közvetlenül érintette az esemény, hiszen a határain belül élő szlávok valamennyien elfogadták a meghívást. Igyekvő nagykövete, gróf Friedrich Reverter de Salandra azt latolgatta, hogy milyen veszélyek leselkednek hazájára a pánszlávizmusban, hiszen a hivatalos politika gyakran támaszkodik a szlavofil irányzatra.¹³ Beust válaszában rámutatott, hogy Oroszország maga ellen vét, amikor támogatja az össz-szláv

nemzet dicsőítésére rendezett kiállítást. Ennek ellenére „nekünk, különösen a jelenben semmi okunk arra, hogy az alattvalók megfigyelésén kívül akadályt gördítsünk e vendégeskedés és tanulságos oroszországi utazás elé. Figyelembe véve, hogy a kérdésben az összeütközés lehetősége rejlik”.¹⁴

A bécsi centralisták lapja, a Die Presse úgy ítélte meg kormánya álláspontját, hogy Oroszország „felkelti és támogatja az idegen alattvalókban a kiválás iránti törekvést, de Ausztria semmi mást nem tesz e percben, mint figyeli az orosz kabinet részéről iránta megnyilvánuló ellenséges hangulatot”.¹⁵

Vessünk egy pillantást a magyar sajtóra is. A kormány és a közvélemény álláspontjáról a Pesti Napló közvetít hű képet. A zömmel külpolitikával foglalkozó vezető kormányparti lap heteken keresztül foglalkozott a szláv kongresszussal, ami jelzi, hogy mind a politikai köröket, mind a közvéleményt érdekelte az esemény. Az április 27-i szám vezércikkében úgy vélekedett, hogy Palacký, Rieger és más szláv személyek utazása a kormány semleges állásfoglalását bizonyítja, hiszen, ha nem győződtek volna meg arról, hogy sem akadályozni, sem visszatértük után megtorolni nem fogják tetteket, bizonyára el sem fogadták volna a meghívást.

A magyar közvélemény nem osztotta teljesen a kormány semleges nézetét, hiszen ugyanebben a számban a Bécsi dolgok között egyetértően hivatkozott a lap a Debatte-ra, amely azt ajánlotta az elutazó szláv meghívottaknak, hogy kérjenek garanciát az orosz kormánytól a rendezvény politikamentes jellegére vonatkozóan. De „... ha követelésük megtagadatik – maradjanak szláv testvéreink az ‚Etnográfiai’ Kiállítástól tisztes távolságba.”

A vezércikk írója az európai közvéleményt is elutasítónak tartotta, amikor arról írt, hogy csalódnak azok, akik úgy gondolják, „...a világ e pánszláv mozgalmat ugyanazon szemmel nézné, mellyel az olasz vagy német egység felé irányzott mozgalmat nézte volna és még most is nézi.”¹⁶

Ferenc József királlyá koronázása után két héttel a Monarchia szlávjai, így csehek, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének és rutének törekvéseik támogatásában reménykedve új irányba fordultak, s elindultak Moszkvába. Mint azt a cseh Rieger kifejtette: „nem összeesküvést szőni, hanem elégedetlenségüket demonstrálni jönnek nyilvános fórumra lelve Oroszországban.”¹⁷ A Národní Listy, az ifjúcseh párt lapja így fogalmazza meg szándékukat: „a cseh nép nem engedi, hogy hazáját megfosszák a politikai önállóságtól és nem akar valamilyen váratlan esemény hatására elsüllyedni a német tengerben. Ezt a csehek olyan nyílt, hangos szóval fogják hirdetni, amely tisztán eljuthat az orosz és a francia uralkodó füléhez, de meghallhatja az osztrák is.”¹⁸

A nemzetiségek elvárásai azonban, mint ezt látogatásuk egész ideje alatt tapasztalni fogják, nem teljesülnek. A szervező szlavofilek hangoztatott eszméi¹⁹ inkább az orosz nemzetbe való beolvastásukat, mintsem jogaik érvényesítését célozták, a hivatalos diplomácia pedig ügyesen kitért a politikai kérdések elől, hiszen egész Európa gyanakvással figyelte őket a szláv népek feletti hódító törekvésekért. Holott, már ekkor úgy gondolkodott a bécsi orosz nagykövetség, hogy gyengítve a Monarchia szláv jellegét, a csehek nemzeti törekvéseit Oroszországnak nem kellene támogatni, sőt oda kellene hatnia, hogy Csehországban a német befolyás érvényesüljön.²⁰ Ha kicsit előre tekintünk 1871-re, akkor világossá válik, hogy Oroszország saját érdekét szem előtt tartva nem támogatta a nemzetiségi, főként a cseh törekvéseket. Egyrészt, mert ezzel együtt járt volna, hogy ha a galíciai lengyelek több joghoz jutnak, az oroszországi lengyel területeken sem tarthatta volna magát tovább a nyílt elnyomás. Ezt megerősítette a bécsi orosz nagy-

követség jelentése, amely arról tájékoztatta az udvart, hogy számolniuk kell az angol befolyás megerősödésével Pozenban és Galíciában.²¹ Továbbá Andrdássy úgy nyilatkozott, hogy a lengyelek nem rendelkeznek igazi autonómiával, s ez egyben a császár véleménye is.²² Másrészt: „A trializmus és még inkább a föderalizmus szláv karaktert adott volna a Monarchiának, és ez orosz szempontból nem volt kívánatos.”²³

A Monarchiából érkező szláv vendégek azonban nem látták át a magasabb diplomácia érdekeit, s azt várták, hogy a nagy szláv testvér segítő jobbát nyújtja majd feléjük. Biztosította őket ebben a fogadtatás, hiszen az orosz társadalom minden rétege üdvözölte őket, az öreg paraszttól, aki kenyérrel és sóval várta őket minden állomáson, II. Sándorig, aki külön audiencián fogadta őket.

Orosz részről a látogatás ürügyeül szolgáló Etnográfiai Kiállítás szervezői alig tűntek fel, annál inkább a moszkvai és pétervári pánszláv körök tagjai.

A szláv nagy családjából csak a lengyel emigráció hiányzott, őket sem a dicső múlt, sem pedig a rózsaszínűre festett jövő nem tudta a kongresszuson való részvételre rábírní, és amikor minden szláv 1867-et kiált, ők 1772-t mondanak. Palacký és Rieger korábban Párizsba utaztak, csak Vlnában csatlakoztak a delegációhoz. Késlekedésüknek két oka volt. Először is igazolni szerették volna útjukat a franciák előtt és puhatólózni akartak a francia udvar álláspontja felől a kiegyezés után a cseh ügyben, másodsor pedig közvetítésüket felajánlva megegyezni akartak néhány kérdésben a lengyel emigrációval. Egyik ügyben sem sikerült eredményt felmutatniuk. Bár III. Napóleon érdeklődést mutatott, de a cseheknek nem volt sem Biarritzuk, sem Plombières-ük. A lengyelek pedig kizárólag az európai civilizáció elárulásaként tudták felfogni a csehek moszkvai útját. Manifesztumukban azt írták, hogy „...A moszkvai kongresszus ... nem hoz más – s ebben biztosak vagyunk –, mint csalást és hamisságot minden szláv népnek”.²⁴

Palacký és Rieger tehát május 7-én csatlakozott a delegációhoz Vlnában, s másnap már feltűnt szemük előtt a nyugati főváros, Szentpétervár.

A szláv vendégek első napjukat a város nevezetességeinek megtekintésével töltötték, majd este színházba mentek. Az előadás minden ízében lengyelelles volt, a rendezők Glinka egyik kifejezetten ilyen témájú operáját mutatták be, a közönség pedig a kitűnő baletteloadás mazurkáját fütyülte ki, míg az orosz táncokat lelkes tapsal jutalmazta.

A szláv vendégek egy küldöttsége május 10-én látogatást tett Gorcsakov hercegnél, majd Reverter nagykövethél. A Gorcsakovnál tett látogatás hangulata igen szívélyes, de formális, minden eredmény nélküli volt. A tapasztalt diplomata még a cári audiencia iránti kérelmükkel is Reverterhez irányította őket. Az osztrák nagykövethél már sokkal fagyosabb volt a légkör, s ugyanúgy eredménytelenül távoztak, mivel a fenséges gazdájához hí hivatalnok visszadobta a labdát Gorcsakovnak, mondván: nemkívánatos, hogy az ausztriai szlávokat mint küldöttséget tartsák számon, inkább forduljanak Gorcsakovhoz személyes audienciáért.

Kívánságuk mégis teljesült május 14-én, amikor is Carszkoje Szelóban fogadta őket II. Sándor, a liberátor cár. Mint későbbi memoárjában írja, a szerb Polit-Desančić különös jelentőséget tulajdonított ennek: „Nehéz lett volna elképzelni, hogy az orosz cár fogadja az udvarnál a szláv vendégeket, akik külföldi alattvalók, anélkül, hogy az adott államok nagykövetei be ne jelentették volna őket. De az orosz közvéleményt a szláv vendégek foglalkoztatták, és II. Sándor úgy vélte, fontos hogy megtegye ezt az engedményt népének.”²⁵ Erről tanúskodik T. Sz. Vasziljev archimandrita II. Sándorhoz írt levele, amelyben a szláv ügy felkarolására kéri. Véleménye szerint a nyugati hatalmak, így Franciaország és a pápaság gyengül, a jövő kulcsa Oroszország és pravoszlávia kezé-

ben van. A cárt érdekelte a közlés, mivel saját kezűleg írta a levél alá, hogy nézzenek utána, ki ez a személy.²⁶ A vasárnap reggeli istentiszteletet az udvari kápolnában hallgatták meg a szlávok, majd egy huszonegy tagú válogatott csoportot az Arany Terembe vezettek a cári fogadásra, amelyen az uralkodó egész családja jelen volt. Šafarik üdvözölte valamennyiük nevében a cárt, majd mindegyiküket személyesen bemutatott II. Sándornak, aki néhány szívélyes mondatot váltott velük, sőt visszaemlékezett, hogy a szerb Petronijevičcsel és Palackýval már találkozott. Míg a cárné németül csevegett a küldöttekkel az Arany Teremben, II. Sándor átlépett a következő terembe, ahol a többi szláv vendég várta izgatottan. Őket a következő szavakkal üdvözölte: „Üdvözlöm Önöket, Uraim! Boldog vagyok, hogy valódi szláv földön találkozom Önökkel, szláv testvérekkel. Remélem, elégedettek lesznek a fogadtatással mind itt, mind Moszkvában. Még találkozunk.” A Bellevue Szállóba visszatérve azonnal lelkes hangú táviratok mentek a hazai városokba, amelyekben az üres protokolláris forma minden részlete mögött különös tartalmat sejtetve az írók, mindannyian kiemelték „a valódi szláv földön szláv testvérek” szófordulatát a cárnak. A Polit-Desančić megjegyezte: „Eddig Oroszországot pravoszlávnak és orosznak ismertük, most látjuk csak, hogy Oroszország szláv és nemzeti.”²⁷

Május 16-án érkeztek a szláv küldöttek Moszkvába, ahol az utazásuk tényleges okaként megjelölt kiállítás megtekintésére csupán egy délutánt szánva, idejük nagy részét vacsorákon, ünnepségeken és tudományos üléseken töltötték.

A Moszkva-parti város igyekezett még fényesebb fogadtatásban részesíteni vendégeit, mint Szentpétervár, s ebben már jó gyakorlata volt, hiszen nemrég a városban járt az amerikai haditengerészeti küldöttség és a cári család is, amikor II. Sándor az Etnográfiai Kiállítást megnyitotta április 24-én.

Az orosz kormány kezdettől fogva tiltotta, hogy alattvalói politikailag befolyásolják vendégeiket. E tiltást megkerülve éppen a kongresszus idején jelentették meg a szlovák Štúr²⁸ 1856-ban, nem sokkal halála előtt írt művét A szlávok és a világ jövője címmel, amelynek nagy előnye volt, hogy nem orosz szerző szembesítette a szláv nemzetiségeket az ausztróslávizmussal, a lengyel küldetésstudattal, a Kollár-féle kölcsönösségi eszmevel vagy a jugoszláv illírizmussal helyett a pánszláv ideológiával. Štúr politikai végrendeletében arra szólítja fel a szlávokat, hogy egyesüljenek az oroszokkal, elfogadva nyelvüket közös nyelvként, s elfogadva az ortodox hitet.

Elképzeléseiknek nyíltan hangot is adtak a vendéglátók közös találkozóikon. A moszkvai egyetem rektora, S. I. Barsov előadásában a nacionalizmus elvének jogosultságáról nyilatkozott: „Alkalmazását Európa törvényesnek kell elismerje... Egyesülünk, mint ahogy eggyé lett Németország és Itália, és az egységes nép neve titán lesz.”²⁹

Rieger azonban válaszában a különállást hangsúlyozta, s a cseh-szlovák eszmei kölcsönösséget fejtegette: „Sokan előtérbe helyezik a teljes testi-szellemi egyesülést, de egy évezred története nem múlik el nyomtalanul...”

Moszkvai tartózkodásuk vége felé pár szláv küldött és a moszkvai egyetem néhány pánszláv professzora elkészítette a következő kongresszusok tervét, amelyet a résztvevők kétharmada aláírt. A dokumentum azt tartalmazta, hogy szükség van az együttműködésre a szláv rokonság és egység érdekében, ezért legalább kétévenként találkozniuk kell egy össz-szláv kongresszuson.

A moszkvai szláv kongresszusra a vélemények különbözősége nyomta rá bélyegét. Az orosz kormány álláspontját a legtalálóbban Bakunyin jellemezte: „hivatalos kacérokodásnak” nevezve azt. Hiszen az orosz kormány hivatalosan nem vett részt az eseményen,

de taktikusan beleegyezett a helyszínbe, s aligha volt lényegtelen a vendégek cári audiencián való fogadása.

A kongresszus hatását a szláv népekre azok sem tagadhatták, akik ellenségei voltak, sőt ők hangsúlyozták különösképpen. A kiállítás szerepet játszott ugyan a szláv egység-tudat alakításában is, de méginkább a kis népek nemzeti érzésének fejlődésében. A küldöttek utazása valóban demonstrációként értékelhető főként Ausztriával szemben, amely ugyanebben a periódusban rendezte viszonyát a kiegyezésben a magyarokkal, lezárva ezzel egy időre a politikai jogok gyarapítása felé vezető utat a birodalom szláv többsége előtt. A cseh értelmiség kacérkodása a pánszlávizmussal, zárándokútjai Oroszországba, lelkes kulturális kapcsolatai az orosz szellemi élettel és a szláv szolidaritás egyre fokozódó hangsúlyozása nem jelentett lehetséges vagy komoly irredenta mozgalmat, hanem csak egy taktikai és érzelmi álláspontot.”³⁰

Ugyanakkor éppen ennek a világnak a létrejötte bizonyította, hogy Európának egy erős osztrák birodalomra van szüksége, és nem egy labilis új államalakulatra orosz vezetéssel. A szláv egység kérdése hivatalos kormánypolitikává Oroszországban csak a 19. század utolsó harmadában vált. Az oroszországi kitérő után a szlávokat az állandó pánszláv propaganda mellett arra készítette, hogy emigrációjuk révén az osztrák politika hibájából a nyugat-európai politikában keressenek támaszt, hiszen a kongresszus nem győzte meg őket arról, hogy a nyugati civilizáció ártalmas dolog.

Jegyzetek

- 1 *Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. kiváló munkájában részletesen foglalkozik a cseh nemzeti megújulási mozgalom keretén belül személyével. 135–144.
- 2 *Kovács Endre*: Történelmi arcképek. Bp. 1976. 441.
- 3 *Diószegi István*: Üllő és kalapács. Bp. 1991. 26.
- 4 Uo. 37.
- 5 Ezt levéltári adat is bizonyítja Sz. Sz. Tatyiszev 1860–1872-ig a bécsi nagykövetségen külön értékelést ad a csehekről, dalmátokról, horvátokról. Centralnij Goszudarszvennij Archiv Rosszii, (továbbiakban CGAR) F No 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 206–211.
- 6 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 279.
- 7 „Vszeroszsijszkaja etnograficeszkaja vüsztavka i szlavjanszkij szjezd v maje 1867 goda”. Moszkva 1867. Újságcikkgyűjtemény. 23.
- 8 CGAR F. No. 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 l. 1. „Fragments politiques” („Politikai töredékek”).
- 9 Uo.
- 10 CGAR F. No 828 op. No 1. jegy. hrany. No 302 80–81.
- 11 *A. N. Molcsanov*: Memoarü Bejszta. In: Isztoriceszkij Vesztnyik, t. 28. 1887, IV–VI. 677.
- 12 *Gray, Ian*: The Romanovs. London, 1971. 303.
- 13 F. Reverter, F. Beust és A. M. Gorcsakov szláv kongresszussal kapcsolatos levelezését *Karel Kazbunda*: Pout’ Čechů do Moskvy 1867 a rakouská diplomacia. (Prague 1924) c. munkája alapján közli *Petrovich, M. B.*: The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870. New York, 1956. 214.
- 14 Uo.
- 15 Die Presse, 1867. április 28. „Zum Moskauer Slaven Congress”.
- 16 Pesti Napló, 1867. április 27.
- 17 *M. B. Petrovich*: i. m. 205.
- 18 Veszty, 1967. május 17. No. 56.
- 19 *Niederhauser Emil*: A szlavofilek történetzemléletéhez. In: AUD Séries Historica 5. sz. 1966. 27–42.
- 20 CGAR F. No 597 op. No 1. jegy. hrany. No 975 49.
- 21 Uo. 15.
- 22 Uo. 48.
- 23 *Diószegi István*: i. m. 45–46.

- 24 „Vszeroszjizskaja etnograficeszkaja vüsztavka”. 104–107.
- 25 Idézi *M. B. Petrovich*: i. m. 221.
- 26 CGAR F. No 109 op. No 4 jegy. hrany. No 431 12–16.
- 27 Golosz 1867. május 18. No 136. Az orosz lapokra vonatkozóan ld. *Czövek István*: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1991. 49–62.
- 28 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak... 105–106. *Uő.*: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. In: Magyar Tudomány, 1988. 9. sz. 678.
- 29 Veszty, 1867. május 26. No 60.; Golosz, 1867. május 24. No 142.
- 30 Lásd még *Jászi O.*: A Habsburg Monarchia felbomlása. Bp. 1982. 485–486.

ADRIÁNYI GÁBOR

AZ 1855-ÖS OSZTRÁK KONKORDÁTUM MAGYAR VONATKOZÁSAI

I. Ferenc József trónra lépésekor, 1848. december 2-án egy megingott Osztrák Birodalom és egy függetlenedő Magyarországot talált a hagyományos Habsburg családi politikával szemben. Nemcsak vallásos neveltetésénél, anyja, Zsófia főhercegnő befolyásánál, családja hagyományánál fogva, hanem elsősorban a birodalom berendezkedéséből adódóan tudta, mit jelent a katolikus egyház támogatása. Ő is, mint új rendszerének megalkotói, Schwarzenberg herceg, Bach és Thun miniszterek – akik mind egy egységes birodalmat tartottak szem előtt – meg volt győződve arról, hogy lehetetlen politikai egységet teremteni anélkül, hogy ehhez az egyházat segítségül ne hívják. Ehhez azonban az egyház és állam közötti vitás kérdések megoldására, a késői jozefinizmus felszámolására, sőt magára az egyház egységesítésére, azaz egy, a Szentszékkel kötött megegyezésre volt szükség. Így született meg az 1855-ös konkordátum, amelyben Metternich herceg harmincéves fáradozásának gyümölcsét látta,¹ és amelyről Bach később így nyilatkozott: „Láttam, hogy a kereszténységben milyen erők rejlenek. Ezeket törekvéseinkkel akartam összekötni, céljaink szolgálatába állítani. Ezért javasoltam egy konkordátum megkötését. Ez az olasz és magyar kérdések megoldását volt hivatva szolgálni, valamennyi politikai és nemzeti előítéletet leküzdeni”².

A kor legjelentősebb egyházpolitikusa Joseph Othmar Rauscher volt³. Már nagyapja és apja 76 éven át szolgált a császárt, ő maga 17 éven keresztül az ún. Keleti Akadémia rektora és mint ilyen Metternich állandó és egyházi ügyekben legbefolyásosabb munkatársa volt. 1844-től Ferenc József tanára, majd 1849-től seckauai püspök. 1853 óta bécsi érsek. Érzelmileg magyarellenes volt, és már 1844-ben a magyar függetlenségi mozgalomban egyházellenes tendenciát vélt felfedezni, míg magában az egyházban a birodalom fennállásának és egységének a zálogát látta⁴.

Ferenc József trónra lépésekor megbízást kapott, hogy a birodalom újjászervezésével kapcsolatban egyházpolitikai terveit, amelyek természetesen a Monarchia egységesítését kellett hogy támogassák, előadja. Tervezetét 1849. január 29-én nyújtotta be az udvarnak. Ennek a tervezetnek és merőben új egyházpolitikának az eredményét rögzítette az 1849. március 4-i ún. olmützi oktrojált alkotmány, amely az egyházat számos korlátozás alól ugyan felmentette, ugyanakkor azonban teljesen az állam érdekeinek szolgálatába állította. A Rauscher szellemében fogant olmützi alkotmány egyházügyi és tanügyi rendelkezései – amelyeket Magyarországon a szabadságharc leverése után hirdettek ki – a kormányt cselekvésre készítették. Elsősorban azért, mert az alkotmány 2. §-a az állam és egyház viszonyának tisztázását írta elő. Ez viszont olyan fontos és kényes ügy volt, amelynek megoldása meghaladta mind a kultuszminiszter, mind az udvar hatáskörét. Az egyházat is meg kellett kérdezni. Ezért Thun miniszter úgy döntött, hogy mindazon tartományok egyházfőit tanácskozársra hívja Bécsbe, akikre az alkotmány vonatkozott. Mivel ez Magyarországon még nem volt érvényes, az egyetlen meghívott magyar főpásztor, Scitovszky János pécsi püspök csak mint megfigyelő vett rajta részt.

Az 1849 májusában és június elején megtartott konferencián a vezető szerepet természetesen annak szellemi kigondolója, Rauscher vitte. Ő készítette el a tárgyalások prog-

ramját, a miniszternek benyújtott hét javaslat közül ötöt ő dolgozott ki, a kormánnyal folytatott tárgyalások levezetésére felállított bizottság is tulajdonképp csak Rauscherből állott⁵. A püspökök javaslatait azonban a kormány nem fogadta el, sőt, az egyházi egységesítés gondolatának felmerülésével újabb áthidalhatatlan nehézségek is jelentkeztek. Nevezetesen az, hogy hogyan lehet egy általános érvényű rendelkezést, mint amilyen egy konkordátum, az egész birodalomra kiterjeszteni, a speciális egyházi jogokkal rendelkező Magyarországra, Csehországra és a Lombard–Velencei Királyságra.

Rauscher, hogy tervezetét megmentse, két nagy tanulmányt dolgozott ki. Az elsőnek ez volt a címe: „A magyar és a többi koronatartomány egyházi viszonyainak egységesítése”.⁶ Ebben a Pragmatica Sanctio szellemében azt követelte, hogy az egyházi állapotok ugyanolyanok legyenek Magyarországon, mint a birodalom többi tartományában, a birodalmi házassági törvények pedig a magyar viszonyokhoz igazodjanak. Rauscher a második elaborátumában a magyar királyi főkegyúri jogokkal foglalkozott.⁷ Ezekről ugyanis Bécsben nem óhajtottak lemondani, és súlyosabb problémát jelentettek, mintsem röviden át lehetett volna siklani fölöttük. Rauscher itt is kifejtette, hogy a magyar királyi főkegyúri jogok az összbirodalom érdekével összhangba hozhatók, ezek nemcsak hogy nem akadályozzák egy általános rendelkezés bevezetését, hanem arra jogot is adnak. Az uralkodó az egyházi vagyont illetően Magyarországon is ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a birodalom többi tartományában. Mint írta: „Magyarországnak most az összbirodalomba mint annak szerves részének kell belépnie, vagyis jogait és köteleseégeit a többi tartományéval kell azonosítani. Következésképpen Magyarországon is az egyház javait éppen úgy meg kell adóztatni, mint Csehországban és az osztrák tartományokban, és ezekre a javakra Magyarországon sem szabad nagyobb igényt tartani, mint a nevezett helyeken”⁸. Rauschernek sikerült a következőkben a kormányt arról is meggyőzni, egy konkordátum által nyújtott lehetőségek az összbirodalom érdekében megéri, hogy az állam a házasságügyekben bizonyos engedményeket tegyen. Így került sor az ausztriai házassági törvények revíziójára, illetve a konkordátum megkötésének elhatározására.

Hám János kinevezett primás megalázó lemondatása után az udvar jelöltje, Scitovszky lett a magyar egyház feje⁹. Ő a forradalmat elítélte, az udvarhoz pedig híven ragaszkodott. De lojalitása nem akadályozta meg őt abban, hogy nemzete és egyháza érdekét ne szolgálja. A szabadságharc leverése, a nemzet béklyóba szorítása a katolikus egyházat is minden fönntartás nélkül, a felső klérus általános aulikus beállítottsága ellenére is az általános ún. passzív rezisztencia táborába vitte. Ennek a csendes egyházi ellenállásnak lett a vezéralakja az új primás – kitartó, szívós ellenzéki politikájának is volt köszönhető, hogy a nemzet eljutott az 1867-es kiegyezéshez¹⁰.

Első és legfontosabb teendője, mint Karl Geringer bárónak, a császári biztosnak mondta, a magyar egyházi élet újjáépítése volt.¹¹ Hiszen a bécsi udvar az egyházban a forradalom cinkosát látta, püspököket menesztettek, papokat végeztek ki, vetettek börtönbe, egyházi intézményeket katonai célokra lefoglaltak, birtokokat kifosztottak. Scitovszky azonban azt is világosan felismerte, hogy a Monarchia egységesítésével nemcsak primási jogait, hanem az egész magyar katolikus egyház sajátos helyzetét is veszély fenyegeti. Nem habozott a harcot felvenni. Egyházpolitikájának kiindulópontja az volt, hogy a magyar püspököket közös megbeszélésre hívta. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a kibontakozás útját és az egységesítő törekvések kiküszöbölését csak akkor találja meg, ha az egész püspöki karral együttműködik.

Hosszas előkészítő tárgyalások, levelezések és bizottsági munkák után erre a püspök-kari konferenciára Esztergomban, 1850. augusztus 25. és 31. között került sor. A tizenegy ülésen három érsek és tizenhárom püspök vett részt. Döntéseiket a királynak tizenhárom felterjesztésben hozták tudomására, a hivatalos iratokat pedig mind a Szent-széknak, mind a bécsi minisztériumnak elküldötték¹². A bécsi nuncius, Michele Viale-Prelá és IX. Piusz pápa támogatta ugyan a magyar törekvéseket¹³, de a kormány és Rauscher nem nézték jó szemmel az esztergomi értekezletet, főként mivel ott szóba kerültek a magyar primási jogok is. Ezek pedig egyáltalán nem illettek bele az egységesítési tervekbe. Thun miniszter a beadványokkal csak 1851 tavaszán foglalkozott és csak az év késő őszén volt hajlandó a magyar püspöki kar bizottságát tárgyaláson fogadni. Ez a bizottság a primáson kívül három püspökből állt¹⁴ és 1851. november 18-a és december 2-a között tízszer ülésezett. Kézzelfogható eredményt semmiben sem ért el. A miniszter és a hivatalnokok ígéretei nagy általánosságban mozogtak, belőlük semmi kötelezettség nem származott, de arra jók voltak, hogy a magyar püspököket magukról lerázzák.

Mivel a püspöki kar bizottságának tárgyalásai Bécsben nem jártak sikerrel, a püspökök abban állapodtak meg, hogy újabb tanácskozásokra gyűlnek össze. A megbeszéléseket két körülmény is sürgette: a magyar házasságügyek rendezetelensége és a császár tervezett magyarországi útja. Az értekezlet 1851. június 7-én ült össze a budai primási palotában és három napig tartott. Rajta három érsek, tizenegy püspök és a pannonhalmi főapát vett részt. Döntéseiket tizenegy pontba foglalták és a primást felhatalmazták, hogy terjessze fel ezeket a császárnak¹⁵. Nem kell mondani, hogy ezek a kérelmek is süket fülekre találtak Bécsben.

Annál is inkább, mert Rauscher már 1852. május 10-én megkapta a császártól megbízatását, hogy fogjon tárgyalásokba a konkordátummal kapcsolatban, és ezek októberben Bécsben már meg is kezdődtek. Már az első megbeszéléseken világossá vált mindkét fél célja. A kormány a politikai egységesítés eszközének szánta a konkordátumot, tehát feltételnek szabta a tartományok egyházi különállásának és sajátosságainak megszüntetését. A Szent-szék pedig igyekezett egy olyan magas egyházi színvonalhoz ragaszkodni, hogy a konkordátummal semelyik egyházi tartomány színvonala – főként a magyar egyház privilegizált helyzete – kárt ne szenvedjen. A kormány tehát követelte a politikai színezetű magyar primási jogok eltörlését vagy legalábbis pusztá címre való csökkentését. A Szent-szék pedig úgy vélte, egy konkordátum nagy előnyöket nyújtana az egyháznak, míg a primási jogok csökkentése lényegesen nem rontaná a magyar egyház helyzetét. Ezért a nuncius azt javasolta a pápai államtitkárságnak, hogy a primási harmadfokú fellegbíteli bíróság eltörlésével a primási joghatóságot csökkenteni lehetne, és ebbe Scitovszky zúgolódás nélkül bele is egyezne¹⁶.

A Szent-szék határozott állásfoglalásából a kormánynak be kellett látnia, hogy a konkordátummal kapcsolatosan a magyar püspökök legalább látszólagos bekapcsolása nélkül nem dönthetnek. Formailag kinevezték tehát a primást, a kalocsai és a zágrábi érseket a konkordátumbizottság tagjának és Bécsbe idézték őket. Az érsekek 1853. február 12. és március 5. között üléseztek. Tanácskozásaik jegyzőkönyvét és kívánságait, amelyeket 35 pontban foglaltak össze, a nuncius a pápai államtitkárságnak is felterjesztette. De választ nem kaptak, mint ahogy a Bécsbe idézett lombardiai és velencei püspökök is Rauscher, illetve a bizottság utasítására válasz nélkül térhettek vissza hazájukba¹⁷.

A Szent-szék most maga dolgozott ki egy konkordátumtervezetet, ezt a pápa jóváhagyása után Giacomo Antonelli bíboros államtitkár 1853. augusztus 9-én írta alá, és két

ügyiratból állt. Az első egy megmutatható útmutatás volt a nuncius számára, a második pedig egy titkos, amely azt jelezte, végső esetben meddig mehet el a nuncius az engedmények terén. Mindkettőhöz tartozott azonfelül egy kilenc szakaszból álló instrukció is. Ebből két kérdés magyar ügyet, méghozzá a prímási méltóságot és a király püspököket nyugállományba helyezõ jogát érintette, míg a nyilvános instrukció öt pontja, a titkosnak pedig egy pontja szintén a magyar egyház helyzetével foglalkozott¹⁸. A tárgyalások mégis teljesen megfeneklettek. A kormányt elkeserítette a Szentszék magas követelése, fõként a házasságügyet illetõen, IX. Piusz pápa pedig arról panaszkodott, hogy Rauscher, aki idõközben bécsi érsek lett, nem az egyház, hanem a liberális kormány érdekeit tartja szem elõtt¹⁹.

A pápa Rauschert 1854 júliusában Rómába hívta. A meghívó a tervezett Szeplõtelen Fogantatás tanának ünnepélyes kihirdetésére, december 8-ra szól. Amikor Scitovszky értesült errõl, elhatározta, hogy korábbi tervét megváltoztatva maga is elmegy Rómába, hiszen a dogmakihirdetésre õ is meghívót kapott. A magyar prímás két hónapig idõzött IX. Piusz vendégeként Rómában, hatszor fogadta õt a pápa magánkihallgatáson, és természetesen érintkezésbe lépett a kúria minden befolyásos bíborosával, hivatalnokával is. Hamar belátta, hogy a Szentszék, az egyház érdekét Ausztriában, Lombardiában és Velencében biztosítandó, mindenképpen konkordátumot akar kötni. Ezért egy „humillimum promemoriában” a Szentszéknek csak arra kérte, hogy a konkordátum Magyarországra nézve ne legyen érvényes, mert egy egységes összbirodalmi konkordátummal a magyar egyház csak veszítene²⁰. A különbségeket Magyarország és a birodalom között részletesen is felsorolta.

Amikor azonban Scitovszky 1854. október 31-én Rómába érkezett, vele egy idõben egy másik magyar prelátus is az Örök Város földjére tette lábát, Simor János, a bécsi kultuszminisztérium osztálytanácsosa. Természetesen megbízatással érkezett. Fõnöke, Thun miniszter nem kisebb feladattal bízta meg, minthogy Scitovszky összes lépését Rómában puhatolja ki és hiúsítsa meg intervencióját. Simor a megbízatásnak eleget is tett és hét hosszú, német nyelvû levélben számolt be megbízójának római tevékenységérõl. Ezeket Thun gróf még a császárnak is felolvasta.²¹ Simor információit a prímás kíséretõtõl, Schirgl András kanonoktól és Scheiber László titkártól szerezte. Így aztán a prímásnak nemcsak minden lépésérõl tudott, hanem pro memoriájának tartalmáról is. Azonkívül végigjárta mindazokat a hivatalokat és személyeket, ahol és akiknél a prímás megfordult – a pápától a bíboros államtitkárig –, és cáfolta Scitovszky állításait. Jelentõs az 1854. november 11-én kelt beszámolója. Ebben részletesen leírja: hogyan folyt le Antonelli államtitkárnál kihallgatása. Amikor az államtitkár felemlítette, hogy több püspök szerint is egy konkordátum az egész Monarchia számára sem nem szükséges, sem nem elõnyös, öt pontban sötét színekkel ecsetelte a magyar egyház állapotát és eszme-futtatását, így fejezte be: „Segítség csak Ausztriától jöhet. Márpedig Ausztria ezt a támogatást csak akkor tudja teljes mértékben nyújtani, ha a Monarchia egysége mind politikai, mind egyházi szempontból teljes. Következésképpen nem lehet az egyház barátja az, aki a konkordátumnak Magyarországra vagy más koronatarományra való kiterjesztésének szükségességét tagadja”²². Simor azt is írta továbbá, hogy kihallgatásáról Rauschert is informálta, aki õt arra kérte, hogy készítsen egy dolgozatot a magyar viszonyokról – elsõsorban a privilegium foriról – és ezeket példákkal is illusztrálja²³.

Scitovszky megpróbálta még az utolsó pillanatban Danielik János kanonokot, mint szakértõt, a tárgyalásokba bekapcsolni²⁴. A kormány, amelyet Simor is értesített, természetesen megakadályozta a tervet. Danieliknek egyszerűen megtagadta az útlevét ki-

adását. Rauscher különben is kereken kijelentette: Ferenc József vagy az egész birodalomra érvényes konkordátumot köt, vagy semilyet. Így aztán 1855. január 30-án már azt jelenthette Bécsbe, hogy a konkordátum kiterjesztése az egész birodalomra biztosítva van. Szó szerint: „Miatán a Szentatya a fennálló viszonyokról pontosan tájékoztatva lett, szóban tudomásomra hozta, hogy belátja, a konkordátumot az egész birodalomra ki kell terjeszteni, csak azt kívánja, hogy az osztrák és olasz püspökök ugyanolyan jogokkal bírjanak, mint a Monarchia többi püspöke”²⁵. Más szóval: a magyar egyház szempontjait Róma elejtette a lombardiai és velencei püspökök érdekében.

Rauschernek azonban Rómában még két igen komoly nehézséget kellett megoldania. Az első az egyházi feletti polgári vagy katonai bíraskodást illette. Ismeretes, hogy az 1849. november 3-i császári rendelet megszüntette Magyarországon az egyházi bíróságok joghatóságát polgári vétségek tekintetében és azokat a katonai törvényszékek elé utalta. Ezt a csak Magyarországon, a többi osztrák tartományban viszont nem foganatosított rendelkezést 1852. augusztus 3-án a katonai határőrvidékekre is kiterjesztették. Ismeretes az is, hogy ennek a rendeletnek az alapján Magyarországon hét püspököt fosztottak meg hivatalától, számos papot elítéltek, sőt kivégeztek. A határőrvidékeken sorozatos visszaélésekre is sor került, ezekről Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök a császárnak és Rómának is jelentést tett. Ott természetesen azonnal a konkordátummal kapcsolatos tárgyalás anyagává tették. Simor és Rauscher feladata éppen az volt, hogy bebizonyítsák, a magyar klérus már régen a forradalom és szabadságharc előtt elvesztette korábbi mentességét. Végül is így született meg a konkordátum titkos artikulusa, amely püspökök, papok elleni perek aktáit a Szentszékek betekintésére bocsátotta. A másik kérdés a magyar püspökök kinevezésének módjával kapcsolatban merült föl. A kormány az apostoli királyi cím alapján a „conferre”, kinevezés szóhoz ragaszkodott, míg a Szentszék helyette a „megnevezést” kívánta. Végül is a kormány a conferre szóról lemondott, a konkordátum 19. cikkelye az „ajánl vagy megnevez” kifejezést használja.²⁶

Az így, Haynald Lajos akkori erdélyi püspök szavai szerint, a magyar egyház legkisebb befolyása nélkül²⁷ 1855. augusztus 18-án megkötött konkordátumnak öt cikkelye rosszabbította az egyház helyzetét Magyarországon, 22 nem változtatta. Az egyetlen javulást az új házassági jogi perrendtartás jelentette, amelyet a gyakorlatban az új Codex bevezetéséig, 1917-ig alkalmaztak. A konkordátum mint állami törvény 1867-ig, a kiegyezésig jogérvénnyel bírt, azután azonban nem, mert a király azt a nemzet megkérdezése nélkül kötötte, 1867 után pedig sem az országgyűlés, sem a felelős magyar kormány nem ismerte el. Mint egyházi törvény viszont egészen az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig, 1918-ig érvényben volt, jóllehet rendelkezéseit a magyar püspökök – mivel ők is törvénytelennek tartották – nem tartották be²⁸.

Az az egyházpolitikai bázis, amelyre Scitovszky végső fokon támaszkodott, és amely a magyar egyház sajátosságának egyik gyökerét alkotta, a primási jogok voltak. Amikor tehát az egységesítés politikája megkezdődött, elkezdődött a támadás a primási joghatóság ellen is. Ennek állomása volt 1852-ben a zágrábi püspökség érseki rangra emelése és 1853-ban a lugosi püspökség felállítása is. Scitovszky tiltakozott ellenük mind Bécsben, mind Rómában és történelmi érvekkel bizonyította, hogy mindkét egyházmegye továbbra is a primás joghatósága alá tartozik, annál is inkább, mert az alapító pápai bulla ezeket onnét nem vette ki²⁹. De Scitovszkynak kemény harcot kellett vívnia jogaiért a konkordátumot követő években is, mégpedig mind a bécsi kormány, mind pedig a Szentszék ellenében. 1856-ban a nuncius a konkordátumra való hivatkozással még a primási bíróságot, tehát a harmadik, ún. fellebbviteli szentszéket is felfüggesztette. A küzdelem-

ből mégis Scitovszky került ki győztesen. 1855. július 5-én részletes emlékiratban és egy történelmi kimutatásban hozta a Szentszék tudomására jogait³⁰, az abszolutisztikus kormányzat lazításával pedig lassanként via facti visszaállította kiváltságait, így a primásiai harmadfokú szentszéket is.

Scitovszky, miután Rómából hazatért, a magyar egyház érdekében azonnal egy püspöki értekezlet összehívását tervezte, ezért már 1855. január 25-én hivatala valamennyi főpásztorral levelezésbe lépett és javaslataikat kérte. Az értekezletre mégsem került sor. Úgy döntöttek, hogy megvárják, míg a konkordátum szövege véglegesen elkészül, és nyilvánosságra hozzák. Miután tehát a konkordátumot megkötötték, és ismeretessé vált, hogy vele kapcsolatban 1856 tavaszán Bécsben püspöki tanácskozások lesznek, Scitovszky felhívással fordult a magyar püspökökhöz, tegyék meg észrevételeiket a meg egyezés cikkelyeivel kapcsolatban. Miután a megjegyzések beérkeztek – Palugyay Imre nyitrai püspök még később is küldött egy igen terjedelmes iratot –, a primás tanácsosaival többnapos tanácskozást folytatott. Ezekben a sajátos magyar szempontokat, kívánságokat dolgozták ki. Az aktákat a nuncius is megkapta, amelyek nemtetszését váltották ki. Jelezte is Rómába, hogy a tervezett bécsi konferencián a legnagyobb nehézség a magyar primás részéről várható³¹.

Az 1856. április 6-tól 10-ig Bécsben tartott értekezleten a magyar egyházat húsz főpásztor képviselte. Az a belső feszültség és elégedetlenség, amely bennük volt a konkordátum nélkülük való megkötése miatt, már a második ülésen heves vitában robbant ki. Amikor ugyanis Erdélyi Vazul nagyváradi görögkatolikus püspök kívánságokkal állt elő, a nuncius kijelentette, hogy az értekezlet célja nem új megállapodás kötése, hanem a konkordátum cikkelyeinek értelmezése. Erre viszont Scitovszky primás kért szót. Teljes szólásszabadságot követelt a tárgyalások egész menetére, valamint azt a jogot, hogy a döntések ellen mind a császárnál, mind a pápánál fellebbezni lehessen. Ezzel kapcsolatban kifejezetten jelezte a magyar egyház elégedetlenségét az egész konkordátummal. A következőkben a magyar püspökök észrevételeiket írásban teheték meg. Nem kell bizonyítani, hogy kívánságaikat figyelembe se vették. A bécsi konferencia a magyar püspökök számára éppen olyan fiaskó volt, mint az eddig megtartott értekezletek.³²

Így azonban a konkordátum sorsa is megpecsételődött Magyarországon. Simor János, aki a konkordátum híve volt, amikor 1867-ben Scitovszky örökébe lépett, és már mint új primás az első püspökkari konferenciát vezette, a nuncius sürgetésére felvetette: a kiegyezés előestéjén nem volna-e jobb, ha a magyar püspökök a konkordátum alapján állnának, azaz annak utólagos parlamenti jóváhagyását sürgetnék, revideálta álláspontját. A püspökök ugyanis egyhangúan elvetették tervét. Mint Szenczy Ferenc szombathelyi püspök mondta: a bécsi kormány az ország törvényeivel együtt az egyházat is el akarta temetni, ezért kötötte meg a konkordátumot magyarországi érvénnyel.³³ Haynald Lajos pedig, aki a püspöki kar erre vonatkozó memorandumát³⁴ a Szentszéknek eljuttatta, a bécsi nuncius szemrehányásaira így válaszolt: „Amikor a konkordátumot megkötötték, a magyar alkotmány hatályon kívül volt helyezve. Ha tehát a magyar püspökök nem akartak minden törvényesség nélkül maradni, kénytelenek voltak azt elfogadni. Közben azonban megváltoztak az idők, az alkotmány helyreállt. Éppen ezért nem hivatkozhatnak a püspökök a konkordátumra, hacsak nem akarják magukat és a katolikus egyházat számtalan bajba keverni”³⁵.

Rauscher egy politikai állameszmét, az egységesítő újabszolutizmust használta fel az egyház céljaira, jogai messzemenő érvényesítésére. Az önkényuralom kora azonban már lejárt. Amikor ez a politikai eszme megbukott – márpedig rövidesen! –, akkor vele együtt megbukott Rauscher egyházpolitikája és annak gyümölcse, a konkordátum is. A konkordátum múltó vihar volt a magyar katolikus egyház életében.

Jegyzetek

A konkordátumnak régebbi, de ma is nélkülözhetetlen irodalma: *Hussarek, Max*: Die Verhandlung des Konkordates vom 18. August 1855. Wien, 1922.; *Uő*: Die Krise und die Lösung des Konkordates vom 18. August 1855. Wien, 1939.; *Weinzierl-Fischer, Erika*: Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien, 1960.; magyar, osztrák és vatikáni levéltári adatok alapján: *Adriányi, Gabriel*: Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855. Róma, 1963.

- 1 Metternichnek 1855. augusztus 27-én keltezett levele Rauscherhez, Bécsi Érseki Levéltár, Rauscher hagyaték. Rauscherhez írt levelek, Nr. 168.
- 2 Idézi *Weinzierl-Fischer*: 40.
- 3 Legújabb összefoglalás bő irodalommal: *Gatz, Erwin*: Joseph Othmar von Rauscher. In: Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder. Bd. 3 (1785–1945) Berlin, 1983. 596–601.
- 4 *Wolfsgruber, Coelestin*: Friedrich Kardinal Schwarzenberg. I. Leipzig, 1906, 237.
- 5 *Wolfsgruber, Coelestin*: Josef Othmar Cardinal Rauscher. Fürsterzbischof von Wien. Freiburg i. Br. 1888. 110.
- 6 *Wolfsgruber*: Rauscher. 116.
- 7 Haus-Hof und Staatsarchiv, Bécs, Schwarzenberg hagyaték, Ministerrat, Nr. 1411/1850 részletesen idézi *Adriányi*: 35.
- 8 Uo. 35.
- 9 Császári kinevezés: 1849. július 21; pápai megerősítés: 1849. szeptember 28. Vö.: *Adriányi, Gabriel*: Ungarn und das I. Vaticanum. Köln–Wien, 1975, 26–31.
- 10 *Pusztaszeri László*: Scitovszky János hercegprímás politikai portréja. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. I. Budapest, 1989. 137–171.; *Rajcz Páter*: A „hazaáruló” Scitovszky. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: *Bárdos István–Beke Margit*. Esztergom, 1991, 553–557.
- 11 MOL Budapest, Geringeri lvtár 1849. Nr. 1470.
- 12 *Adriányi*: Die Stellung 54–65.
- 13 Lásd uo. a bécsi nunciaturai anyagot 64–68.
- 14 Ezek a primáson kívül Ranolder János veszprémi, Karner Antal győri és Haynald Lajos erdélyi püspökök voltak. A tárgyalás anyagára: *Adriányi*: uo. 69–74.
- 15 Uo. 75–78.
- 16 Uo. 80.
- 17 Uo. 81–83.
- 18 Uo. 83–87. az érintett pontok olasz eredetiben.
- 19 *Wolfsgruber*: Rauscher 143. jegyzet.
- 20 A tárgyalásokra a nunciaturai és Simor-féle teljes levelekkel: *Adriányi*: Die Stellung 88–108; a „humillimum promemoria” 145–146.
- 21 Lásd Franz Zenner segédpüspök levelét Rauscherhez, közli: *Adriányi*: uo. 89. 3. lábjegyzet.
- 22 Uo. 91–92.
- 23 Simor 12 oldalas tanulmánya „De privilegio fori clericorum in Hungaria ante annum 1848”, saját kezűleg írva megtalálható a Bécsi Érseki Levéltárban Rauscher hagyatékában, Nr. nélkül.
- 24 Uo. 101. 16. lábjegyzet, 94–95.
- 25 Uo. 101. 16. lábjegyzet.
- 26 Uo. 101–108. Rauscher leveleivel.
- 27 Uo. 116.; Primási Levéltár Esztergom, Cat. D. fasc. VIII. Nr. 2110/1855–1855. április 24.
- 28 Uo. 117–121.
- 29 Uo. 109–116. főként nunciaturai levelekkel.
- 30 Uo. 109–116.
- 31 Az eseményekre uo. 123–126. a nuncius levele 1856. március 28-ról kelt, uo. 126. 6. lábjegyzet.
- 32 Összefoglalva uo. 127–130.
- 33 *Török Jenő*: A katolikus autonómia mozgalom 1848–1871. Budapest, 1941. 78. VI. és 3381. sz. melléklet.
- 34 Uo.
- 35 Uo. 353.

POLGÁROSODÁS, ETNIKUM ÉS AZ UDVAR

A polgárosodás folyamata és az etnikumok társadalmi átrétegződése közötti összefüggés olyan kérdés, amely nem szorul hosszas elméleti fejtegetésre: az utóbbi kétszáz év története egyértelműen bizonyítja, hogy a kapitalizmus mindenhol és minden időben igyekezett saját képére átformálni a társadalmat. S ha a polgári társadalom így kialakult képe mégsem lett olyan egyszínű, mint amilyen az általános jellegzetességéből egyébként következett volna, az annak tulajdonítható, hogy a rendiségből–feudalizmusból öröklött struktúrák más és más formában és mértékben épültek be a kialakuló nemzeti társadalmakba, sajátos színfoltokat képezvén ki a polgári világ közép- és kelet-európai térképén. A múlt századi Európában a Habsburg-monarchia, majd Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi különösen tarka képlet, mert itt a polgárosodás 12 olyan etnikumot érintett, amelyeknek a fejlettsége, hagyományrendszere és állami jogállása nagyon eltérő volt. Tovább bonyolódik a kérdésfelvetés, ha arról sem feledkezünk meg, hogy a különböző etnikumok területileg keveredve éltek. Ennek érzékeltetésére legyen szabad például a németek települési viszonyaira utalnom. Egy 1846-os statisztikai felmérés szerint a németek a Monarchia keretében 19 országban és önálló státussal bíró tartományban éltek, s csak két osztrák tartományban képeztek tiszta etnikai tömböt, máshol, így a cseh tartományokban, Magyarországon és Erdélyben, Bukovinában, Galíciában más népek között laktak ugyancsak eltérő arányokban és feltételek között¹. S mivel az egyes etnikumok polgárosodása korántsem alakult egyformán a 19. század második felében, indokoltnak látszik a kérdés néhány aspektusának összehasonlító áttekintése. Annál inkább, mivel a polgárosodás folyamata fejlesztette ki azokat a társadalmi erőket, amelyek más tényezők fellépésekor a Monarchia szétdarabolását kezdeményezték.

I.

A polgári átalakulás egyik fő tényezője bizonyosan Ferenc József császár és a Monarchia állama volt. Pedig, amikor 1848–49-ben az udvar kíméletlenül leverte azokat a polgári forradalmakat, amelyek hatalmát veszélyeztették, és amikor bevezette a katonai diktatúrát, a kortársak joggal gondolhattak arra, hogy a bécsi udvar megkísérli visszavezetni az országot az 1848 előtti állapotokhoz. Nem így történt. Hogy a „visszarendeződés” nem következett be, azt annak kell tulajdonítanunk, hogy az udvar levonta 1848–1849 némely tanulságát, például azt, hogy a Monarchia polgári fejlődése megállíthatatlan és szükséges. Tény, hogy 1848 vívmányai közül a polgári átrendeződésre vonatkozókat meg sem kísérelte visszavonni. Ezek között megemlíthetjük a rendiség lebontását, az egyén polgári egyenlőségét és mindenekelőtt a jobbágyság eltörlését biztosító törvényeket. Mint ismeretes, Magyarországon 1848. április 11-én, Erdélyben június 18-án, a birodalom osztrák felében pedig 1848. szeptember 7-én lépett életbe a jobbágyszabadító törvény. A magyarországi és erdélyi törvényt ugyan újra szabályozta az 1853-ban, illetőleg Erdélyre vonatkozóan az 1854-ben kiadott császári pátens, de ezek a kérdés lényegét nem érintették. A jobbágyszabadítással a birodalom legnépesebb társadalmi rétege elindulhatott a polgárosodás útján, ami döntő kihatással volt az egyes etnikumok nemze-

ti fejlődésére. Egyrészt, mert tömegek váltak személyileg szabad állampolgárrá, másrészt, mert egyúttal sokaknak tulajdonukba került a termőföldnek egy jó része, még akkor is, ha mind a 48-as törvények, mind az újrendezést szabályozó patensek a földesúri osztályok kezében hagyták a földbirtok jelentős részét.²

Másként viszonyult viszont a császári hatalom 1848 nemzeti függetlenségi törekvéseihez. Nemcsak a magyar szabadságharc cári segítséggel történt leverése mutatja ezt, hanem a császári oldalon harcolt népek azon petícióinak elutasítása is, amelyek valamiféle nemzeti autonómiát szerettek volna elérni a birodalmon belül. Az kétségtelen, hogy az abszolutizmus idején bizonyos mértékig ezek a törekvések is támogatásra találtak például a Schmerling-kormány idején, de csak abban a mértékben, amely beleillett az egységes és centralizált Monarchia létrehozásának a tervébe, amelyet a kiegyezésig nem adott fel sem az udvar, sem az osztrák politikai vezető réteg.

Az egységes birodalom ügyét kívánták előmozdítani azok a törvények, amelyek már 1850–1851-ben eltörölték a közbülső vámokat a birodalom különböző országai között. A közös vámterület, egyféle közös piac, ugyanakkor a kapitalizmus fejlődésének hosszú távon egyik legfőbb előmozdítója volt. Hasznát kezdetben elsősorban az iparilag fejlettebb cseh és osztrák tartományok ipara fölzötte le, míg a céhes kis- és kézműiparosok mindenhol rájuk mért csapást láttak benne, s nem alaptalanul,³ de azt is már régen tisztázta a történettudomány, hogy a magyar mezőgazdaság általa nyert piacot. Az érdekek kezdtek egymásra találni: az osztrák nagypolgárság, nagyiparosok és nagykereskedők, bankárok egyrészt, másrészt a magyar földbirtokosság könnyen felmérhették a nagy piac előnyeit, ez pedig a kiegyezés társadalmi alapjának létrejöttét jelentette. A politika síkján a kiegyezés felé terelte a fejleményeket a magyar passzív rezisztencia, valamint a birodalom külpolitikai helyzetének rosszabbodása. Ilyen körülmények közt az udvar változtatott eddigi politikáján, amely a gyengébb népeket támogatta a magyarok ellenében, amennyiben most hajlandó volt kiegyezni a magyar politikai vezető réteggel. 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchia hosszú időre keretév vált a benne élő népeknek. A kiegyezés társadalmi alapjáról szólva, emlékeztetünk, hogy a 48-as hagyományokhoz ragaszkodó magyar nép zömmel elutasította a kiegyezést, akárcsak azon etnikumok, amelyek az államiság vonalán kétségkívül háttérbe szorultak. Gondolunk a csehekre, románokra, szlovákokra. Más kérdés, hogy a kiegyezés létrejötte után minden etnikum próbálta megtalálni helyét az Osztrák–Magyar Monarchiában. A passzivitás feladásának lehetséges egy ilyen értelmezése is.

Mennyiben segítette a polgárosodást, s hogyan alakult a benne élő etnikumok polgárosodása, nemzeti fejlődése, és mennyiben változtak meg azok az erőviszonyok, amelyek a kiegyezés korában a különböző etnikumok között fennállottak? Úgy vélem, hogy olyan reális kérdésekről van szó, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmában keletkeztek. Ismeretes, hogy a történetírást régtől foglalkoztatják az említett problémák, de az adott válaszok szélsőségesen ellentétes véleményeket fogalmaztak meg. Ha az osztrák és a magyar történetírás bizonyos mértékig közelít is egymáshoz a Monarchia szerepének pozitív megítélésében, éppen a polgárosodás és civilizáció fejlődésben betöltött szerepét emelve ki, a cseh, szlovák, román és szerb történészek szinte egyöntetűen negatív képet alakítottak ki a kettős Monarchia történetéről.⁴

Az azonban a tények tiszteletben tartása mellett aligha lehet vita tárgya, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia két egymással szoros kapcsolatban álló, többpárti parlamentáris monarchia, jogállam volt. Talán reálunió volt – amint Csizmadia Andor megállapítja –, de mindkét fél állami szuverenitásának a megtartásával.⁵ Szekfű Gyula szerint

– és ezt nem cáfolta meg azóta sem a kutatás – Ferenc József őszintén elfogadta a 67-es dualizmust, végképp lemondott az összmonarchia történeti konstrukciójáról, s végig ragaszkodott az 1867-es alaptörvényhez.⁶ A dualizmus kori liberalizmus biztosította a leg-alapvetőbb emberi jogokat: a személyes szabadságjogot, a területi és társadalmi helyváltoztatás lehetőségét, a szabad munkaerő-vándorlást, a tulajdonjogot, a tulajdonvédelmet, a vállalkozás szabadságát, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, bizonyos megszorításokkal a gyülekezési és egyesülési jogot, a vallásszabadságot, a nemzetiségi egyenjogúságot, bár Magyarországon az egyetlen nemzet deklarálása sértette a nem magyar etnikumok nemzeti fejlődését, kollektív politikai jogait. Végül a Monarchia jog- és államrendje biztosított a benne élők számára egy hosszú békés időszakot, amelyben a polgári átalakulás végbement. Mint liberális polgári rendszer a gazdasági életet és modernizálódást a szabad verseny törvényeire bízta, de a fejlődés feltételeinek megteremtésével maga is előmozdította a nyugatibb és fejlettebb civilizációkhoz való felzárkózást, nevezetesen az infrastrukturális beruházásokkal: a vasúthálózat, a szilárd pénzügyi rendszer, a kiűnő postai hálózat fejlesztésével és működtetésével, valamint az iskolai oktatás bővítése és modernizálása által a Monarchia mindkét felében.

II.

A polgárosodás, amelyet az iparosodás és városiasodás, valamint a mezőgazdaság előrehaladása mutatott a kortársak számára, és amit az utókor is igazolt, nem egyformán terjedt ki a különböző területekre. Nagyon fejlett és elmaradott vidékek váltakoztak; a növekedés a Monarchia nyugati felében s a fővárosokban, Bécsben és Budapesten, valamint Prágában volt gyors ütemű, a lemaradás hátrányaiban a perifériák osztoztak. Ilyen volt például Galícia, Bukovina, a bánási határvidék, a Székelyföld és az erdélyi Mezőség. Nem viszi azonban előbbre a dualista Monarchia történeti kérdéseinek kutatását, ha szokványos módon csak a Monarchia vezető rétegeinek politikáját vagy egyszerűen a másik fél felelősségét emlegetjük a lemaradásokért, fejlődésbeli egyenlenségekért. Először is, a gazdaságpolitikát irányító liberalizmus az iparosításban az állam szerepét nagyon lecsökkentette. Emellett hatótényezőként kell számon tartanunk az örökölt sajátos társadalmi struktúrákat és az egyes etnikumokban meglévő vagy hiányzó készségeket-hajlamokat, s nem utolsósorban a földrajzi-természeti adottságokat is. Ahol nem volt nyersanyag, oda egy vállalkozó sem telepített ipart, ahol az ipari tevékenységre hajlamos munkaerő hiányzott, a vállalkozók általában nem láttak jövőt befektetéseik számára. Nagy város sem keletkezett ott, ahol – mint például az erdélyi Mezőségen – nincsen elegendő folyóvíz.

Ami a hajlamokat illeti: a kapitalizmus szelleme sem minden nemzetet vagy társadalmi réteget egyformán érintett meg.⁷ A polgárosodás alapozó szakaszában, de még a 19. század második felében is számarányukhoz mérten kevés kapitalista vállalkozó került ki a magyarok, lengyelek, románok, szlovákok, ukránok közül. A magyarság körében főleg a földbirtok, a nemesi cím és életforma, az állam- és közhivatal, ill. a katonai pálya jelentette azt a társadalmi presztízst, amely vonzerőt gyakorolt a fiatalokra. Amint Szekfű Gyula írta a *Három nemzedék* című könyvében, a volt privilegizált magyar osztályok „görcsösen ragaszkodnak az úri pályákhoz”, a nép pedig a maga gondjaival-bajjaival túlságosan el volt foglalva, semhogy nagyvállalkozásokra gondolhatott volna⁸. A faluból, az agrártársadalomból kiszoruló szegény ember a „fix”-fizetéses állás után sóvárgott, bármilyen kicsi is volt a kereset. Az erdélyi románok a földbirtokszerezésre össz-

pontosítottak, ebben vélték felfedezni a térnyerés, a megerősödés lehetőségét, s nem minden alap nélkül gondolkodtak így. Ez a helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizálódó gazdasági élet által felkínált lehetőségeket a mozgékony, addig nagyrészt vidéki terménykereskedelemlre szakosodott, s így már a tőke minimumával rendelkező zsidóság tömegesen váljék nagyiparossá, nagykereskedővé, mindenféle nagyvállalkozóvá Magyarországon. Ez a folyamat a nyugati részeken is végbement, de itt ez nem vezetett a német és cseh nagypolgárság hátramaradásához. Erdélyben a zsidó vállalkozó mellett az örmények tanúsítottak különös vonzódást a kapitalista ügyletek s nagykereskedelem iránt. A szász székekben a nagyipart és a nagykereskedelmet is a szász polgári réteg uralta. Ezek az erdélyi kapitalizmus sajátosságai közé tartoznak.

Bár kétségkívül nem egyenlő arányokban, de a polgárosodás folyamata mégis minden etnikum gazdaságában és társadalmában jelentős változásokhoz vezetett. A statisztika adataira való egyoldalú hivatkozás itt félrevezető is lehet. Mert amikor a kutatás valamely etnikum lemaradását csak azzal próbálja bizonyítani, hogy például 1900-ban a galíciai ukrán társadalom 98,18%-át, a magyarországi románok 90,10%-át, a horvátok mintegy 86%-át az agrárnépesség tette ki, nem állít ugyan valótlanságot, de a kérdést mégis egyoldalúan állítja be. Ugyanis, mint közismert, a polgárosodás az agrártársadalmak parasztságának körében is több-kevesebb eredménnyel előrehaladt. 1900 körül – néhány kivételtől eltekintve – a román, horvát vagy szlovák parasztság sem csépelte gabonáját cséphadaróval, mint korábban, hanem korszerű gépi erővel⁹; s nem volt olyan eldugott település sem, ahol néhány tehetős gazda ne emelkedett volna ki a parasztság tömegéből. Másrészt a bérből élők aránya is növekvőben volt, és ennek gyorsabb üteme okozta például a szlovák etnikum polgárabb jellegét az ukrán, horvát vagy román etnikumhoz viszonyítva. Ugyanakkor a parasztságnak egy rétege – igaz vékony rétege – részt vett a községi képviselő-testületekben, sőt az országgyűlési képviselőválasztásokon is. Az említett statisztikai adatok tehát csak annyit mondanak, hogy a horvát, román, ukrán etnikum társadalmi agrártársadalom maradt, de semmiképpen sem bizonyítékai a polgárosodás teljes elmaradásának. Az agrártársadalmak polgárosodásának vizsgálata tehát sajátos megközelítést és módszert kíván. Ha adekvát módon közelítjük meg a kérdést, kiderülhet, hogy például a szász agrárvidék Erdélyben a polgárosodásnak egy kedvezőbb formáját képviselte, mint mondjuk egy válságokkal küzdő, környezetromboló bányavidék.

Más kérdés az agrárjellegű etnikumok vezető polgári rétegének kialakulása. Ha ezek polgári osztályát a fokozottabban tagolódott etnikumok polgárságával hasonlítjuk össze, nem nehéz észlelni a különbségeket. Míg a nyitottabb magyar, német, cseh társadalom polgári osztálya etnikailag kevert, addig a román, szlovák, horvát polgári réteg alig vagy csak csekély arányban olvasztott magába más etnikai elemeket. Utóbbiak zárt társadalmak voltak, akárcsak az erdélyi szászoké, s polgárságuk, melynek nagy részét a népi származású értelmiség alkotta, jobban illeszkedett be a saját etnikumába, mint a nyíltabb társadalmak polgársága. És ez a nemzeti polgárság a saját parasztságának támogatására sokkal inkább számíthatott, mint az osztrák–német vagy a magyar polgári réteg. S mivel az agrártársadalmak polgárságának az ipar terén nem voltak esélyei, a földtulajdon-szerzés mellett a pénzüintézetek alapításában és működtetésében találta meg azt a területet és formát, ahol sikeres lehetett. De ezt a területet igyekezett a maga etnikai közösségében a maga számára biztosítani; a román bankok részvényeit, akárcsak a szászokéit, nem lehetett szabadon vásárolni, míg a magyar bankok részvényeit, az erdélyieket is értvén itt, bárki megszerezhetette, ha pénze volt. A román és szász bankok részvényei vagy

névre szóltak, vagy csak előzetes jóváhagyással cserélhettek gazdát, de az új tulajdonos is – néhány esettől eltekintve – csak román, illetőleg szász vagy német lehetett.¹⁰ Ismeretes, hogy az 1872-ben alapított Nagyszebenben működő Albina Bank határozta meg a román bankok politikáját s a nemzeti mozgalom gazdasági céljait. (Ennek a politikáját igyekszik most újra életbe léptetni a „Dacia Felix” nevű erdélyi bank.) A fent elmondottakból nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy a magyar vagy osztrák–német társadalomtól eltérően, melyek – hangsúlyozzuk – nyitottak voltak, más etnikumok mind a gazdasági életük, mind a vezető rétegük formálásában megőrizték zártságukat.

A társadalomtörténet a polgárosultság mértékét az ipari-forgalmi s különösen a városi népességnek az össznépelességen belül elfoglalt arányszámával szemlélteti. Ezeknek az adatoknak valóban nagy a bizonyító erejük, de teljesebb képet a kérdésről csak akkor kaphatunk, ha más, például a műveltségi mutatókat, az életszínvonalat és a civilizációs eredményeket is tükröző forrásokat is számba vesszük. Természetesen itt erre nincsen lehetőségünk, így meg kell elégednünk a főbb mutatók megemlítésével.

Az 1910-es statisztikai felmérés szerint az Osztrák–Magyar Monarchia összes ipari-forgalmi népességének 37,33%-a német volt, holott arányuk az összes népességben csak 24,24%-ot tett ki, a cseh ipari-forgalmi népesség 19,42%-os arányt képviselt, szemben az össznépelességen levő 13,01%-os arányszámával. A magyarság részesedése az ipari népességben 19,19%, aránya viszont a Monarchia összességében 20,34% volt. A Monarchia összes ipari-forgalmi népességének 9,17%-a volt lengyel, míg az össznépelességen belül a lengyelek aránya 10,4%. Az összes többi etnikum az össznépelességen belüli arányánál jóval kisebb mértékben vett részt az ipari-forgalmi foglalkozásokban.¹¹

Ha az ipari foglalkozások aránya csak egy, bár lényeges mutatója a polgárosodásnak, a várost okkal tartja a tudomány a polgári átrendeződés központjának, a városiasodás mértékét pedig a polgári fejlődés legfontosabb fokmérőjének, mert itt zajlottak le azok az összetett folyamatok, amelyeknek végeredménye a szó legátfogóbb értelmében vett polgárosodás. A városokba igyekezett a vidéken nem érvényesülő népi és polgári elem egyaránt. Következésképpen a városok növekedése jóval meghaladta a vidéki lakosság számszerű gyarapodásának ütemét. Magyarország városai 1880–1910 közt 1 400 000 fős bevándorlási többlettel gyarapították lakóik számát. Budapest lakossága pedig 1869-től 1910-ig 225%-kal nőtt¹², mondanunk sem kell, hogy nem a korábbi városi népesség természetes szaporodása által, hanem a vidéki lakosság beköltözése következtében. Kérdés, hogy ez a nagyarányú városiasodás és polgáriásodás milyen változásokat eredményezett a különböző etnikumok egymáshoz viszonyított számarányán. És ezzel máris elérkeztünk az asszimiláció sokat kutatót és vitatót kérdéséhez. Melyik etnikum gyarapodott, melyik fogyott általa. Természetesen nem lehet feladata ennek a hozzászólásnak a kérdés nagy és kiváló irodalmának áttekintése,¹³ hiszen arra nincsen elegendő terünk. Ehelyett utalni szeretnénk néhány jellemző adatra, folyamattényre.

III.

Induljunk ki abból a tényből, hogy 1851–1910 között a Monarchiában élő valamennyi etnikum népességének abszolút száma növekedett, és ez önmagában is figyelmet érdemel, ha arra gondolunk, hogy Trianon óta a szomszédos országokhoz csatolt területeken a magyarság és németiség abszolút száma is, aránya is néhány évtized kivételével csökken. Mindkét tény feltétlen kapcsolatban állt és áll az illető korszak államainak belső helyzetével. Ismételten hangsúlyozom, hogy minden jelentős etnikumnak növekedett a népes-

ségszáma; a növekedés arányaiban azonban nagy eltolódások figyelhetők meg, és ez már az egyes etnikumoknak a Monarchia erőviszonyaiban elfoglalt helyére is kihatott: voltak etnikumok, amelyek erősítették arányaikat, mások viszont visszacsúsztak az arányszámok mérlegén. Íme a növekedés százalékos arányszámai az Osztrák–Magyar Monarchiában 1851–1910 között¹⁴:

Etnikum	Növekedés	Aránya a Monarchiában	
	1851–1910 között (%)	1851	1910 (%)
1. Lengyel	114	6,6	10,3
2. Magyar	107	15,5	20,6
3. Cseh	62	12,8	13,3
4. Német	52	25,1	24,5
5. Olasz	48	?	?
6. Szerb és horvát	38	8,8	7,8
7. Kárpátukrán	36	9,4	8,2
8. Román	31	7,8	6,6
9. Szlovák	11	5,9	4,0
10. Szlovén	10	3,7	2,6

A fentiek szerint 1851–1910 között a Monarchiában a legnagyobb arányú növekedést sorrendben a lengyelek (114%), a magyarok (107%), a csehek (62%) és a németek (52%) érték el, míg a gyarapodás 51%-on aluli volt az olasz (48%), szerb és horvát (38%), ukrán (36%), román (31%), szlovák (11%) és végül a szlovén (10%) etnikum körében. Következésképpen javult a népességi aránya a lengyeleknek (6,6%-ról 10,3%-ra), a magyaroknak (15,5%-ról 20,6%-ra), a cseheknek (12,8%-ról 13,3%-ra), míg az összes többi etnikum viszonylagos népességi súlya visszaesett. A németeké (0,6%-kal), a szerbeké és a horvátoké (1%-kal), az ukránoké (1,20%-kal), a románoké (1,2%-kal), a szlovéneké (1,1%-kal).

Az örömdetesen fellendült demográfia-történeti kutatás tisztázta, hogy a lengyelek, magyarok és csehek az átlagosnál jóval nagyobb arányban történt számszerű és aránylagos növekedését csak részben okozta az a többiekénél kedvezőbben alakult természetes szaporodásuk. A magyarok és csehek arányszámának növekedéséhez az is hozzájárult, hogy a századfordulón különböző nagyságrendben fellépett kivándorlásban például kisebb arányban vettek részt, mint a szlovákok, románok vagy németek. A növekedési többlet nagyobb részét azonban – amint a kutatás tisztázta – az asszimiláció okozta. Ebben pedig a városoknak volt döntő szerepe. Néhány példa talán elégséges a kérdés lényegének érzékeltetésére. Amíg Prága lakosságának közel a fele a 19. század elején német volt, addig 1900-ban a cseh főváros lakosságának több mint 92%-a cseh nemzetiségűnek vallotta magát. Itt tehát a német (és a zsidó) elem asszimilálódott a cseh nemzethez. Budapest lakosságának 1880-ban 56,8%-a vallotta magát magyarnak, 1900-ban már közel 80%-a, viszont ebben az időben a német anyanyelvűek száma 34,2%-ról 14,2%-ra, a szlovákoké 6,2%-ról 3,5%-ra csökkent. A magyar fővárosba tömörülő zsidóság is a magyar anyanyelvűek számát gyarapította: 1869-ben 44 890 izraelita vallású főt tartottak nyilván, 1900-ban 168 985 személyt¹⁵. A példák szaporíthatók a vidéki nagyobb városokkal, például az erdélyiekkel, ahol német, örmény és román etnikai elemek is asszimilálódtak

a magyarsághoz, viszont – és ez a kérdés másik oldala – egyes vidékeken (Mezőség, Kolozs megye, Alsó-Fehér) a falusi magyarság elrománosodása folytatódott. Az asszimiláció spontán, illetőleg erőszakos voltára helyhiány miatt nem térhetünk ki. Annyit azonban el kell mondanunk, hogy a magyar asszimiláció döntően nagyobb része nem erőszakos asszimiláció volt, hanem a polgárisodás, városiasodás velejárója. Hogy egyes kormányzatok, például a Bánffy-kormány nem riadtak vissza az asszimiláció erőltetésétől sem, közismert. Aminthogy azok eredménytelensége is. Globálisan szemlélve a természetes szaporulat, a kivándorlás, valamint az asszimiláció következtében történt etnikai–nemzetiségi arányváltozásokat, a szakirodalomra hivatkozhatunk, amely szerint a németiség tért veszített a Monarchia osztrák felében is és Magyarországon is, viszont a csehek, lengyelek erőgyarapodásra tettek szert. A polgárosodás itt tehát együtt járt a cseh, lengyel, kisebb mértékben a többi szláv etnikum nemzeti jellegű átalakulásával, megerősödésével az osztrák–németiséggel szemben, amely Jászi Oszkár szerint „nem tudott választani a nagy német és az osztrák–német állameszme között”.¹⁶

A 19. század második felében, különösen pedig a dualizmus idején a magyarság is megerősödött. Aránya Magyarországon népességében a korábbi 44%-ról 55%-ra, Erdélyben 28%-ról 34%-ra növekedett.¹⁷ Igaz viszont, hogy 1850-ben a zsidó s részben a cigány lakosságot is külön etnikumként tartotta nyilván a statisztika, viszont később, így 1910-ben is, ezeket a magyar anyanyelvűek közé vették fel, ami a két arányszám összehasonlításánál számításba veendő. De a számok mindenképpen arra mutatnak, hogy a Monarchia két fele közül Magyarország demográfiai helyzete kedvezőbben alakult, mint Ausztriáé, és a fejlődés perspektívája is számára látszott jobbnak demográfiai szempontból. De túlságosan leegyszerűsítene a kialakult helyzetet, ha nem vennék számításba az ellentétes folyamatokat is: a dualizmus hosszú, békés évtizedeiben megerősödtek a Monarchia más népei is, s nemzeti polgárságuk egyre nehezebben viselte el a politikai önállóság hiányát. Ez pedig az egész Monarchiában nagyon felfokozta a szét hulló tendenciákat. A közös uralkodó Ferenc József ugyan végig kitartott 1867 mellett, és ehhez nem lett hűtlen a magyar politikai vezetés sem, de a világháború kitörésével kialakult új nemzetközi helyzetben ez a szövetség már nem menthette meg az Osztrák–Magyar Monarchiát.

A Monarchia és a dualizmus történetét különböző módon lehet értékelni, de azt aligha lehet elvitatni, hogy keretei között minden etnikai és nemzeti közösség több vagy kevesebb fokkal fennebb lépett a civilizáció lépcsőjén.

Jegyzetek

- 1 Handbuch der Österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1852. 269.
- 2 *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. *Egyed Ákos*: A jobbágyrendszer megszüntetése 1848-ban Erdélyben. In: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. *Barițiu, George*: Scrieri social-politice. București, 1962.
- 3 A magyar kereskedelmi és iparkamarák álláspontja: A magyar kereskedelmi és iparkamarák története 1850–1896. Bp. 1896. 52.
- 4 A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. In: Századok, 1962. 1–2. sz. Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Red. *Peter Berger*. Wien–München, 1967. Româniile din Transilvania împotriva dualismului austro–ungar. Cluj, 1978.
- 5 *Csizmádia Andor*: A dualizmus időszakának állama (1867–1918). In: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1986. 34. *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Bp. 1977. 243–271.
- 6 *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. Bp. 1920. 236.

- 7 *Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982.
- 8 *Szekfű Gyula*: i. m. 214.
- 9 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. Bp. 1900.
- 10 *Egyed Ákos*: Változás és hagyomány Erdély gazdasági és társadalmi szerkezetében a kapitalizmusban. In: Falu, város. 188–189.
- 11 Hanák Péter adatsora I. Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Magyarország története 1890–1918. Bp. 1978. 434.
- 12 *Thirring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. é. n. 55.
- 13 *Balog Pál*: Népfajok Magyarországon. Bp. 1902. *Szekfű Gyula*: i. m. *Szabó István*: A magyarság élet-rajza. Bp. é. n. (1941). *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1983. 363.
- 14 *Katus László*: Nemzetek és népszaporulat. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Összeállította és szerkesztette: *Glatz Ferenc*. Bp. 1988. 172.
- 15 *Thirring Gusztáv*: i. m. 65., 96.
- 16 *Jászi Oszkár*: i. m. 363–364.
- 17 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. Bp. 1920. L. még: Erdély története 2. Szerk. *Szász Zoltán* Bp. 1986. 1575.

A MONARCHIA FELBOMLÁSA: AZ UTÓDÁLLAMOK HÁBORÚJA EGYMÁS ELLEN

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. november 3-án fegyverszüneti szerződést kötött Paduában a győztes antanttal. Ekkor azonban a Monarchia gyakorlatilag már öt, egymástól független állammá bomlott: folytatólagosan megalakult Csehszlovákia, Jugoszlávia, Német-Ausztria, Magyarország és a galíciai Nyugat-Ukrajna forradalmi kormánya. Galícia és a tescheni hercegség lengyelek által lakott része a feltámadt Lengyelországhoz csatlakozott, míg a bukovinai és erdélyi románok egyesülése a Román Királysággal még nem történt meg, de várható volt.

A hadsereg-főparancsnokság és a közös minisztériumok november 11-én, az első eckartsau nyilatkozat kiadása napján szüntették be a működésüket, és ezt követően történt meg a német–osztrák, csehszlovák és nyugat-ukrajnai köztársaság kikiáltása. Miután ez utóbbit IV. Károly magyar vonatkozásban is megismételte, kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, a Monarchia délszláv területeiből alakult állam pedig rövidesen a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatlakozott.

Miután az uralkodó visszavonulásával megszűnt az egyedüli kapocs, amely a heterogén Monarchia népeit addig összekötötte, a paduai fegyverszünettel csak az antanttal folytatott háború ért véget, mert csak az olaszok területi érdekeit biztosította. Ezt módosította a belgrádi katonai egyezmény Szerbia és részben Románia érdekében. Egyébként a vitás területek hovatartozása a békekonferencia döntéséig függőben maradt volna. Az érdekelt államok azonban részben türelmetlenek voltak, és az előzetes megszállási kísérleteik helyi háborúkhöz vezettek.

A közös hadsereg hátországi alakulatai a forradalmak hatására elszéledtek, a frontokról hazaszállított hadosztályok pedig leszereltek. A forradalmi kormányok fegyveres karhatalmaikat ezeknek a maradványaiból szervezték a régi katonatisztek közreműködésével.

A csehszlovák légiók, amelyeket az olasz és francia hadsereg keretében szerveztek meg összesen hat, illetve négy gyalogezred erővel, a hadszíntéren 1918 nyarán jelentek meg, de a világháború végéig egy olasz és két francia légiós ezred egyáltalán nem is került a tűzvonalba. Ezek 1918. december elején még csak hazaszállítás alatt voltak. Az oroszországi légió egy dandár erővel már 1917 nyarán debütált Galíciában, és csak később növekedett föl három hadosztályra. Az antant oldalán a szovjet–orosz hadsereg ellen harcolva másfél év múlva került haza Szibériából tengeri úton.

A franciaországi lengyel légiók csak 1919. április 21-én érkeztek meg Lengyelországba, elég korán ahhoz, hogy közreműködjenek Kelet-Galícia elfoglalásában.

Az összes forradalmi kormány közül elsőnek a prágai Cseh Nemzeti Bizottság (Národní výbor) jutott a hatalom birtokába, amelynek egy szlovák tagja is volt. A csehek és morvák által lakott terület lakossága és hatóságai azonnal csatlakoztak hozzá a katonai póttések és intézetek cseh nemzetiségű tisztjeivel együtt. A felállított cseh karhatalom fölött a parancsnokságot egy szépen dekorált cs. és kir. altábornagy vette át, aki helyreállította a közbiztonságot és folyamatosan megszállta Cseh- és Morvaország és Szilézia németlakta területeit is. Ezek ugyanis vonakodtak elismerni a csehszlovák államot

és legfelsőbb hatóságuknak Német-Ausztria kormányát ismerték el. A szudétanémet Volkwehr-garnizonokat részben helyi csetepaték árán kellett lefegyverezni. Ezért a németlakta Dél-Morvaország megszállása cseh részről 11 zászlóaljat, 3 úteget és egy pán-célvonalat kötött le, amellyel szembeállítani az osztrákok 6 zászlóaljat és 3 úteget tudtak. A znojmoi (znaimi) körzet megszállása manőverezéssel ment végbe. Miután az antant elismerte a csehek jogát arra, hogy nemzetiségekre való tekintet nélkül a volt Cseh Királyság történelmi határait birtokba vehetik, a tescheni hercegség birtoklásáért lengyel szövetségesüket is megtámadták. 1919. január 23–30. közt egy hadosztálynyi erővel sikeres hadjáratot folytattak, habár a légiókkal érkezett francia tisztek nem voltak hajlandók a lengyelek ellen harcolni. A prágai francia katonai misszió közbelépésére az antant közvetített a két ország közt, amelynek folytán a vitás területeket úgy osztották meg, hogy a tervbe vett népszavazást mellőzték.

Hosszabb háborút folytattak a lengyelek Kelet-Galíciáért, ahol az ukránok az eckartsauai nyilatkozat kiadása után Stanislaw székhellyel nemzeti köztársaságot kiáltottak ki, igényt tartva egyrészt Przemysl és Lemberg (Lwów), másrészt pedig Czernowitz városra is. E nyugat-ukrán állam területe kb. 40 000 km² volt, kb. négymillió lakossal, közülük 70,9% ukrán és 14,6% lengyel. Legfőbb szándéka az volt, hogy egyesüljön a cári birodalom területén alakult fehér Ukrajnával, más szóval Kelet-Ukrajnával. Hadseregének főparancsnoka volt cári orosz tábornok lett, 1919 januárjában a ruszinok lakta magyar terület elfoglalását is megkísérelte, de inkább a lengyelek, románok és az orosz-ukrán bolsevikok ellen volt lekötve. Áprilisban 57 lengyel zászlóaljjal szemben a nyugat-ukránok 40 zászlóaljat tudtak szembeállítani, májusban pedig a Kolomeát elfoglaló románok, a Luck–Zbaraž vonalát elérő lengyelek és a Kamenec Podolszkijt bevévő bolsevikok közt a nyugat-ukránok Zbrucztól keletre és Dnyesztvertől északra szorultak. Június-júliusban a nyugat- és kelet-ukránok még képesek voltak váltakozó kimenetelű harcot vívni a lengyelek és az orosz-ukrán bolsevikok ellen egyaránt, sőt még Gyenyikin fehér hadseregével is összetűztek. A románok a Dnyeszter-fronton nem exponálták magukat túlzottan, a két ukrán állam csapatai viszont ősszel e harcokban felőrlődtek. November közepén a nyugat-ukrán kormány a Dnyeszteren át a románokhoz, innét pedig Bécsbe menekült, ahol akkor Karintia megmentésével és Nyugat-Magyarország kérésével voltak elfoglalva. Pillanatnyilag az előbbi aktuálisabb volt.

A paduai fegyverszüneti egyezmény értelmében – amely az olaszok igényeit elégítette ki – a szerb királyi hadsereg nem volt jogosult az osztrák alpesi tartományokba is bemovegni, de megjelenhetett a laibachi (Ljubljana) Szlovén Nemzeti Tanács (Narodni Svet) támogatására. Ez utóbbi a volt osztrák pötestekből szervezett karhatalommal először Krajnában és a szlovénlakta Dél-Stájerországban tartotta fenn a rendet, sőt a németlakta Marburg (Maribor) és Radkersburg (Radgona) városokat is megszállta. Karintia szlovénlakta falvaiba 1918. november 7. és 23. közt küldött karhatalmi osztagokat rendfenntartás címén, sőt november végén a németlakta Völkermarktba is küldött szlovén helyőrséget. Miután a Narodni Svet nem talált ellenállásra, bejelentette azt a szándékát, hogy birtokba veszi Karintia fővárosát, Klagenfurtot is, amelynek alig volt szlovén lakosa. Ez azonban már az ottani pacifistáknak is sok volt, látván, hogy a délszlávok kész helyzet elé akarják állítani a közeljövőben összeülő békekonferenciát. A tartományi katonatanács megválasztotta a karintiai fegyveres erők parancsnokává Ludwigh Hülgerth alezredest és vele egyetértőleg fegyveres ellenállásra adott utasítást a szlovén csapatok ellen, amelyek soraiban szerb egyenruhás katonák is megjelentek.

Az osztrák karhatalomhoz (akkori nevén a Volkswehrhez) felkelők, illetve önkéntes Heimwehr-századok csatlakoztak, Stájerországban pedig a Steirische Bauernkommando félkatonai szervezet állta útját a szlovének további terjeszkedésének. Klagenfurt és Ljubljana közt a területi kérdésben indult tárgyalások eredménytelenül végződtek, mire a Volkswehr december 14-én megtámadta a grafensteini szlovén helyőrséget, és el is foglalta. Lavant völgye lakossága föllázadt és a szlovén garnizonokat lefegyverezte. Hülgerth 1919. január 5-én általános támadást rendelt el és a Narodni Svet által megszállt terület jelentős részét vissza is foglalta. Csak a tartomány délkeleti része és a völkermarkti hídfő maradt a szlovének kezén, amikor közbelépett az amerikai Coolidge-misszió, a harcoló felek nyolc nap múlva fegyverszünetet kötöttek és elfogadták a misszió által javsolt demarkációs vonalat. Április végén a szlovének újból fegyverhez nyúltak: a völkermarkti Dráva-hídfőtől majdnem Klagenfurtig jutottak, de a karintiaiak bécsi segélycsapatokkal megerősítve ellentámadást kezdtek és a demarkációs vonalat is átlépve, május 7-ig majdnem az egész tartományt visszafoglalták. Ezután közvetlen tárgyalások indultak meg, amelyek eredménytelensége után Smiljanic tábornok szlovén és szerb királyi csapatokkal május 28-án újból megtámadta az osztrákokat. Közel 13 000 ember és 81 löveg állt rendelkezésére, míg az osztrákok a felkelőcsapatokkal együtt nem egészen 7000 fővel és 75 löveggel bírtak. Nem voltak képesek tartani a Dráva-vonalat sem, Smiljanic pedig június 6-án bevonult Klagenfurtba.

Az osztrák béke delegáció azonban ekkor már Párizsban tartózkodott és erélyesen tiltakozott a katonailag már elvesztett Karintia annexiója ellen. Ennek eredménye is volt: a Saint-Germain-i békeszerződés Karintia vitás területén népszavazást rendelt el, amely a következő évben Ausztria javára dőlt el. Stájerországban nem volt népszavazás, de Radkersburgot Ausztria visszakapta.

*

A legélénkebb harcok azonban az egykori Monarchia területén Magyarországon folytak. Ezeket a magyarok a csehek és románok ellen folytatták, a szerbek viszont ki lévén elégtve a belgrádi katonai konvencióval, ténylegesen beszüntették az ellenségeskedést. Akkor sértették csak meg a konvenciót, amikor 1918 karácsonyán horvát egységgel megszállták a Muraközt, a következő hónapban pedig a Vendvidéket is. Az utóbbit a magyarok ellentámadással foglalták vissza.

A magát antantbarátnak valló Károlyi-kormány a pacifizmus jegyében és abban a meggyőződésben indult, hogy a békét a népek önrendelkezési jogának a szellemében fogják megkötni. Első hadügyminisztere (Linder Béla) a magyar szállításvezetőség azon kérdésére, hogy hová irányítsák az olasz frontról hazaérkező csapatokat, azt válaszolta: „Nincs háború, mindenki menjen haza”. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár belgrádi Canossa-járása után leváltották, de tárcanéklüli miniszterként két hónapig tagja maradt a kormánynak és mint ilyen, magyar részről ő írta alá a belgrádi katonai egyezményt. Ennek megfelelően a magyar csapatokat nemcsak az amúgy is elszakadt Horvátországból, de Baranyából, Bácskából, a Maros folyótól északra és a Székelyföldről is ki kellett vonni. A románok azonban a Maros-vonalat is átlépték, a cseh csapatok pedig behatoltak a Felvidékre, amelyről pedig nemhogy Paduában, de Belgrádban sem esett szó. Az ennek következtében kiújult harcok miatt eredménytelenül tiltakozott a Károlyi-kormány: Párizsban mindig a csehszlovák és román szövetségesnek adtak igazat, úgyhogy az előbbieket a Magyarország felé megállapított demarkációs vonalat, a románok pedig az Apáthy-Berthelot-vonalat is át merészelték lépni. A kormány erre fegyveres ellenállásra

szánta el magát, és ezt követően Balassagyarmat visszafoglalása és a székely hadosztály hősies helytállása igazolta ennek a helyességét. Károlyi Mihály – most már mint köztársasági elnök – Szatmáron az ország fegyveres felszabadításáról beszélt. De csak arra volt ideje, hogy 1919. március 21-én megtagadja annak az antantjegyzéknek a teljesítését, amelynek értelmében a románokkal szemben álló magyar csapatokat vissza kellett volna vonni. A gyakorlatilag amúgy is hatalmon levő szociáldemokraták a kommunistákkal egyesülve kikiáltották a tanácsköztársaságot. Elgondolásuk az volt, hogy mivel a Vix-jegyzék elutasítását csak a fegyverszünet felmondása és a háború kiújulása követheti, egyedüli lehetséges szövetségesnek csak az Szovjet–Oroszország várható, és ennek érdekében szükség van a kommunistákkal való együttműködésre.

A tanácskormány elnöke szociáldemokrata volt, tényleges feje azonban a kommunista Kun Béla külügyi népbiztos, aki azt a szerencsétlen és a külföldi sajtóban is közzétett kijelentést tette, hogy a tanácskormány nem áll a területi integritás alapján. Ezzel magára vonta a székely hadosztály haragját, viszont az antant tárgyalásba bocsátkozott vele: Smuts angol tábornokot küldte Budapestre. Amikor e tárgyalások eredménytelenül végződtek, a tanácskormány elkövette azt a hibát, hogy nem rendelte el az általános mozgósítást, hanem a vörösnek átkeresztelt néphadsereget továbbra is toborzással egészítette ki.

Az antant sem ekkor, sem később hivatalosan nem mondta fel a fegyverszünetet, de a románok 1919. április 16-án felújították az ellenségeskedést és túlerejükkel két hét alatt elfoglalták Tiszántúlt. A székely hadosztály letette a fegyvert, töredékei a Tisza jobb partjára vonultak vissza a többi vörös csapattal együtt.

A román offenzívához a csehek is csatlakoztak, elfoglalták Miskolcot, ostrom alá vették Salgótarját, és híre jött, hogy a szerbek és franciák is meg fognak indulni délről. A szovjet segítség elmaradt, és volt olyan időpont, hogy a tanácskormány lemondását fontolgatta. Az ellenséghez hadikövetek mentek fegyverszüneti ajánlattal, azonban mind a románok, mind a csehek olyan követelésekkel léptek elő, hogy nem volt más megoldás, mint tovább harcolni. A tiszántúli hadseregpáncsnokság, amelynek élén Böhm Vilmos népbiztos állt, vezérkari főnöke pedig Stromfeld Aurél vezérkari ezredes volt, átalakult hadsereg-főparancsnokká. A főhadiszállás Gödöllőn volt. A munkásezredek mozgósításával sikerült májusban nyolc hadosztályból és három önálló dandárból álló száztízezer főnyi kombattáns haderőt föllállítani, nem is szólva a harcba nem került budapesti IV. hadestről és a határvéd-zászlóaljokról.

A magyar vörös hadsereg diadalútja az északi fronton 1919. május második felében Salgótarján felmentésével, Miskolc visszafoglalásával, az ettől keletre elhelyezkedő románoknak a Tisza mögé való visszavetésével kezdődött, és Bártfa–Kisszeben–Branyiszkó–Rozsnyó–Tiszolc–Zólyom–Selmecebánya–Léva–Érsekújvár–Zsitva vonalánál kulminált. E harcok súlyát a III. hadtest viselte, amely Kassán át a lengyel határig tört előre. Időközben a csehszlovák hadsereg olasz tábornokait politikai okokból franciákkal váltották fel. A váltakozó sikerű harcok során Maurice Pellé tábornok, a csehszlovák vezérkari főnök néhányat a fenti városok közül visszafoglalt, de nem sikerült a magyarokon döntő győzelmet aratnia. Június 24-én, amikor a harcok a békekonferencia elnökének a beavatkozására megszűntek, Pellé a Hernád-völgyi fronton egyenesen vesztesre állott. A Tisza mentén a románokkal szemben csak állóharcok folytak. Kun Béla elfogadta a békekonferencia által egyoldalúan megállapított és Clemenceau által közölt magyar–csehszlovák és magyar–román határvonalat, anélkül, hogy a Wilson által hangoztatott önrendelkezési jogra való hivatkozással ellenjavaslattal állott volna elő.

Népszavazást ő is kérhetett volna, de nem tette. A tanácskormány visszarendelte a győztes hadsereget az új északi határok mögé, ennek viszont már a híre is demoralizálta a vörös katonákat. Stromfeld vezérkari főnök tiltakozása jelül leköszönt a posztjáról.

Az orosz Vörös Hadsereg egy májusi demonstráción kívül konkrét támogatást a magyar küzdelemnek nem nyújtott, sőt Moszkva és Budapest közt szabályos katonai szövetség sem jött létre. Lev Ny. Trockij hadserege a Kárpátokig soha el nem jutott és nem tudta arra kényszeríteni a románokat, hogy a Tisza mentéről hadosztályokat vonjanak el a Dnyeszter mellé. (Egy kivétellel.) A hátukat biztonságban érző románok pedig nem voltak hajlandók kivonulni a magyaroknak meghagyott Tiszántúlról, úgyhogy a tanácskormány arra kényszerült, hogy fegyverrel verje ki őket. Az új vezetés alatt július 20-án megindult tiszai hadjárat – amelyet a külföldi sajtó éhségoffenzívának nevezett el – jól indult, de az offenzíva ötödik napján a túlerőben lévő és fegyelmezettebb román hadosztályok ellentámadása után összeomlott. Most bosszulta meg magát az, hogy a tanácskormány tagjainak többsége lebecsülte a nemzeti érzés fontosságát. A magyar vörös csapatok legnagyobb része a Tisza mögé visszavonulva már nem is akart harcolni. A románok Szolnoktól északra átkeltek a Tiszán, és mozgékony lovasságuknak köszönhetően a magyar csapatok zömét bekerítették és elfogták. A magyar tanácskormány augusztus 1-én lemondott, és exponált tagjai, Kun Bélával az élükön, családjaikkal együtt Bécsbe menekültek. Ekkor az antant a románoknak álljt parancsolt, akik a tilalmat semmibe véve augusztus 4-én bevonultak Budapestre. Sőt, hadműveleteiket a bolsevizmus felszámolásának ürügye alatt még közel három hétig a Dunántúlon is folytatták, elérve Győr–Veszprém–Székesfehérvár–Adony vonalát. Akik Dunántúlon tüzeltek rájuk, már a Horthy-féle nemzeti hadsereg tagjai voltak, amelyhez a székely dandár román bekerítésből megmenekült része és más kisebb vörös alakulatok csatlakoztak. A vörös tüzéség nagy része azonban odaveszett Szolnoknál a politikai vezetők által fölöslegesen elrendelt augusztus 1-jei ellentámadásban. Ez volt az az időszak, amikor a csehek elfoglalták Salgótarjánt és a pozsonyi hídfőt, a szerbek pedig Vendvidéket.

A magyar kormány és a megszállók ellenőrzésére Budapestre egy-egy amerikai, angol, francia és olasz tábornokból álló misszió érkezett, amely az országot kiraboló románokat több ízben felszólította, hogy vonuljanak vissza a békekonferencia által kijelölt határok mögé. A románok csak hosszas huzavona után ürítették ki Dunántúlt, november 13-án Budapestet és egyelőre a Tisza bal partjára vonultak vissza. 1920 márciusában távoztak az ugyancsak kifosztott Tiszántúlról is. A románok által kiürített területekre a nemzeti hadsereg szombathelyi hadosztálya vonult be.

A trianoni békeszerződés alapján a szerbeknek vissza kellett adniuk Baranyát, Pécs városát, Bácska egy sávját Bajával és a szegedi háromszöget. A belgrádi kormány azonban ezt a területet anektálni szerette volna, ezért támogatta a pécsi szeparatista mozgalmat. Ebben Linder Béla mint polgármester exponálta magát. A belgrádi támogatással kikiáltott Baranya–Bácskai Szerb–Magyar Köztársaságot azonban a lakosság túlnyomó többsége elutasította, és az 1921. augusztus 20–28. közt bevonuló nemzeti hadsereget a tiszántúlihoz hasonló lelkesedés fogadta. Gabriele d'Annunzio világhíres fiumei pucssának Baranyában megkísérelt reprimé tehát megbukott.

Sikerült viszont a nyugat-magyarországi felkelés név alatt ismert d'annunziada, amely augusztus 28.–november 4. közt tartott. A magyar szabadcsapatok október 4-én a Lajtabánság államot is kikiáltották, kiszorítva az Ausztriának ítélt területről a volt szövetséges csendőralakulatait. Ennek volt köszönhető a velencei egyezmény létrejötte, amely Sopronban és környékén népszavazást tett lehetővé.

Károly király második visszatérési kísérlete a budaörsi csatához (1921. okt. 23–24.), ezt követően csehszlovák és szerb mozgósításhoz vezetett. A nagyhatalmak azon az áron intették le a két kisantant állam mozgósítását, hogy a királyi pár kiszolgáltatását követelték. Ez a nemzetközi jog durva megsértése volt, viszont ennek megtörténte után a nagyhatalmak elutasították Beneš, amikor a velencei egyezmény eltörlését követelte. A detronizációnak az volt a disszonáns visszhangja, hogy a soproni népszavazásról távol maradtak nagyobb része császárhű német ajkú lakos volt.

A nyugat-magyarországi felkelővezérek egy része 1922 nyarán újabb felkelést tervezett Burgenlandba. Egy szabadcsapat Karácsfánál be is tört osztrák területre, ekkor azonban a magyar kormány az összes irreguláris alakulatot lefegyverezte, ugyanúgy, mint két évvel korábban az olaszok Fiumében d'Annunzio legionáriusait.

A Bethlen-kormánynak ez a lépése helyesnek bizonyult. A lefegyverzett ország nem kockáztathatott újabb fegyveres kalandot.

Jegyzetek

A szerző ebből a témakörből több tanulmányt publikált: Háború hadüzenet nélkül. Hadműveletek Magyarország területén a paduai fegyverszüneti egyezménytől a soproni népszavazásig. In: Soproni Szemle, 1990. 3. sz. 193–214. és 4. sz. 289–312. Irodalomra hivatkozások a lábjegyzetekben, itt csak megemlítjük, hogy a korai ellenforradalom katonai történetét majdnem teljesen feldolgoztam és publikáltam.

Ugyancsak tőlem: A tescheni hétnapos cseh–lengyel háború. 1919. január 23–30. In: Palócföld, 1990. 3. sz. 43–49.; valamint Az osztrák–délsláv határper 1918–1919. In: Élet és Tudomány, 1991. június 7, 714–716. E díjazott pályamunkához felhasznált források közül legalább ezt a kettőt említtem: *Steinböck, Erwin*: Die Kämpfe im Raum Völkermarkt 1918/19. In: Militärgeschichtliche Schriftenreihe Heft, 13, Wien, 1969. Továbbá: *Die Nachkriegszeit 1918–1922. Kämpfe, Staaten und Armeen nach dem Ersten Weltkrieg*. In: Truppendienst-Taschenbücher Band 22. Wien, 1973.

D'Annunzióra vonatkozólag *Hesz Ferenc*: Fiume az összeomlás után. In: A Tenger, 1937. 4–6. sz. 45–60. A galíciai ukrán állam hadtörténetéről *W. Kutschabsky*: Die Westukraine im Kampf mit dem Polen und dem Bolschevismus in den Jahren 1918–1923. Berlin, 1934.

A baranyai szeparatista mozgalomra tőlem: A magyar–délsláv kapcsolatok katonai története – 1918–1921. In: Baranyai Helytörténetírás, 1985/86. 537–574. A soproni kérdést érintő újabb anyaggyűjtésem: A soproni népszavazás helye Európa korabeli diplomáciai történetében. In: Soproni Szemle, 1991. 4. sz. 289–315.

A NYUGATI ÁLLAMOK TÁRSADALOMPOLITIKAI KÍSÉRLETEI 1945–1970

„A kiszámíthatatlanság csökkentése”

A második világháború utáni évtizedekben újszerű – de nem előzmények nélkül való – fejlemények mentek végbe a nyugati országok társadalompolitikájában. Szinte azonos időpontban azonos célú elgondolásokon alapuló kísérletek indultak meg, figyelembe véve a nemzeti sajátosságokat, nyomon követve az országoként eltérő tapasztalatokat. Az azonos cél a világháború utáni piacgazdaságok rendszerét alkotó államok stabilizációjának minél hosszabb időre lehetséges megeremítése volt.

Nagyon különböző szintekről indultak meg a kísérletek, de a kezdet és előzménye közös volt: a 30-as évek és a második világháború. A kiindulópontokat döntő mértékben meghatározták a 30-as évek történéseinek és a háború következményeinek különbözőségei. Más utat tett meg a háború előtti évtizedben az Egyesült Államok társadalom- és gazdaságpolitikája, mint a nyugat-európai országoké, más következményei voltak a háborúnak az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Mindazonáltal a háborúban hatalmas gazdasági fejlődésen keresztülment Amerika törekvései ugyanabba az irányba mutattak, mint a háború alatt szétzilálódott nyugat-európai országok kormányzati lépései. Arra törekedtek, hogy a háború végeztével folyamatos gazdasági növekedés valósuljon meg a piacgazdaságokban. A kísérletek középpontjában az állami beavatkozás állt. Eszköze az elkövetkező évek bizonytalanságainak felmérését, a felismertnek vélt jelzések alapján való mérséklésüket célzó tervezés volt. A többféleképpen definiált tevékenység talán legkifejezőbb változata e tanulmány alcímében olvasható: a kiszámíthatatlanság csökkentése.

I. A kiindulópontok

Az Egyesült Államok. A „társadalmi tervezés”

Az állami beavatkozás időben elsőként megvalósított, leglátványosabb változata a New Deal, ezen belül az 1933–35 között érvényesített iparpolitika volt. A menet közben fejlődő-alakuló New Deal formái igen hamar rájöttek, hogy a gazdasági helyreállítás problémájához másként kell hozzájárulni az ipar terén, mint a gazdaság más területein. Itt nem lehetett valutapolitikai manőverekkel mérsékelt inflációt előidézni, mint ahogyan ezt a mezőgazdaság kapcsán megpróbálták. A Roosevelt-kormányzat és a vele együttműködő liberális reformerek csoportja a gazdasági regenerálódás központi kérdésének tekintette az ipar helyreállítását. E téren akarták elsőként megvalósítani az ún. társadalmi tervezést, amely új módon fogja értelmezni a szövetségi kormány szerepét. Ellentétben az állam laissez-faire értelmezésével, a New Deal a gazdaság gépezetébe mélyen belenyúló, annak tevékenységét koordináló-ellenőrző kormányzatot feltételezett, amely szükség esetén maga is folytat gazdasági tevékenységet, mert a magánvállalat

nem hajlandó vagy nem képes erre. A társadalmi tervezés az aktív beavatkozásnak, a gazdaság működési feltételei megteremtésének, a társadalom és a gazdaság funkcionálása ellenőrzésének egységét jelentette a new dealerek felfogásában. A realizálás mikéntje távolról sem volt tisztázott, szinte folyamatosan módosult. A koncepció elvileg a társadalom és a gazdaság működésének egységét, harmóniáját követelte, ám a gyakorlatot a részterületek nagyon eltérő, sőt ellentétes megoldási módozatainak kísérletei jellemezték. A közös elem a szövetségi kormány valamennyi területen érvényesülő jelenléte és a koordináló-ellenőrző funkciója volt. A közös elem abban a meggyőződésben gyökerezett, hogy a társadalom és gazdaság stabilitását és fejlődését csak a közérdeket képviselő szövetségi kormány képes megteremteni. Mivel azonban a megoldási módozatok terén az ideiglenesség érvényesült, a közös elem az egyes részterületek sajátosságaihoz alkalmazkodó gyakorlat jóváhagyására korlátozódott, teret hagyva a központi kormányzati akarat valaminő – olykor pusztán formális – megnyilvánulásának. E sokszínű kaleidoszkóp legellentmondásosabb területe az ipar volt. Az ipar gerincét a nagy korporációk urai képezték, tevékenységüket az ipari önkormányzat elvére alapozták. Ez a gyakorlatban a monopóliumok, oligopóliumok uralmát jelentette. Egymás közti kapcsolatuk eufemizmusa az együttműködés volt, ami a gyakorlatban a legerősebbek alkuja eredményeként kialakult szabályok szerint funkcionáló kartelltevékenységben realizálódott. A New Deal formálói nem bíztak abban, hogy a monopóliumok, oligopóliumok teljesítik a köz iránti kötelezettségeiket, vagyis nem gondoskodnak a maximális foglalkoztatásról, a munkások jogai érvényre juttatásáról, a fogyasztók érdekeiről stb. Mindezekről a Fehér Ház a szövetségi kormány koordináló-ellenőrző funkciója révén kívánt biztosítékokat szerezni az ipar kapitányaitól. Ezek azonban gyanakodtak. Mire való a kormány gyámkodása, hiszen a múlt század végén keletkezett trösztellenes és a formálódóban levő munkásvédelmi törvényekkel keresztezheti az ipar érdekeit? A trösztellenes törvények a szabadversenyos kapitalizmus eszményítésén alapultak, a monopolista praktikák megfékezését célozták. A munkásvédelmi törvények az ipari munkások szervezkedési jogaiért, a szakszervezetekhez való csatlakozás lehetőségéért, a kollektív béralkuért küzdve elértek már bizonyos eredményeket, továbbfejlesztésük napirenden volt a Kongresszusban. A kormányzat az iparral kialakítandó társas viszonyban látta a nagyipar vezetői ellenállásának leküzdési lehetőségét. E viszony keretében felfüggesztette a trösztellenes törvényeket, s az ipari önkormányzat elvét és gyakorlatát beépítette az ipari helyreállítási törvénybe (National Industrial Recovery Act, NIRA). A nagyipar vezetői a trösztellenes törvényektől való szabadulás ellenében elismerték a munkások szervezkedési jogait és a kollektív béralkut. Az iparágak jogot kaptak áruik árainak, mennyiségének, minőségének, forgalmazásának stb. megállapítására, az idevágó szabályokat-módszereket tartalmazó ún. iparági kódexek kidolgozására. Ezek a kormányzat jóváhagyásával törvényerőre emelkedtek, Amerika ipara lényegileg kartellizálttá vált.

A NIRA tető alá hozása voltaképpen a küzdelem kezdetét jelentette. Az iparpolitika azon koncepciója, hogy a nagyipar vezetői a kapott cselekvési szabadság ellenében megindítják és fejlesztik a termelést, gondoskodnak új munkahelyekről, megfelelő bérezésről, a munkások jogainak érvényesítéséről – a biztató kezdetek után zsákutcába jutott. A kódexek centrumában az ármegállapítás állt. A kormányzattal jóváhagyott kódexek a termelés visszafogásával és más restriktív intézkedésekkel mesterségesen előidézett áruhiányt teremtettek, a vásárlók magas árak fizetésére kényszerültek, holott a kormánykonceptió szerint megfizethető áron forgalmazott árubőség lett volna a válságból való kijutás egyik útja. A monopolista ármegállapítás a New Deal céljai ellen hatott.

A nagyipar egyidejűleg akadályokat gördített a munkajogi rendelkezések valóra váltása útjába. A kormányzat nem részesítette hatékony segítségben a jogaikért küzdő munkásokat. Az ipari törvény végrehajtására létrehozott állami szerv, a monopóliumok uralta NRA ellen felsorakozott a fogyasztó, a gúzsba kötött kisipar, legfőként a régi vágású liberálisok erős kongresszusi csoportja, amely nehezményezte a trösztellenes törvények felfüggesztését. Végül maga a törvény fő haszonélvezője, a nagyipar is szembefordult a túlméretezett NRA-val, amelynek bürokratikus ellenőrzési mechanizmusát feleslegesnek és a talpra állást gátlónak nyilvánította. A nagyipar célja a szövetségi – lényegében formális – ellenőrzés megszüntetése volt. A két évre elfogadott NIRA sorsa megkérdőjeleződött.

A Roosevel-t-kormány a törvény korrigálásáért és meghosszabbításáért szállt síkra, de nem voltak meggyőző érvei. A törvény sorsa nem a törvényhozásban dőlt el. A Legfelső Bíróság 1935 májusában alkotmányellenesnek nyilvánította. A nagyipar urai győztek, érveik meggyőzően hatottak. A törvény hatálytalanítása időben egybeesett a válságból való kilábalás megindulásával, ez a folyamat egyezni látszott az ipar urai azon állításával, hogy az állami ellenőrzés gátolta a gazdaság talpra állását. A kormány azon állítása, hogy a megélénkülés az ipari törvény eredményének tudandó be, aligha volt bizonyítható. A NIRA egyedüli túlélője a munkajogi törvény volt, a szakszervezeti mozgalom végérvényesen legálisnak minősült, a társadalmi haladás e téren visszafordíthatatlanná vált.

Az ipari törvény kudracával vereséget szenvedett a new dealerek azon törekvése, hogy érjen véget a késhegyig menő verseny korszaka, amelynek során elkerülhetetlen a gyengék bukása, a fogyasztók kiszolgáltatottsága, a monopóliumok által kikényszerített piaci feltételek uralma. Elgondolásaikban valamiféle szabályozott ipar kontúrjai vázolódtak fel. Konceptiójuk kódexekben rögzített, központilag jóváhagyott előírások alapján kialakult országos munkamegosztást feltételezett, melynek keretében az egyes nagyüzemek megállapodnak a termelendő iparcikkek mennyiségében, áraiban és forgalmazási feltételeiben; az ipar gépezete fogaskerékszerűen összekapcsolódó nagy egységek kooperációja alapján funkcionál, a kisebb egységek a termelési hierarchia rendjéhez igazodnak, az össztermelés összhangban van az országos kereslettel, amelyre ösztönzőleg hat a szabályozott kínálat. E koncepció arra a feltevésre épült, hogy a nagyipar urait kielégíti a szövetségi kormány által felügyelt ipari rend, mivel az kiküszöböli a ciklikus válságokat. E koncepcióban a „nagyág” (a monopólium epitheton ornansa a new dealerek szótárában) megtalálja a helyét a társadalomban, már nem pusztán gazdasági funkciót lát el, hanem társadalmi intézménnyé fejlődik, amely a társadalom nélkülözhetetlen alkotóeleme.

A 30-as évek elején-derecán uralkodó állapotok paradoxonja volt, hogy a végső dőfést a monopóliumok adták meg az NRA-nak, holott az központi szerepet biztosított a „nagyágnak”. A kudarccal vereséget szenvedett az érdekek összhangjának roosevelti jelszava is, amely a korai New Deal gondolati konstrukciójának egyik fő tétele volt, s értelemszerűen az amerikai társadalmi-gazdasági rend konszolidálódásának perspektíváját ígerte. A kudarc diszkreditálta a Roosevel-t által hirdetett társadalmi tervezés tisztázatlan tartalmú célját is. De a roosevelti megnyilatkozásokban megmutatkozni látszottak az új elgondolások kontúrjai, következésképpen a szabályozottság – a megújított alapon megteremtett rend – perspektívája szinte mágnesként hatott az elnök gondolkodására. E viharos idők nem voltak alkalmasak a fogalmak tisztázására. Mint azt John Galbraith megállapította, a korai New Deal-t a ködös szemantika jellemezte. A szellemes megállapításba beletartozott a társadalmi tervezés, az irányított kapitalizmus, ipari ön-

kormányzat kierleletlen terminushalmaza. Mégis, a roosevelti gondolatfoslányokból kikövetkeztethető volt, hogy az elnök nem akart megállni az iparnál; a társadalom és gazdaság egészének konszolidálódását, sőt megrendszabályozását is várta egyfajta tervezéstől, melynek magvalósítója a szövetségi kormány. Az NRA csupán egyik láncszeme lett volna az országot átfogó szervező reformtevékenységnek. A megbukott NRA torzója egy gigantikus szuper-bürokrácia papírtömegéről árulkodott. A megdőbent Amerika azt látta, hogy a borbélyműhelyektől felfelé minden gazdasági egység mintegy 800 kódex előírástömege szerint funkcionálna. Nem kellett nagy erőfeszítés a roosevelti gondolathalmaz e kreaturájának lejárataához. Az NRA nem kapott időt a Fehér Ház által jelzett reform létjogosultságának bizonygatására.

1935 tavasza–nyara nemcsak az iparpolitika kudarcát hozta meg, hanem a roosevelti gondolkodás váltását is. Az elnök félretette a fontolgtatott NRA-mentés gondolatát. A nagyiparral való társas viszony zsákutcába jutása időben csaknem egybeesett a New Deal társadalmi reformjainak törvényerőre emelkedésével. A társadalombiztosítási, adópolitikai, munkaügyi, társasági (holding company) törvények monopóliumellenes irányzatúak voltak, s a New Deal másik – korábban háttérbe szoruló – progresszív vonulatának produktumaiként jöttek létre. A kisember védelmét szolgáló törvények azt bizonyították, hogy a New Deal a társadalom és a gazdaság strukturális problematikáját ezúttal nem gigantikus intézményrendszer kiépítésével közelíti meg, hanem a mindennapok szorító gondjainak enyhítését tűzi napirendre. Roosevelt gondolkodását továbbra is foglalkoztatta a társadalmi tervezés, melynek feladatát a gazdaság helyreállításában, egyszersmind a társadalmi-gazdasági struktúra hibáinak korrigálásában, a struktúra továbbfejlesztésében látta. Az új utak keresése tanulságos leckével szolgált arról, hogy a nagyipar uraival való együttműködés nem vezethet el a New Deal céljainak eléréséhez. Más szervezett erő viszont nem létezett az Egyesült Államokban. Az útkeresés visszajutott a központilag megvalósítandó tervezéshez. E tervezésnek a liberális gondolkodás amerikai variánsával összhangban, a közérdeket képviselő kormányzat kezdeményező-közreműködő-ellenőrző tevékenységével, a Fehér Ház által megtámogatott reformok következetes végrehajtását ösztönözve kellett megvalósulnia. Roosevelt gondolkodásában egységként jelentkezett a megoldásra váró feladathalmaz, melynek interdependenciája parancsoló módon vetette fel az egyetlen kézben való, összpontosított irányítás szükségességét. Ám a követelmény és a lehetőségek között szakadék tátongott. Az elnök egymással felszínes kapcsolatban levő, rivalizáló, koordinálatlan kormányhivatalokat örökölt elődjétől; az izolált várakként funkcionáló szervek féltékenyen őrizték függetlenségüket. Roosevelt ismételten kísérletezett koordinálásukkal, egységes kormánykoncepciókat megvalósító szervek létrehozásával, de alig jutott tovább a nemzeti tervezés globális feladatainak felvázolásán, résztanulmányok kidolgoztatásán. Azonnal jelentkeztek az etatizmust emlegető ellenfelek, amelyek csoportosulásai azt állították, hogy a „tervezési kultusz” tönkreteszi az országot. Az elnök által elkészített tervezet „A Plan for Planning” címmel látott napvilágot. A figyelmes olvasó aligha juthatott erre a destruktív konklúzióra. „A tervezés nem jelenti az emberi tevékenység mindent átfogó tervének kidolgozását, amelyet az amerikai kormány vasabroncsként kényszerít a közösségre... A tervezés nem cél, hanem eszköz, hogy jobban éljünk azzal, amink van... Teljesebb szabadságért tervezünk...” Az 1934 decemberében közreadott dolgozat rossz időpontban látott napvilágot. Bontakozott az NRA elleni támadás. Köztudott volt, hogy a több irányból támadott kormány szerv vezetője, a hisztérikus kirohanásairól ismert Hugh Johnson tábornok, akit Roosevelt leváltott, nagy tisztelettel szólt Mussoliniról és korpo-

rációiról. Az iparpolitika ellenfelei rokon vonásokat fedeztek fel a NIRA-kartellizálás és a fasiszta iparszervezés között. A náci gazdaságpolitikáról és a szovjet tervgazdaságról érkező hírek fokozták az európai totalitarizmus amerikai megfigyelői eszmei konfúzióját. A New Deal-ellenesség heterogén tábora képtelen volt különbséget tenni az európai totális gazdasági diktatúrák és a roosevelti kísérletek között, holott az utóbbiak deklarált célja a liberális eszmevilággal és a demokratikus államrenddel való összhang biztosítása volt. Az eszmei konfúzióknak újabb lökést adtak a törvényhozási fejlemények. A progresszív adózás felé tett lépések, s legkirívóbb monopolista praktikákat megvalósító holdingtársaságok kiküszöbölését előíró törvényes rendelkezések, a régóta esedékes társadalombiztosítás megalapozása, a bérminimumról és a munkaidő-maximumról intézkedő törvény a roosevelti fordulat lényegét adta Amerika tudtára. Azt, hogy az amerikai társadalom megérett a vagyon- és jövedelemmegosztás korrigálására, hogy az ipari munkás egyenrangú partnere a munkaadónak, hogy a társadalombiztosítás bevezetése az amerikai gazdaság anakronizmusát számolta fel. Az 1934-es tervezési dokumentum újraolvasásakor más megvilágítást kapott a kurtán fogalmazott mondat, miszerint jobban kell élni azzal, ami már megvan. Az új értelmezés azt sugallta, hogy Amerika gazdasági potenciálja ésszerűbben használandó fel, ez azonban nem valósítható meg a régi módon. Az ellenzék elutasította ezt az értelmezést. A kormánykoncepció és az ellenzék közötti antagonizmus nem oldódott fel. Az 1935 és 1939 közötti pár év a roosevelti tervezés demokratikus voltát bizonyította, rációfalva a szocializmust kiáltó New Deal-ellenesség próféciáira. Az elnök a második világháború kitöréséig a demokrácia amerikai változatának talaján próbált érvényt szerezni a társadalom megújítását célzó elképzeléseinek. Legmerészebb kísérlete, a Legfelső Bíróság megfiatalítása is törvényes keretek között zajlott – és vallott kudarcot.

Amerika a háború kitöréséig a New Deal egyre szűkebb keretei között maradt. Nem oldódott meg a fő probléma, a tömeges munkanélküliség és a gazdaság konszolidálása. Az elnök és munkatársai által megvalósítani kívánt tervezés gépezete nem épült ki, a tervezés szűk elnöki tanácsadó szerv keretében, a Kongresszus által negligáltan történt. Rooseveltnagy történelmi lehetőséget mulasztott el 1933-ban. Hivatalba lépésekor szinte korlátlan felhatalmazást kapott a Kongresszustól a kormányhivatalok átszervezésére. Kellő tapasztalatok és koncepció hiányában kihasználatlan maradt a felhatalmazás. A nagy válság által megriasztott Kongresszus minden bizonnyal jóváhagyott volna valamennyi javasolt átszervezést. Az elnök a felhatalmazás érvényének lejáta után, 1937 januárjában nyújtott be átszervezési javaslatot, amelyben a tervezés kormányhivatali rangot kaphatott volna. A megváltozott erőviszonyok között nem realizálódhatott az átszervezés. Az Alkotmányos Kormány Megvédelmezésének Bizottsága néven létrejött, retrográd beállítottságú tömörülés felkorbácsolta az indulatokat. Az 1939-ben törvényerőre emelkedett kongresszusi határozat az eredeti javaslat torzója volt csupán, érdemileg nem változtatott a széttagolt, koordinálatlan kormányzati gépezet működésén.

Roosevelt eredetileg a kormánysszervek radikális összevonását, illetve funkcionális átszervezését és a New Deal-programok elnöki ellenőrzését lehetővé tevő apparátust irányzott elő. A tervezéssel kapcsolatos konfúzió elkerülése végett jónak látta „tervezés” terminus helyett „vezetés” alkalmazását. Az irányításával működő tervezési szerv az előterjesztés kudarcá után elnöki rendelettel jött létre. Eredetileg az ország erőforrásaira és az ezekkel kapcsolatos valamennyi funkcióra vonatkozó elnöki előterjesztéseket készítette volna elő. Az elnöki hatáskörbe utalt szerv – túlélve a kongresszusi csatározásokat – háromszori névváltozással végül National Resources Planning Board néven

1943-ig folytatta kutató, elemző és fejlesztést ösztönző tevékenységét. Az elnök gondolatébresztő dolgozatokat kapott a társadalom és gazdaság távlati problémáiról és fejlődési tendenciáiról. A széles körű adatgyűjtésen alapuló elemzések a természeti erőforrások, a demográfiai fejlődés, a vásárlóerő, a közmunkák, a lakásügy, a táplálkozás, az egészségügy, az urbanizáció, a közlekedés, a társadalombiztosítás problematikájának feltérképezése révén iránytűvel szolgáltak a cselekvés számára – de a cselekvés feltételei nem voltak adottak. Az elnök által gondolatilag felvázolt koherens kormánypolitika nem létezett. A távlatilag megvalósítandó feladatok összekapcsolása a kormányzati rutintevékenységgel lehetetlen volt. A kormányzati munka továbbra is szétforgácsoltan folyt, az átszervezés elmaradása folytán koordinátlanság, pazarlás érvényesült, ugyanakkor fokozódtak a fejlődés által napirendre tűzött funkciók ellátatlansága miatti feszültségek. Rooseveltnak megkésve és rossz időpontban fogott hozzá néhány témakomplexum megoldásához. A társadalmi tervezés valamennyi ellenfele megtalálta az opponálás indokát. Az ellenfelek szinte egy táborba sodorta az elnöki hatalom szélesítésének minden tervezett mozzanata. A demagógiát felerősítette az 1937/38-as rövid, de súlyos recesszió, amit a roosevelti gazdaságpolitika rovására írt az ellenzék.

A távlatok kívül estek a kormányzat rutintevékenységén, s a törvényhozók érdeklődési körén. A törvényhozók zöme elsősorban a választóik érdekeit képviselte, s ezek az érdekek csak ritkán kapcsolódtak össze nemzeti feladattá. A 30-as évek egyik legjellegzetesebb vonása az volt, hogy az évtized kezdeti, átmenetinek bizonyult érdekösszhangja mindinkább megbomlott, s a nemzet tartós érdekeit szolgáló reformokat befolyásos érdekcsoportokkal való összecsapások során juttatta érvényre a kormány és a liberális törvényhozók csoportja. A New Deal kísérletsorozatának érdemét éppen abban kell látni, amit a korabeli szakirodalom zöme a fő gyengéjének minősített. Egyik kritikus akként fogalmazott, hogy a New Deal Don Quijoteként felült lovára, és minden irányba egyidejűleg lovagolt. Történelmi távlatból szemlélve anakronizmusnak minősítendő az a követelmény, amely világosan meghatározott, logikailag kifogástalan központi irányítást és tervezést kért számon a Rooseveltn-kormánytól. A 30-as évek erjedése kizárta valamilyen laboratóriumi állapotok közepette, vegytiszta elvek alapján létrehozott központi tervezés lehetőségét. A kormányzat azt tette, amit a viszonyok lehetővé tettek. Koordinálatlan, részleges reformintézkedéseket fogantatosított a szövetségi beavatkozás éppen kínálkozó eszközeivel, a célszerűség iránytűjét szem előtt tartva. A pejoratív módon emlegetett pragmatizmus egyetlen lehetséges utat kínált. Rooseveltnnek és gárdájának volt bátorsága hozzányúlni sérthetetlennek tartott elvekhez, hagyományokhoz, érdekekhez. Sokat bírált tervezése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok nagy lépésekkel hozott be elmaradást, korrigált állapotokat és vált modernné.

Anglia. A „három lépésre maradt” kormány

Amikor az 1945 nyarán bekövetkezett hatalomváltással munkáspárti kormány vette át az államvezetést, várható volt, hogy változik a társadalompolitika. Jelentős mértékben bővült az állami szektor, államosították a pénzügyek fellegvárát, az Angol Bankot, a pénzügyminisztérium modern költségvetési módszerek bevezetésével szorosabb ellenőrzést valósított meg a gazdaság működése felett. A kormány munkabizottságokat küldött ki a kulcsfontosságú iparágak fejlesztésére, napirenden volt egy gazdasági költségvetés kialakítása, amely országos iparpolitikai prioritásokat állapít meg és a tervezés

eszköze lesz. A társadalombiztosítás terén – elsősorban az országos egészségügyi szolgálat megteremtésével – Anglia példát mutatott Nyugat-Európának és az Egyesült Államoknak.

Rövidesen beigazolódott, hogy a kormányzat egyelőre nem szándékszik lépéseket tenni a meghirdetett országos tervezési tevékenység megindítása érdekében. Nem vált valóra a kormány 1947. évi gazdasági jelentésében leszögezett alapelv, miszerint bizonyos problémák – mint például a fizetési mérleg ellenőrzése – békeidőben ugyanolyan módszerekkel kezelhetők, mint aminők a háborús munkaerő- és anyaggazdálkodás terén érvényben voltak. A kormánytevékenység középpontjában az azonnali megoldást követelő élelmiszer- és anyagihiány leküzdése állt. A hiányok szigorú elosztási rendszert tettek szükségessé, máskülönben nem lett volna biztosítható a háborút megszenvedett lakosság élelmezési minimuma, másrészt a társadalompolitikai célokkal egybevágó ipari termelés folytonossága. Az ellátási problémákból és az ország súlyos gazdasági-pénzügyi helyzetéből következően a kormány kizárólag a rövid távon megoldandó kérdésekkel foglalkozott. Az újonnan létrehozott államosított vállalatok irányító testületei lazán kapcsolódtak az illetékes minisztériumhoz; a parlament szűkre szabott ellenőrzési felhatalmazást kapott az állami szektor felett; a kormányzat csak évek múltán állapította meg az állami vállalatok által produkálható pénzbevétel minimális mértékét, miután már jelentős veszteségek mutatkoztak tevékenységükben. A kormányzat gondjait növelték az amerikai segítségre való ráutaltság imminens problémái és a brit birodalom dezintegrálódásával kapcsolatos döntések.

A meghirdetett gazdasági tervezés megtorpanásában közrejátszott az ún. pozitív kormány kipróbálatlan szerepétől való tartózkodás is. A valóság előzmények nélkül való problémákat produkált. Valóra válni látszott a teljes foglalkoztatottságról szóló 1944-es Fehér Könyv fogalmazása, miszerint Angliának „tapasztalatból kell megtanulnia, feltárlnia és javítania a cél felé haladást segítő új politika műszereit”. Az állami beavatkozás célja, indokoltsága, módszerei, a hosszabb távú tervezés eszközei tisztázatlanok voltak. Működött még a visszafogó erő: a megszokás és a közhivatalnoki apparátus óvatossága. Az utóbbi az angol mentalitással egyező tanáccsal szolgált a Labour-politikusoknak: *lassan haladj!* Az államosításokkal kapcsolatos viták időpontja kevésbé volt alkalmas az újjal való kísérletezésre. A beruházások gazdaságélénkítő, illetve hiányuk visszafogó hatásának érvényesítése kínálkozott alkalmas ciklusszabályozó eszköznek. A kormányzat beírta, hogy figyelemmel kísérte a beruházások ösztönző, illetve leállításkor korlátozó hatását a gazdaságban. Néhány évig úgy tűnt, hogy Angliában csak a ciklusszabályozás rövid távú lépéseire korlátozódik a gazdasági tervezés. A közlekedésből átvett szakszargon érvényesült a beruházáspolitikában: *stop – go*.

Történt azonban más is, főként a munkáspárti baloldal szorgalmazására. A fő ösztönző személyiségek Aneurin Bevan és John Strachey voltak. 1945 és 1947 között egy sor iparágban munkacsoportokat hozott létre a kormány. Ezek fejlesztési tanácsok intézményesítését javasolták az iparágak hatékonyabb működését segítő közös kutatási és exportfejlesztési szolgáltatások nyújtására. Egy sor hiányosságra és fejlesztési tennivalóra derítettek fényt. Amikor azonban 1947-ben sor került a megalakításukat elrendelő törvény megalkotására, az iparágak csaknem egységesen elutasították. A kormány egyetlen fejlesztési tanácsot mentett meg, mintegy mementóként az új szemlélet meghonosítására az állami beavatkozás terén. A nagy reményekkel és ígéretekkel indult Labour-kormány 1951-ben átadta a hatalmat a konzervatívoknak. A munkáspárti kormány felfogását jellemzi, hogy a fejlesztési tanácsok létrehozatalát az adott iparág nagy többségének óhajá-

hoz kötötte, azaz: a kizárólag magánvállalkozási szempontok szerint hozott döntések determinálták a makrogazdasági célzatú lépéseket. A jellegzetes brit munkásmozgalmi reflexek működtek... Az állam és a magánvállalatok közti viszony új formáját az államosított iparok irányítására létrehozott, nagy szabadsággal rendelkező szervezetek is jelezték. A Vas és Acél Igazgatóság azt a feladatot kapta, hogy kísérje figyelemmel az acélipari beruházásokat, s állapítsa meg, összhangban vannak-e az ország szükségleteivel. A kormányzservként működő Igazgatóság a beruházások értékelésekor össznemzeti fejlődést elemzett. Az acélipart 1951-ben, a munkáspárti kormány utolsó évében államosították, az ipar és irányító szerve elvileg azonos platformon működött, a modell helyesnek tűnt; a kormány azt szűrhetette le, hogy közérdek érvényesül a kulcsfontosságú ipar beruházásainál. Az a tanulság is leszűrhető volt, hogy az acélipari beruházások figyelmesebb-orientálása meghaladja a közvetlen célt, s országos távlati tervezés szükségességét bizonyítja. Amikor 1953-ban a konzervatív kormány reprivatizálta az acélipart, az Igazgatóság más feladatot is kapott. A tervezés szükségességével kapcsolatos felismerés a tory-párt gyakorlatában realizálódott.

Franciaország. A közvetlen kormánybeavatkozás

A francia kísérleteket célszerű az angol próbálkozásokkal mint ellenpólussal szembevetni. Ellentétben Londonnal, ahol a kormányzat tartózkodással kezelte a tervezés bontkozását, Párizs az etatizmus korai protekcionista hagyományaiból eredeztette ezt a folyamatot. Colbert következetes támogatásban részesítette a francia kereskedelmi hajóépítést, a flotta lehetővé tette a külkereskedelem fejlesztését; a kormányzat pénzügypolitikai intézkedései irányt szabtak a nemzetgazdaság fejlődésének, korlátozták a fejlődést gátló céhek működésének kereteit. Az állami beavatkozás közvetlen hatása az ország életének kritikus szakaszaiban volt a legnyilvánvalóbb; a forradalom 18. század végi katonai sikereinek jelentős tényezői voltak az állami vállalatok. A napóleoni háborúk utáni évtizedekben mindinkább lemaradt a francia gazdaság angol versenytársa mögött, a lemaradásban a gazdaságpolitikák különbözősége is fontos szerepet játszott. Az ipari forradalom közepette mind kevésbé érvényesülhetett a francia elv, hogy az eladandó árunál elsődleges a minőség. Az angol kereskedelem középpontjában az eladásra kínált áru ára állt, a franciák egyre kevésbé voltak képesek a hazai árutermelés választékának bővítésére, viszont egyre több állami feladat volt az angol árukkal szembeni védekezés kiépítésében. A francia kormányzat – eltekintve az 1860-as Cobden–Chevalier néven ismert kereskedelmi megállapodástól, amely mérsékelte a francia importkorlátokat – következetesen kitartott a protekcionizmus és a dirigizmus mellett. Jelentős állomása volt a folyamatnak az 1920-as években az ún. Poincaré-frank megteremtése, amely valutáris oldalról, a frank alulértékelt szinten megvalósított devalvációja révén lökést adott az exportnak, egyszersmind gátolta a külföldi áruk francia importját. A külkereskedelem kedvezően alakult. 1929-ig megkétszereződött az ipari termelés, a francia acéltérlemelés elérte az angol szintet. Az acélipar ugrásszerű fejlődése a kormány beruházási politikájának eredménye volt. A dirigizmus jegyében egyes vállalatok alakultak. Az állam részesedést vállalt a lemaradt iparágakban, segítette fejlesztésüket a nemzetközi versenyben való részvételük érdekében (pl. olajipar). Más iparágakat előjogok biztosításával létrehozott bank útján (Crédit National) fejlesztett. A hangsúly a centralizáltan megvalósított irányításon volt. Ugyanez a tendencia érvényesült a bányászatban, hajózásban és az áramtermelésben. Kísérletek történtek a nem mezőgazdasági szektor fejlesztésének

hosszú távú terv keretében való összefogására. A 20-as években megindult fejlődés elakadt a nagy válság idején. Az állami beavatkozás különféle formáinak próbái arról tanúskodtak, hogy sikerre csak gazdasági fellendülés esetén lehet számítani. A világgazdasági állapotok romlásával, különösen a font 1931-es és a dollár 1933-as devalvációjával egyre súlyosabb helyzetbe került az aranyhoz ragaszkodó frank, melynek túlértékeltége a francia gazdaság ballasztjává vált. Az ellenszerként alkalmazott deflációs politika végül – amerikai és brit nyomásra is – a frank devalvációjába torkolt. A francia dirigizmusnak nem jutott már idő a regenerálódásra a háború küszöbén.

A francia termelési gépezet súlyos veszteségeket szenvedett a háborúban. A talpra állás folyamatának nemcsak a háború okozta károk pótlása jutott feladatul, hanem a 30-as évek viszonylagos ipari lemaradásának következményeivel is meg kellett küzdeni. Az 1946-ban megindított első modernizációs terv – mely Jean Monnet nevéhez fűződött – 1950 elejéig tartott, s néhány alapvető fontosságú nehézipari ág termelési kapacitásának növelésére összpontosult abban a feltevésben, hogy e célok elérése a gazdaság egészének fejlődését hozza magával. A terv a kormányzati eszköztár változatos alkalmazásával elsősorban az állami és részben állami kézben lévő vállalatokra épült. Adókönyvitések, olcsó hitelek ellenében különböző üzletpolitikai tevékenységekre vállalkoztak az állammal kapcsolatban levő cégek, húzóerőt gyakorolva a gazdaság egészére. Egy szakíró megállapította, hogy a francia gazdaság egyfajta szintetikus kapitalizmus megvalósítására törekszik, értve ezen a merkantilista hagyomány 20. századi változatát, amely protekcionizmust és „felvilágosult” állami beavatkozást együttesen alkalmaz.

Németország. A szervezett magángazdaság kísérlete

A náci Németország veresége a német gazdaság számára is a nulla órát jelentette. A szövetségesek határozták meg, ki-ki a maga módján, a gazdaság újrakezdésének elveit. A nyugatnémet területeken – ide nem értve a katonai megszállás első időszakát – az Egyesült Államok által inaugurált gazdaságpolitika érvényesült. Párizs is rövidesen kénytelen volt tudomásul venni az amerikai irányítást. Az amerikai katonai kormányzat kezdetben a potsdami határozatokkal összhangban tevékenykedett, a washingtoni katonai szerveknél egy ideig még hatott a korábban elhatározott kemény vonal, noha a Roosevelttől átmentés után is dezavualt Morgenthau-terv drákói elvei hivatalosan nem érvényesültek. A State Departmentben érlelődő új irányvonal igen hamar szakított a kemény katonai instrukciókkal foglaltakkal, s Washington lényegében szabad kezet adott Lucius Clay tábornoknak, az amerikai megszállási zóna parancsnokának az övezetben megvalósítandó politikához.

Az amerikai megszállási politika elvei összhangban voltak a regenerálódó német gazdaságban szerepet vállaló személyiségek nézeteivel. A fő kérdés az volt, hogy miként kell a túlkonzentráltságot decentralizált működéssé átépíteni, a náci állam mindenhatóságra épülő beavatkozása helyett rekonstruálni a német gazdasági struktúra azon pilléreit, amelyekre a császári, majd köztársasági Németország támaszkodott. Erhard gazdasági miniszter, később kancellár, azt fejtegette 1954-ben megjelent könyve angol fordítása előszavában, hogy Németország megtanulta a leckét, gazdasági liberalizmusért küzd. Ez a gyakorlatban a gyökeresen megváltozott körülmények között, alapvetően amerikai intenciók szerint történt.

A német gazdaság újjáépítése a kisvállalkozók egymással versenyben álló tömegének liberális eszményével ellentétesen alakult. Az amerikai-angol megszállók által támoga-

tott folyamat a német ipar egyre nyilvánvalóbb szervezettségére épült. A helyreállítás a nagy termelő egységek potenciálját, a jelentős anyagi forrásokat mobilizáló bankok aktivitását igényelte. Az óriásvállalatok széttagolásának Potsdamban elfogadott elvi követelménye a valóságban e döntéssel ellentétesen formálódó intézkedésekbe ütközött, a gyárleszerelések lassultak, rövid időn belül átadták helyüket a német ipari potenciál minél gyorsabb helyreállítását célzó politikai direktíváknak. A széttagolt egységek megtalálták az együttműködés új, legalizált útjait-módjait. A három legnagyobb bank a háború utáni széttagoltság idején is módot talált informális kapcsolatok fenntartására az utódbankokkal, mígnem 1950-re, illetve 1958-ra mindhárom visszanyerte vezető szerepét. Az irányváltást mi sem jellemzi jobban, mint az ipari társulások továbbélése. Az 1949-ben alakított német gyáripari szövetség (Bundesverband der Deutschen Industrie) a náci években működő 39 társulás csúciszerveként jött létre. Az ipari koncentráció hierarchiájának folyamatossága alkalmas eszközt biztosított a háború utáni iparszervezés számára, melynek célja a tervszerű beruházáspolitikai és a műszaki fejlesztés országos szintű gyorsítása volt. A tömörülés vezetői az újonnan értelmezett iparszervezés és -fejlesztés híveiként leszögezték, hogy hallani sem akarnak monopóliumjellegű árrögzítő és kényszerintézkedésekről, kartellmegállapodásokról.

A stabil alapokon nyugvó ipari szerveződés gépezete alkalmasnak bizonyult a német iparfejlesztés kormányzati tevékenységének támogatására. Az ipari tömörülések feladatuknak tekintették a konzultatív közreműködést a német ipar távlati érdekeinek képviseletében; e funkciót a német alkotmány is rögzítette. Az ipari önszerveződés egyezett a nyugati megszálló hatalmak amerikai vezetéssel kialakított Németország-politikájával. A tartományok (Länder) nagyfokú önállósága és a központi kormány korlátozott hatásköre elvi és gyakorlati összhangban volt a német ipari csúciszerv részvállalásával az össznémet gazdaságpolitika alakításában.

Hollandia és Svédország. Középpontban a munkabérléte

A két ország sorsa gyökeresen ellentétes volt a második világháborúban, mégis mindkettő a munkabérléte tekintette központi kérdésnek a háború után. A megfontolások azonban eltérőek voltak. A holland gazdaság fő problémája az ország ipari potenciáljához képest a túlnépesedés volt, a hazai ipar nem tudott elegendő munkahelyet biztosítani az exportra dolgozó üzemekben, amelyek versenyben álltak a szomszédok magasabb fejlettségi szintű termékeivel a külföldi piacokon. A versenyképesség megteremtésének egyetlen módja a bérszínvonal alacsonyan tartása volt. A problémát súlyosbította, hogy a háború utáni külföldi kötött devizagazdálkodás akadályrendszere is gátolta a holland exportfejlesztést. A szakszervezetek egyetértettek a holland bérlétepolitikával, a végrehajtást kormányrendelet szabályozta. A bérek alacsonyan tartásának forrása a termelékenységek növekedése volt, azaz a bérek elmaradtak a termelékenység fokozása mögött.

Svédországban a háború előtti fejlődés során elért eredményként megszűnt a kormány közvetlen beavatkozása a bérlétekre. 1938-ban – elhúzódozó tárgyalások után – a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek keretmegállapodást kötöttek, amely véget vetett a sztrájkoknak és a további munkaügyi egyezkedések alapjává vált. A keretmegállapodás létrejöttében még jelentős szerep jutott a hatóságoknak, de a továbbiakban megszűnt a beavatkozás korábbi formája. A kormány továbbra is figyelemmel kísérte a munkaügyet, szükség esetén módot talált álláspontja közvetett úton való közlésére. Az informatív közlésmód a döntés előtti konszenzust célozta a felek között. A szakszervezetek konstruktív

szerepet játszottak, aktív partnerként foglaltak állást a kormányzat által javasolt fejlesztési irányok megvalósításában, nagy súlyt fektetve a műszaki fejlődést segítő iparpolitika megalapozására. A munkaerő vált a svéd gazdaságpolitika egyik fő pillérévé; a teljes foglalkoztatottság megteremtésének célja a munkaerő létszámbeli és műnségi fejlesztése volt a nemzet előtt álló gazdaságfejlesztési feladatok megoldása érdekében. A svéd gazdaságpolitika – ellentétben a holland gyakorlattal – elvetette a bérek emelkedésének visszafogását. A nemzetgazdaság fejlődését nem a munkavállalók bérezésének rovására igyekezett elősegíteni, más utakat keresett a költségtényezők és árak visszafogására.

II. A kísérletek

Az Egyesült Államok

A második világháború kitörése azonnali állásfoglalásokat követelő feladatok elé állította a kormányzatot. A távlati célok felé haladó társadalmi tervezés háttérbe szorult. A hadviselés amerikai perspektívája tökéletesítendő háborús gépezetet igényelt. A feltáru-
ló ellentétek jelezték, hogy központi tervezési törekvések valójában csak háború idején érvényesíthetők. Roosevelttal halála megválaszolhatatlanná tette a kérdést, hogy milyen sorsot szánt az elnök a New Dealnek békeviszonyok bekövetkeztére, oly módon, hogy az megfeleljen a demokrácia amerikai variánsának s az elnöki kézivezélés roosevelti elgondolásainak is. Truman nem volt beavatva ezekbe a roosevelti gondolatfoslányokba. A maga módján leegyszerűsítve értelmezte feladatát. Hitet tett az elnök vonalvezetése iránti hűség mellett, de a New Deal megújítását célzó programja középpontjában levő teljes foglalkoztatottsági törvényjavaslat kapcsán tett lépései nem voltak összhangban meghirdetett elveivel. Hasonló konklúzióra jutottak a kortársak a háborúról a békére való átmenet, a rekonverzió során tett trumani intézkedésekről.

A teljes foglalkoztatottságról szóló törvényjavaslat a nagy válságba való visszazuhanástól való aggodalom produktuma volt. Az üzleti körök, közzgazdászok, szakszervezetek, a new dealerek, a New Deal ellenfelei – ki-ki a maga módján – latolgatták a jövő esélyeit. Az első világháborút követő évek emléke, mindenekelőtt azonban a befejezetlen New Deal öröksége: az 1940-ben még mindig közel 10 millió munkanélküli tehertétele borúlátó nézeteket erősített. Amerikának intézményes biztosítékra volt szüksége, hogy nem térnek vissza a nagy válság állapotai, s a háborús évek hatalmas gazdasági lendülete nem lesz múló jelenség. Még Roosevelttal életében a Kongresszus elé került a new dealerek egy javaslata, amely végső soron a szövetségi kormány kötelességévé tette a teljes foglalkoztatottság megteremtését. Az 1946 februárjában tövényerőre emelkedett Employment Act alapkonceptiója gyökeres változáson ment át a kongresszusi viták során. E változások a rekonverzió hónapjai alatt tapasztalt állapotok okozta gyökeres szemléletváltozást tükrözték. A háború befejezése után nem következett be tömeges munkanélküliség, nem jelentkeztek a nagy válság rettegett tünetei: a kihasználatlan termelési kapacitások, a fizetőképes kereslet visszaesése, árufelesleg, árzuhanások, gazdasági stagnálás. Az ipar nem várt gyorsasággal állt át a békecélu termelésre, a háborús korlátozások miatt elhalasztott lakossági szükségletek kielégítésére. A nagyipar és kongresszusi szószólói szembeszegültek a foglalkoztatottság szövetségi beruházásokkal való kiegészítésével; az ipar – úgymond – képes állami gyámkodás nélkül is biztosítani a foglalkoztatási szintet. A viták pergőtüzében koncentrált támadás zúdult a „nagy kor-

mány”-konceptióra, etatizmusnak bélyegezve a teljes foglalkoztatottság szövetségi költekezéssel történő biztosítását. A Kongresszusban többségbe került New Deal-ellenes erők kormánybeavatkozástól mentes foglalkoztatási törvényt fogadtak el, a piaci erőkre bízva a gazdaság működését. A teljes foglalkoztatottságról szóló törvényjavaslat kudarca a konzervativizmus előretöréséről tanúskodott. A gyors ütemű rekonverzió a gazdaság önszabályozó képességét valló konvervatív nézeteket látszott bizonyítani; a szövetségi kormány gazdaságserkentő funkciója idejétmúlt, nemkívánatos ideának minősült. Az új törvény mindössze tényfeltáró és -elemző tevékenységet írt elő a kormánynak; az elnöki jelentések tanulmányozását és a szükségesnek ítélt törvényhozási lépéseket a Kongresszusra bízta. A törvénytöveg a teljes foglalkoztatottság koncepciójának elfektetésével jelentett egyet, a „maximális” foglalkoztatottság kívánalmát kodifikálta. Truman nem aggasztotta a kudarc, sőt eredménynek tekintette a „maximális” cél leszögezését, holott az pusztá deklaráció volt. A kormány aktív foglalkoztatás-serkentő funkciójának figyelmen kívül hagyását főként azért nem kifogásolta Truman, mert a liberális koncepció a keynesi deficit spending alkalmazását követelte volna meg, az elnök pedig nem volt híve a sok vitát kiváltó panaceának. A kormány mentesült a teljes foglalkoztatottság kormányzati garatálásától, s ez egybevágott Truman azon intenciójával, hogy legyen vége az időszerűtlennek vélt vitáknak. A „maximális” jelző kielégítette a Fehér Házat.

E vitákkal párhuzamosan sorra-rendre megszűntek a háborús korlátozások. Idejétmúlt intézkedéshalmaznak minősült a hadigazdaság bürokratikus gépezete. Az üzleti világ nemzeti érdekek nyilvánította az országot gúzsba kötő szabályozó-korlátozó mechanizmus felszámolását. Fő célja az árszabályozás kiküszöbölése volt. A kormánynak nem volt átgondolt rekonverziós politikája. Alapelve az egyes ágazatok megegyezésen alapuló fokozatos deregulációja volt. Az alapelv kívánságok halmaza volt, amely mögött nem állt kellő presztízzsel rendelkező központi akarat. A kormányszervek felfogása eltérő, olykor ellentétes volt. Az elnök nem részesítette kellő támogatásban a rekonverzió egyik alapkérdésében illetékes árhivalt, döntései általában improvizáltak voltak, az erősebb nyomás hatását tükrözték. A gyors deregulációt sürgető üzleti világ érzekelte Truman következetlenségeit. Az elnöki kijelentésekből, lépésekből megértést vélt tapasztalni az iparvezetés céljai iránt. Igazolva látta ezt a rekonverziós sztrájkhullám kapcsán foganatosított elnöki intézkedésekben és a big businessnek kedvező néhány döntésben. A rekonverzió viharos állapotai az árpolitika terén az üzleti világ követelésével összhangban értek véget. Az árhivatal funkcióinak csorbítása, majd az árkontroll eltolása lökést adott az állandósult inflációnak.

A rekonverzió bonyolult folyamata egy jobb államférfíui képességekkel és alaposabb felkészültséggel rendelkező politikust is súlyos próbára tett volna. Truman érdeme, hogy nagy energiával vetette bele magát a befejezetlen roosevelti életmű feladataiba, szembeszállt a New Deal teljesítményeit tagadó, általános támadásra készülő ellenzéki erőkkel, miközben tudatában volt a rátermettséget megkérdőjelező kortársi véleményeknek. A New Deal megújítására tett ígéretének teljesítéséhez a nagy válság állapotaitól gyökeresen eltérő körülmények között fogott hozzá. Nem támaszkodhatott a nagy válságtól megriadt társadalom egészének közös óhaja – a válságból való kijutás – átmenetileg érvényesült kohéziós erejére. A talpra állás megindulása történelmileg igen hamar felszínre hozta a társadalmat polarizáló érdekellentéteket, s e folyamattal párhuzamosan gyakorlattá érlelődött a New Deal. Truman a New Deal megszilárdult ellenzékét kapta örökül. A New Deal-ellenes erők szimplifikált érvelése szerint az 1933-ban indított kísérletsorozat létjogosultságát stabil gazdaság megteremtése bizonyíthatta volna. Ennek

hiányában a 30-as évek amerikai fejleményei pusztán felesleges és költséges kísérleteket mutathattak fel, történelmi tévútnak minősítendő, jövőjük nincs. E nyílt szembeszegülés kiegészült a Truman képességeiben kételkedő liberálisok tanakodásával, akik Roosevelt karizmatikus személyiségének utódát keresték. A körképet a törvényhozás és a kormányzat állandósult csatározásai tették teljessé. A foglalkoztatottsági koncepció kapcsán fellángolt viták a nyitányt jelezték.

A tömeges munkanélküliség feltételezett veszélyének elhárulása jelentősen módosította a megújítandó New Deal-feladatokat. Előtérbe kerültek a társadalom életének javítását megalapozó reformok, melyek zöme a 30-as évek kezdeményezéseit fejlesztette tovább. Sürgős feladat volt a lakásépítés gyorsítása, a nyomornegyedek felszámolása, a társadalombiztosítás körének bővítése, a juttatások növelése; a munkabérmínimum emelése, a munkaügyi kapcsolatok nyitva maradt problémáinak rendezése; az agrártámogatások korszerűsítése; a közegészségügyi ellátás kiterjesztése; a betegbiztosítás megalapozása; a közoktatás fejlesztése; a feketék sorsának intézményes jobbítása; egyes régiók áramellátási, vízszabályozási, talajjavítási problémáinak megoldása. A Truman-kormány érdeme, hogy a kedvezőtlen kongresszusi erőviszonyok ellenére napirenden tartotta a megújítandó New Deal – az ún. Fair Deal – kérdéseit; kitartóan küzdött a reformok kisiklása ellen. Nehézségeit érzékelteti, hogy a nem várt 1948-as elnökválasztási győzelme sem vitte előre érdemlegesen a reformok ügyét a törvényhozásban. A Fair Deal nem annyira a mennyiségileg mérhető teljesítmények minősítik, mint inkább az a tény, hogy számos elutasított vagy agyonhallgatott javaslata a későbbi években a társadalom és gazdaság fejlődésének kiindulópontjául szolgált, a megvalósítás útját egyengette. Teljesítményei közé sorolandó a New Deal elleni tervezetek és akciók akadályozása is. Truman elnöksége idején nem bontakozhatott ki általános támadás a New Deal-építmény lebontása érdekében, nem utolsósorban azért, mert az elnöki vétók és a Fair Deal-javaslatok szüntelen mozgásban tartották a törvényhozást, lekötve a liberális rezsim ellen készülődő konzervatív erőket. A Fair Dealért folytatott küzdelmet félbeszakította a koreai háború, és ugyanarra a sorsra jutott, mint a világháború kitörése által háttérbe szorított New Deal.

A Truman-kormányzatot felváltó Eisenhower-adminisztráció a liberális korszak eszmevilágának és kormányzati gyakorlatának ellenpólusa mellett tett hitet. George Humphrey pénzügyminiszter az ún. modern republikánus felfogás talán egyik legjellemzőbb tételét hangoztatta, leszögezvén, hogy inkább lemond, semmint jóváhagyná egy költségvetési deficit gazdaságserkentésre való felhasználását. Az Eisenhower-kormányzat elsősorban a liberális korszak leginkább elmarasztalt intézkedéseit tűzte napirendre: a deficit spendinget, a túlzott centralizálást, az adópolitikát, a koreai háború idején bevezetett gazdasági kontrollokat. Ezek megsemmisítésével, illetve a központi feladatok részleges decentralizálásával gazdasági, egyben politikai célt vélt szolgálni. Az eredmények aligha feleltek meg a meghirdetett intencióknak. A civil államhivatalnokok létszáma némi korlátozás után ismét stabilizálódott. A szövetségi feladatok „közelebb vitele a néphez” irreálisnak bizonyult; kitűnt, hogy a decentralizálandó feladatokat aligha vállalná el valamelyik állam. Herbert Hoover egykori elnök 1955-ben terjedelmes jelentést nyújtott be a kormánynál megállapított bürokráciáról, pazarlásról, konfúzióról – lényegében eredménytelenül. Eisenhower a megváltozott kongresszusi erőviszonyok mérlegelésével csak kisebb változtatásokat fogantatosított. Kíábrándító tapasztalatokban volt része a költségvetési kiadások lefaragási kísérleteinél. 1953 tavaszán 10 százalékos csökkentést hajtott végre, de a tervbe vett további csökkentések

elakadtak, főként a rivalizáló fegyveremek tiltakozása miatt, sőt a kiadási előirányzatok évről évre nőttek. Mindez homlokegyenest ellenkezett a republikánus rezsim krédójával. Taft szenátor, a republikánus jobbszárny vezető alakja az 1954-es költségvetési előirányzat kapcsán az elnök szemére hányta, hogy a trumani úton jár.

Taft – Eisenhower 1952-es elnökjelöltségi riválisa – nem alaptalanul jövendölt. Az elnök sorra-rendre kénytelen volt az általa elvileg elítélt lépéseket megtenni. Az 1954-es, majd az 1957-es recessziókor nem funkcionált a piacgazdaság önszabályozó képessége – az elnök beletörődött a kormányzati költekezés fokozásába. Közmunka-programjának finanszírozása szintén a helytelenített keynesi deficit spendinggel történt. A társadalombiztosítási juttatások növelése, a közoktatás némi szövetségi támogatása, az állami lakásfejlesztés a New Deal és a Fair Deal intézkedésein alapult. Ezek az elnöki döntések nem Eisenhower valamiféle átlényegülését jelezték, ahogyan Taft látni vélte. Azt bizonyították, hogy a roosevelti vonalvezetés és intézményrendszer a modern Amerika fundamentumává vált, többé nem lehetett visszatérni az ultrakonzervatívok által óhajtott állapotokhoz. Eisenhower azt tette meg, amit a társadalom fejlődése éppen napirendre tűzött. Érdeme az volt, hogy nem riadt vissza a New Dealben gyökerező megoldásoktól. A közhelyként emlegetett pragmatikus látásmódot tette magáévá. Intézkedései egymástól függetlenül, nem valamiféle koherens program részeként születtek. Kormányzati gyakorlata kizárta a társadalom és gazdaság interdependenciáit felismerő programok kidolgozását. Gátolta ezt mindenekelőtt a kormányzati struktúra. Az átszervezési próbálkozások nem törték át a különálló kormányzervi birodalmak falait. Eisenhower igen hamar rájött, hogy nincs nemzeti szinten gondolkodó-cselekvő kabinetje. Nyolc-éves elnöksége mindkéig megmaradt a rutintevékenységek szintjén a belpolitikában, de a Fehér Házat olykor gondolkodóba ejtette a távlati célok megfogalmazatlansága.

A kormányzati váltógazdasággal a 60-as években hatalomra került demokráta rezsimet szinte robbanásszerűen figyelmeztette a társadalom a realitások felismerésére, a problémák kezelési kísérleteinek hibáira, vagy éppen arra, hogy a kormányzat nem tulajdonít jelentőséget a belpolitika alapkérdéseinek. Kennedy tragikusan rövid időt kapott a sorstól belpolitikai elképzelései kikristályosodásához, másrészt szűkre szabott éveinek zömét a külpolitika foglalta le. Vizsgálódásai félreismerhetetlenül jelezték a belpolitikai kérdések összefüggésekben való megragadásának, az akadályok gyökerekig ható feltárásának, a továbbhaladás irányai kijelölésének igényét. E kvalitások bizonyították, hogy Kennedy nem egyszerűen egyik vagy másik befejezetlen New Deal-cél új módon való megközelítésére törekedett, hanem a társadalmi struktúra neuralgikus pontjai mielőbbi javításának útjait kereste, a jelenségeket a maguk komplexitásában szinte egyidejűleg akarta napirendre tűzni, kiküszöbölni a kormányzati anakronizmusokat, megoldani az elvi és módszerbeli teendőket. Olyannyira egységes egészként vette szemügyre az állami beavatkozás feladatcsoportjait, hogy jóformán csak a kezdeti lépések felvázolásáig és – észelve az ellenállást – a megtorpanásig juthatott el. Látásmódja jellegzetes példajaként említhető, hogy csaknem egyidejűleg adott utasítást három, egymással összekapcsoltnak feltételezett jelenség-halmaz – a szegénység, a polgárjogi problematika, az adóreform – vizsgálatára. Az utóbbi munkálatai messziről indultak. Többéves tapasztalatok szerint a piaci erők nem funkcionáltak a feltételezett módon a gazdaság fontos szektoraiban, az ár- és bérszínvonal az indokoltnál magasabban rögzítődött, s inflációgerjesztő tényezővé vált. Az elnök gazdasági tanácsadói kizárólag a termelékenység változásaiban jelölték meg az ár- és bérpolitikai döntések elfogadható indokát. Az elvi állásfoglalás érvényesítését nemzeti érdeknek tekintette az elnök, de – kong-

resszusi felhatalmazás hiányában – nem rendelkezett el őrszabályozást. Az elvi állásfoglalás hívös fogadtatása a business részéről és a jogi tilalomfa megállította a tervbe vett árkontrollt, illetve annak kidolgoztatását. Az elnök feladta az adóreform ügyét is, s kételeyi támadtak a többi kezdeményezés kapcsán. A megtorpanás időpontjában már voltak értesülései az új típusú társadalmi tervezést célzó elgondolásai kedvezőtlen visszhangjáról. A yale-i egyetemen 1962-ben tartott előadásában nagy elismeréssel szölt az európai – főként francia – gazdaságpolitikáról, amely – úgymond – ideológiai előítéletek nélkül koordinálja a nemzetgazdaság elemeit, a kormány ún. indikatív tervezés keretében közli az iparral az ország fő céljait. A yale-i előadás hallgatói, elemzői a szabad vállalkozás kormányzati korlátozását, az etatizmus és dirigizmus amerikai változatának meghonosítását vélték kihallani a tervezés dicséretéből és az ideológiai előítéletek pejoratív emlegetéséből.

Az üzleti világot különösen az állami tervezési tevékenység irritálta. Kennedy a Kongresszustól sem számíthatott támogatásra. A jórészt idős, provinciális gondolkodású törvényhozók gyanakodva opponálták az elnöki kezdeményezéseket. A soron következő 1964-es választás, amely meghozza a liberális földcsuszamlást és megnyitja Amerika előtt a fejlődés új útjait, messze volt még. Az elnököt minduntalan gátolta a kormányzat örökölt szervezeti és működésbeli ballasztja. Arthur Schlesinger plasztikusan ábrázolja „A Thousand Days” című munkájában a folytonosságot jelképező hivatali bürokrácia: az ún. állandó kormány, másrészt az újat hozó, magát tévedhetetlennek tekintő ún. elnöki kormány szembenállását. Kennedy Rooseveltnyomdokaiba lépve létrehozta a Fehér Házban a tudománnyal és a műszaki haladással foglalkozó hivatalt, s bővítette a Fehér Ház apparátusát a kormány „feudális bárói” konzervativizmusának ellensúlyozására. Szükség volt az egyetemi és intézményi szakemberek friss ideáinak kísérleti anyagára, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy a kabinet tagjai és az állandó kormány nem képes felülemelkedni a szűk szakterületek érdekein, közreműködni össz nemzeti, koordinált politika kialakításában. Kennedy felismerte, hogy nem értek meg a feltételek a kormányzati struktúra funkcionális átszervezésére, tehát átkaroló hadműveletekre van szükség. Alkalmassá igérkezett a kormánysszervek közti koordináció előmozdítására létrehozott bizottság, amely a várostervezés időszerű témájával bizonyítékot szolgáltatott a helyi, állami és szövetségi szervek egymást keresztező vagy kiegészítő akcióinak mederbe tereléséről. Kennedy kongresszusi üzenetben mutatott rá a közösségeken belüli kölcsönös függőségekre, s valamennyi helyi tevékenységet átfogó tervezésre hívott fel. A szövetségi kormánysszervek kidolgozták a helyi, illetve regionális közlekedésfejlesztési programok feltételrendszerét, központi támogatást helyeztek kilátásba. Ez ösztönzőleg hatott a közös tervezésre. Amikor azonban Kennedy 1962-ben városfejlesztési minisztérium létrehozására tett javaslatot, a Kongresszus elvetette. A minisztérium a ház- és útéptítés közvetlen ellenőrzésén kívül felügyelte volna a városfejlesztés más területein folyó munkát is. Az elnök utóda, Lyndon Johnson hivatalviselése idején megvalósult a terv, 1965-ben létrejött a lakásügyi és városfejlesztési minisztérium. A vázolt folyamat arról tanúskodott, hogy a demokrata adminisztráció éveiben elsősorban a társadalmi problémákból fakadó igények tettek szükségessé bizonyos tervezési tevékenységeket, s ezek látható eredményei fogadtatták el az amerikai polgárral a kormányzat idevágó intézkedéseit. Az úthálózat fejlődése, a tömegközlekedés és szállítás javulása meggyőzően bizonyította a szövetségi támogatással végzett helyi tervezés hasznát.

Az Eisenhower-kormányzat éveiben megújuló recessziók a gazdaságpolitika újragondolására figyelmeztettek. Kennedy és Johnson pénzpolitikai fordulatot hajtottak végre a

gazdasági növekedés serkentése érdekében. Az 1961-ben megkezdett expanziós pénzpolitika az 1964-ben végrehajtott adócsökkentéssel és a deficit spending gyakorlattá avatásával rutinjellegű tevékenységet indított el. Johnson 1965-ben két pénzügyi reformot fogadtatott el a Kongresszussal: a kormány felhatalmazást kapott munkaalkalom-teremtő célú pénzalap igénybevételére recessziós veszély esetén, valamint gyors adócsökkentésre a gazdasági növekedés felpörgetésére. Kennedytől korábban megtagadta a törvényhozás ezeket a felhatalmazásokat. A kongresszusi fordulat az 1964-es demokratikus földcsuszamlásban gyökerezett, de szerepet játszottak a fizetőképes kereslet lökészerű élénkítését eredményező kormányintézkedések hatásai is. A kormányzat azt vallotta, hogy országos szinten nincs szükség tervező tevékenységre munkahelyteremtés céljából, mert az adócsökkentések és más keresletélénkítő intézkedések megoldást jelentenek a munkanélküliség problémáira, de gondoskodni kell a regionális szegénység és a gazdaságfejlesztés más távlati problematikájáról.

Ez az álláspont túlhangsúlyozta a pénzügyi aspektust, s túlzottan magabiztos volt. A valóság éppen a távlati probléma súlyosságát jelezte, egyszersmind a tervezés fokozódó szükségességét érzékeltette. A munkaügyi minisztérium távlati munkaerőtervezést sürgetett. A munkanélküliség az 50-es években fokozatosan nőtt, 1961 telén elérte az országos 8,1 százalékos arányt, egyes területeket, illetve foglalkoztatási csoportokat különösen sújtott. A pályakezdekők, az ifjúkori bűnözés és a feketék helyzete súlyosbító tényező volt. Az automatizálás, műszaki újítás struktúraváltó követelmények elé állította a munkaerőt. Képzettségbeli, faji, életkori sajátosságok az emberi erőforrások és az ipari fejlődés követelményei közti ellentétet jelezték, s az ellentétet növelte a munkaadói előítélet is. Más szóval: a munkaerőpiac kínálata a kereslet könyörtelen szelekciójának volt alávetve, kiszolgáltatva. Leontief és Galbraith professzorok nagyon időszerű missziót teljesítettek, amikor az Eisenhower-kormányzat által 1953-ban leállított munkaerőtervezés felélesztését javasolták a demokrata kormánynak. A megoldást a munkaerőkínálat távlati tervezésének az egyes gazdasági szektorok ugyancsak távlati tervezésével való kombinálása, másrészt rövid távú makroökonómiai intézkedések foganatosítása jelenthette.

A demokrata rezsim több lépést tett a strukturális munkanélküliség enyhítésére. 1961-ben törvényerőre emelkedett az Area Redevelopment Act, amely lehetőséget teremtett a fejlődésben elmaradt területek infrastrukturális építkezései számára. Az örökség súlyos volt: az 50-es években 10 millióan vándoroltak el ezekről a területekről, Eisenhower két ízben vétőzta meg a törvényjavaslatokat. Az új törvény a szakképzés felé terelte Washington figyelmét. A szegénység leküzdésére indított program keretében különféle szakképzési lehetőségeket biztosított a kormány a munkanélküliek részére. A folyamat decentralizáltan gyűrűzött tovább; számítások szerint minden tíz szövetségi dollárból kilencet a helyi kormányszervek és magánvállalatok költöttek el. A program kritikusai a pénzek felhasználásának ellenőrizhetetlenségét, szakképzés helyett jótékonykodást emlegettek. Szakértők szerint 2 milliót meghaladó személyt tartottak nyilván, de csak 18 százalékuk vett részt szakmai átképzésben, a fennmaradó összeg kifizetése azért történt, hogy a dologtalanok ne legyenek a szaporodó zavargások színhelyén, az utcán. A mintegy 9 milliárd dollárnyi ráfordítás, amelynek eredeti célja a strukturális munkanélküliség enyhítése volt, a segélyezés szempontjából csak töredékesen produkált eredményt: egy felmérés szerint a vizsgált nyomornegyed lakosainak kétharmada soha nem hallott munkaerőprogramról vagy a szegénység elleni küzdelemről.

A 60-as évek elején indított városfejlesztés súlyos negatívumok forrása volt. A tapasztalatlan helyi hatóságok átgondolatlanul adtak megbízást a konjunktúrát észlelő tervezői

tömegnek. A szövetségi városfejlesztési programok és a helyi elképzelések nem kapcsolódtak szerves egészszé. Adatok szerint a vidéki Amerika lakosságának zöme a városok felé áramlott, a migráció csökkentette a farmervilág vonzerejét, a zsúfolt városokban nőtt a bűnözés, a zavargások napirenden voltak. 1967 januárjában az a súlyos megállapítás hangzott el, hogy a tervszerűtlen modernizációs politika következtében a vidék a városba exportálja problémáit, nincs jóváhagyott egyensúly város és vidék között. Egy hivatalos konferencián leszögezték, hogy a hivatalos Amerika soha nem foglalkozott érdemben a népességnövekedés és -megoszlás kérdéseivel. 1968-ban mindkét párt programjába iktatta a növekedés problematikáját (Growth Policy).

A kérdés elválaszthatatlan volt a születésszabályozástól, amely tíz évig tabunak számított. Eisenhower 1958-ban elhatárolta a kormányt a témától, a választási kampány idején egyik elnökjelölt sem említette. Ám a népességrobbanás tényét nem lehetett agyonhallgatni. Kennedy 1963-ban komoly gondként jelölte meg a külföldi népességnövekedést, s hasznos kutatói feladatnak mondta. Johnson 1965. januári kongresszusi beszédében a népességrobbanással összefüggő ismeretek kutatásának támogatását ígérte. Ismert személyiségek egyengették a talajt. Az első konkrét lépéseket 1963 és 1965 között Fulbright és Gruening szenátor tette meg. A Kongresszus 1967-ben hitelt szavazott meg családtervezési kutatásokra. Johnson 1968-ban elnöki családtervezési bizottságot hozott létre, melynek kifejező címe a megtett utat jelezte: „Népesedés és családtervezés; a gondoktól a cselekvésig”. A „cselekvés” nagyon mérsékelt volt: 1968-ban az összes magán- és közpénzből támogatott születésszabályozó intézmény mindössze 773 000 pácienset látott el. Amerika körzeteinek 60 százaléka nem rendelkezett ilyen intézménnyel. Ám az aktivisták eredménynek könyvelhették el, hogy az agyonhallgatott téma társadalmilag szalonképessé vált megnevezéssel (kontroll helyett tervezés) megoldandó feladattá lépett elő, összekapcsolódva a nemzeti növekedéspolitikával más komponenseivel.

Johnson sem kerülhette el az elődök foglalkoztató problémát: a szaporodó, differenciálódó államvezetési funkciók és a meglévő elnöki szervezet közti növekvő ellentmondást. 1966-ban megalakította a kormány szervezet kérdéseire specializált hivatali egységet. Az 1967-ben elkészült jelentés Roosevelttől óta ismert tényeket, megállapításokat tartalmazott (a szociális programok koordinálatlanok, az elnöknek nincs ellenőrző-tervező-összehangoló funkciói ellátásához szükséges intézményi gépezete, a kabinet ritkán irányítja szerveit; a közhivatalnokok és a Kongresszus, az érdekcsoportok az elnöki célok gátlói, az elnöknek lojális agyakra van szüksége stb.). A javaslat vázlat volt: jöjjön létre egy elnöki programalkotó és egy programkoordináló hivatal, s tíz regionális hivatal intézze a fővároson kívüli teendőket, a programok végrehajtását. A vázlat nem tartalmazott tervet a tárcák és kormányzervek funkcionális átszervezésére. Johnson 1968. márciusi döntésével aktualitását veszítette a hevenyészett dokumentum. Az átszervezés ügyét az új republikánus elnök, Richard Nixon vette kézbe.

Nixon hivatalba lépésével véget ért a demokrata kormányzás. Johnson ígérete – a Nagy Társadalom – megvalósításához még legalább egy négyéves ciklus lett volna szükséges. Vietnam és a hazai kísérlethalmaz felőrölte Johnsont. Bejelentett döntése – hogy ti. nem jelölteti magát a második négyéves ciklusra – kizárt bárminő, személyéhez kötődő megoldást. Nixon múltja nem jogosította fel kontinuitási reményekre a reformereket. A demokrata rezsim néhány zsúfolt éve nem volt alkalmas mérleg készítésére. Kiábrándultság uralta a közhangulatot. A történeti látásmód másként értékeli ezt a kiábrándulást. Kétirányú mozgás érvényesült a korabeli Amerikában. A Nagy Társadalom

johnsoni ígérete a felgyorsult társadalmi fejlődés felismeréséről tanúskodott. A kormányzat igyekezett nyomon követni a feltárt objektív folyamatokat. Az új megoldásokat kereső tervezetek, a gyors egymásutánban foganatosított intézkedések és a létrehozott intézményi keretek e törekvés termékei voltak. A másik irányú mozgás: a társadalom már nem érte be a kormányzati intézkedésekkel, nemcsak többet, de mást is akart. A kiábrándultság a gyors növekedésből fakadt, további fejlődésre serkentett, s mint ilyen, pozitív előjelű volt. A 60-as évek ellentmondásos, szétforgácsolt, nem-egyszer krízisintézkedései jelezték, hogy Amerika már jó ideje elérte azt a stádiumot, amely a kijelölt távlati stratégiai célokból és fejlesztési irányzatokból derivált cselekvést követelt volna meg. Népeségyszám és születésszabályozás; véletlenszerű ipartelepítés és regionális fejlesztés; strukturális munkanélküliség és munkaerőpolitika; urbanizáció, elnéptelenedés és fokozódó bűnözés; közterületek eltulajdonítása és környezetpusztítás; fenyegető erőforráshiány – megannyi kormányzati intézkedést sürgető probléma volt. Kezelésük kormányzati tervezési feladatnak, a nemzeti növekedéspolitika részének minősült. Mind gyakrabban esett szó kiegyensúlyozott növekedéspolitika követelményéről; értelmezése vitatott maradt a 60-as években, de mint potenciális produktum, óhatatlanul asszociálódott a roosevelti társadalmi tervezéssel.

Anglia

A konzervatív kormányzat 1951-es hatalomátvétele néhány évig nem eredményezett lényegbevágó változást a gazdaságpolitikai intézményrendszerben. A munkáspárti gyakorlat – a rövid távú intézkedésekkel megvalósított ciklusszabályozás – megfelelt a tory felfogásnak, amely a piaci erőkre bízta a gazdasági folyamatokat. A tervezésellenesség a szükségtelenné vált kontrollok lebontásán kívül abban is megnyilvánult, hogy a kormányzat a túlzottnak ítélt államosítások helyén magánérdekek versenyztetését vezette be. A tory rezsim annak a bizonyítására törekedett, hogy az elődtől átvett jóléti szolgáltatások és a teljes foglalkoztatottság kisebb mérvű állami beavatkozással is biztosítható. Az eszményített múlt jegyében fogalmazódott meg az Operation Robot nevű terv a pénzügyminisztériumban; nagy szabadságot irányzott elő a hazai gazdasági tevékenységben és a font sterling külföldi használatára; csak két szabályozás állt volna a hatóságok rendelkezésére: a központi bankkamatláb és a fontárfolyam módosítása. Az erősen támogatott tervet végül elutasította a kabinet. A kizárólag monetáris eszközökkel operáló terv, amely viszonylagos egyszerűséggel ígérte a súlyos nehézségekkel küzdő angol gazdaság egyensúlyban tartását, s ezt hosszú távon lehetségesnek ítélte, nem realizálódott.

Andrew Shonfield közgazdász, a korszak kiváló ismerője a 60-as évek elejére teszi az angol gazdaságpolitika gyökeres fordulatát: a távlati tervezés rangra emelését. A szemléletváltozás nagymérvű kormányátalakítással járt (a tárcák csaknem egyharmada gazdát cserélt), fiatal, technokrata beállítottságú személyiségek kerültek vezető posztokra, jelentős intézményi változtatásokat hajtottak végre. Az átszervezés előtt különbizottság vizsgálta a kulcsminisztérium, a pénzügyek állami letéteményese működését. A jelentés alapvető változásokat indokoló megállapításokat tartalmazott: ad hoc döntések alapján intézkedtek közpénzek hova fordításáról, nem kísérve meg hosszú távú keretek közé elhelyezni a felmerülő szükségleteket és a rendelkezésre álló forrásokat, nem volt gépezet prioritások kijelölésére. A tervbe vett átszervezés a gazdaságpolitika feladatainak és a távlati fejlődés trendjeinek szembesítését irányozta elő. A létrehozott hivatali egység azt vizsgálta: milyen hatást gyakorolnak a kormányzat műveletei a nemzet reális erőforrá-

saira. Más szóval: ötéves időszakra fel kellett becsülni a kormányzati lépések hatásait a gazdaság tényezőire (árak, költségek, szakképzett munkaerő, termelékenység stb.). Az új hivatali egység kísérleti jellegű volt; tevékenységének eredményessége attól függött, miként tudja befolyásolni a pénzügyminisztérium többi részlegeit, amelyek szemlélete még nem tette magáévá az új irányzatot.

Az angol gazdaságpolitikai kísérlet időben egybeesett az Európai Közös Piachoz való brit csatlakozást vitató brüsszeli tárgyalásokkal. Az időpont – távlatból vizsgálva – nem szolgálta az európai gazdasági integráció ügyét. A londoni Whitehall szobáiban a brit gazdaságpolitika alapkérdéseinek fejlesztési irányzatait távlati hipotetikus körülményekből levezetve kellett meghatározni. Egyidejűleg a brüsszeli tárgyalóasztal másik oldalán ülő felekkel meg kellett értetni a brit elgondolások mögött meghúzódó hagyományokat, megvédve ezeket a nyugat-európai alternatívákkal szemben. A feladat meghaladta a lehetőségeket. A politikai türelmi idő rövidnek bizonyult. De Gaulle ösztönzésére 1963 elején megszakadtak a tárgyalások.

A brüsszeli tárgyalások serkentőleg hatottak a tory gazdaságpolitikai tervezés koncepcionális továbbfejlesztésére. A távlati tervezés – mint a gazdaságfejlesztés eszközrendszere – elfogadott tevékenységgé lépett elő. Jelentős volt annak a tudomásulvétele, hogy a gazdaságfejlesztés nemzeti célok kitűzésén keresztül valósulhat meg, feltéve, hogy a különböző gazdasági érdekcsoportok magukévá teszik ezeket és kötelezettségeket vállalnak a realizálásukra. A gazdaságfejlesztés tehát konszenzus kialakítását feltételezte. A tory kormányzat a tervezés problematikáját is magában foglaló gazdaságfejlesztési tanácsot hozott létre. A National Economic Development Council a munkaadók, a szervezett munkásság és az állam egyenrangú képviselőinek testületként funkcionált. A „három lépésre maradó” kormány elve oly módon érvényesült, hogy az államérdeket nem közhivatalnokok képviselték a Tanácsban, hanem szakértők, akik nem juthattak hozzá hivatalos dokumentumokhoz, állásfoglalásokhoz. Az ötéves periódust átfogó tervdokumentum, amely a fejlesztés orientálására volt hivatott, egyfajta – Shonfield szavaival élve – bújócska terméke volt. Ezen az állapoton az informális tájékozódás segített valamelyest.

A politikai fejlődés nem könnyítette a feladataival küszködő tervezési apparátus dolgát. Közlekedett az 1964-es általános választás. A tervezők a távlati tervezés módszerbeli problémáinak tisztázása helyett aktuálpolitikai célra összpontosított erőfeszítésekre kényszerültek. A gazdaság a megélénkülés stádiumában volt. Sürgős feladat volt annak a bizonyítása, hogy az árak és a bérek emelkedése ellenére biztosított lesz a gazdasági növekedés az elkövetkező egy-két évben, tory érásban. Az ár- és béremelkedések visszafogását célzó komplex módszer vizsgálata eltérítette a tervezőket eredeti feladataiktól.

A választásokon a munkáspárt győzött. A politikai fordulat a tervezést más irányba terelte. A munkáspárti kormány 1964 vége felé megvizsgálta a tervezés állapotát. Vontatott fejlődést konstataált. Az ipari szintű gazdaságfejlesztési tanácsok, amelyek zsákutcájáról már említett tettünk, évekig tartó megtorpanás után 1964 elején kezdtek megalakulni, laza kapcsolatban az iparágakkal, holott deklarált céljuk az iparági fejlesztés közös erőfeszítéssel való kikísérletezése volt. A központi fejlesztési és tervezési apparátussal sem volt szerves kontaktusuk. Voltak olyan munkáspárti nézetek, hogy fel kell számolni a gazdaságfejlesztési apparátust, s új alapokon átszervezni tevékenységét. Végül az az álláspont érvényesült, hogy a gazdaságfejlesztés, beleértve a távlati tervezést, kormányzati feladatot képez, le kell vonni a szervezeti konzekvenciákat.

A tory kormány által korábban létrehozott tervezési apparátusban, ahol a szervezett munkásság képviselőivel a szervezett magángazdaság reprezentánsai alkudoztak, a főszerep a konzervatív intenció szerint az utóbbiaknak jutott. A kormány képviselői egyfajta „junior partner” szerepet vittek, kevés konkrétummal járultak hozzá a megegyezéshez. Legfeljebb valaminő koncessziót helyezhettek kilátásba a költségvetés kapcsán, az érdemi alktól távol tartották magukat. Ez a struktúra megfelelt a „pozitív kormány” működésétől való hagyományos brit tartózkodás elvének és gyakorlatának. Mivel járt ez a tory kormányzat éveiben? A brit demokráciában egy-egy gazdasági kormánydöntést az egyének szabad társulásai között létrejött egyezkedések termékeként veszi tudomásul a közvélemény. Az idők során azonban már nem egyének, hanem szervezett nagyobb testületek alkuját jelzik az egyezkedések, a közérdek nem biztosított. A korporatív megoldásoktól hagyományosan elzárkózó Anglia átengedte a döntést a korporációknak, hiszen ezek – úgymond – konszenzus alapján egyeztek meg.

A munkáspárt változtatott ezen a látszatállapoton. Harold Wilson, mielőtt munkáspárti miniszterelnökként elfoglalta posztját, kijelentette, hogy a kormány megkülönböztetett elbánásban fogja részesíteni a nemzeti gazdaságpolitikai célokat elérni segítő vállalatokat. Ez világos beszéd volt a „pozitív” kormány elve mellett. Az állásfoglalást tettek követték. Megalakult a gazdasági ügyek minisztériuma, s a távlati tervezés a minisztérium funkciórendszerében kapott helyet. Az intézkedés a kormányzati „junior partner”-szerep felszámolásával jelentett egyet, egyszersmind szembefordulást a hagyományos közhivatalnoki attitűddel. A munkáspárti kormányzat a gazdaságfejlesztés szolgálatába állította a közhivatalnokot, aki a kormány fejlesztési céljai képviselőjében vállalt szerepet a tervezésben; a konszenzus kialakításánál az állami szektor felé mozdította el az egyezkedés súlypontját, erősítve a kormányzati pozíciót az iparági fejlesztési tanácsokban, amelyek a gazdasági minisztérium vonzáskörébe kerültek. A munkáspárti kormány széles látókörű üzletembereket hívott meg és állított minisztériumi posztokra. Az iparági fejlesztési tanácsokban modern gondolkodású ipari szakemberek is helyet foglaltak, elutasítva a tory „államsemlegesség” felfogást, s a munkáspárt hatalomra kerülésében az iparfejlesztés lehetőségét üdvözölték. Az új nézetek egyébként nem képeztek munkáspárti privilégiumot. Megoldatlan maradt a kérdés: meddig mehet el a kormány a nemzeti érdek elismertetésében a magánszektoral? A tory államvezetés még a 60-as évek elején mint termelő és vevő lépett fel az építőiparban, az építésügyben érintett miniszterek termelékenységet fokozó módszerek és új gyártási technológiák bevezetésére törekedtek, s az új megrendelések zömét az új technológia bevezetésére hajlandó és képes legnagyobb vállalatokhoz koncentrálták. Lényegében struktúraváltást hajtottak végre az építőiparban. A nagyszámú, hagyományosan dolgozó kisvállalat nem volt képes erre. A versenyben lemaradtak, a struktúraváltás a rováskra ment végbe. Mindez még a munkáspárti hatalomváltás előtt történt, „pozitív kormány”-akció jelleggel.

Franciaország

A francia állami tervezés II. világháború utáni szakaszát „részleges” jelzővel jellemzi a szakirodalom, értve ezen azt az állapotot, amidőn még nem történt kísérlet „koherens makroökonómiai célok” kijelölésére. A tervezés e kezdeti szakaszában mindenekelőtt a gazdasági tevékenységek kölcsönös összefüggéseinek kimutatására törekedtek. A nemzeti jövedelmi statisztikai adatok még csak illusztratív értékeket jeleztek, a terv pusztán a gazdaságpolitikai törekvések kalauzának minősült.

Az 50-es évek tervezését egyfajta önként vállalt szakmai „összeesküvés” eredményeként emlegeti a szakirodalom. A paktáló főszereplők a vezető közhivatalnokok és az üzleti világ irányítói voltak. A paktum a munkásság, a kispolgárság és a politikusok megkerülésével jött létre, a francia gyakorlat tehát a hatóságok és a nagyipar együttműködését tükrözte. A brit és a francia gyakorlat ellentéte a két ország fejlődésének különbözőségeiben gyökerezett. A Csatornán túl a brit kormány csak „junior partner”, ideát viszont a francia kormány – az etatizmusból következően – az alkudozás aktív résztvevője volt. A francia kormány a nemzetgazdaság jelentős részét közvetlenül ellenőrizte, miközben a gazdaság még nagyobb hányada felett közvetett befolyást gyakorolt; így, pozíciójából adódóan, képes volt meggyőzni az üzleti világot, hogy központi elgondolásai elfogadásával a magáncégek is megtalálják számításukat. A gazdaságirányítás két főszereplőjének kooperációja az érdekek szembesítésével, összecsiszolásával, végső soron konszenzus kialakításával jött létre. A folyamat hivatalosan csak 1962-ben kezdődött; pénzügyminiszeri rendelet írta elő, hogy a kormány a közpénzek iránti kérelmeket a tervben meghatározott ismérvek szerint bírálja el. Az államosított vállalatok beruházási céljaira szánt összegek és a magánszektorba irányuló állami pénzek áramlását egy gazdaság- és társadalomfejlesztési alap ellenőrizte. A távlati tervezésért felelős tervbizottság és az alap szoros együttműködésben tevékenykedett. A tervezési folyamat zökkenésmentes működése érdekében Mendès-France miniszterelnök még 1954-ben törvényjavaslatot fogadott el, melynek értelmében bizonyos tervezési célokra az évi költségvetéstől függetlenül költségelőirányzat folyósítható, s ez az ún. szuperköltségvetés a kormány illetékességébe tartozik. Az ún. közérdeket szolgáló tervezésről az 50-es évek végéig egy létszámban csekély, magas rangú közhivatalnokból és a big business reprezentánsaiból álló hatalmi elit gondoskodott.

A francia gazdaság folyamatai olykor ellentétbe kerültek a távlati tervezéssel. Az 50-es évek beruházási hulláma nagymértékben felerősítette az inflációt, a kormányzat szigorú deflációs intézkedéseket foganatosított. Ennek következtében egy sor iparág termelési eredménye messze elmaradt a tervezettől. 1960-ban tervmódosítási javaslatokat fontolgatott a kormány, de a tervezési hatóság egy közbeiktatott tervvel kivédte a javaslatokat. A tárcaközi kapcsolatok kiéleződtek. Jacques Rueff neves közgazdász, a tervezést ellenző pénzügyi kormányerők irányítója korainak nevezte a tervezők optimizmusát („kakaskukorékolás pitymallatkor még nem hajnal”), ám a reálfolyamatok az optimizmust igazolták. Az 1958-as frankdevaluáció és a külföldi vámcsökkentések előnyös helyzetet teremtettek a megélénkülő francia export számára. De Gaulle hatalomra kerülésével ismét defláció és a reálbérek leszorításának politikája érvényesült. A gazdaságpolitika sűrű változásai összhatásukban megszilárdították a francia külkereskedelem nemzetközi pozícióit. Az állami szektorban nőttek a beruházások ebben az időszakban, s ezt a folyamatot a tervezés hívei saját erőfeszítéseik eredményeként könyvelték el. Bárhogy is volt, 1960-tól kezdődően a francia állam a tervgazdaság következetes hívének vallotta magát, amely a jövő céljait tartja szem előtt, s a rövid távú gazdasági fluktuációk okozta nehézségeket sikeresen küzdi le. A tervezés tekintélye növekvőben volt, amit a hagyományos nemzeti büszkeség is táplált.

A formálódóban levő Európai Gazdasági Közösség rövidesen fékezte a biztonságtudatot. A Római Szerződés egy sor bizonytalansági tényezőt jelentett Párizs számára. Kétséggé vált a protekcionizmus francia értelmezése szerinti alkalmazás eredményessége. A támogatást igénylő hazai gazdasági ágazatok szubvencionálása növekvő gondot jelentett, csakúgy, mint a Közös Piacon belül érvényesítendő valutaszilárdság követelménye is.

Párizs mindenkor előszeretettel folyamodott a paritásváltoztatás eszközához (kivéve 1936-ot!), a rövid távú nehézségek áthidalása érdekében. Ez a lehetőség most megkérdőjeleződött. A külső hatásoknak kitett francia gazdaság irányítóinak mindinkább a rövid távú valutáris és kereskedelempolitikai kihívásokkal kellett számolniuk. A távlati tervezés stratégiái most már a hatok gazdaságpolitikai közösségébe ékelődött francia gazdaság jövőjének alternatíváit fontolgatták. Feladatukat nehezítette, hogy a nemzetközi hatásokra való gyors reagálásoknak nem lehetett akként teret engedni, hogy holtvágányra juttassák a távlati fejlődést célzó terveket. E követelmény elgondolkoztathatja a napjaink problematikáját vizsgáló tervezőket, gazdaságpolitikusokat is.

A francia tervezők invenciózusan próbáltak hozzájárulni a mind bonyolultabbá váló feladatokhoz. Az üzleti világ, érzékelve a gyorsuló változásokat, fokozott biztonságot, egyszersmind új lehetőségeket kívánt a tervezőktől. Beruházási programjait, üzletkötési jövőjét fontolgatta. Egyes iparágak nyomást gyakoroltak a tervezőkre az indokoltnak ítélt beruházások érdekében, ellenszolgáltatást várva a nemzeti érdekek hirdetett tranzakcióik sikere érdekében. Az acélipar 1963-ban kapacitásnövelést sürgetett, a kormányzat ellenállt. A követelés végül teljesült, a beruházás indokoltnak bizonyult, az acélipar is megtalálta számításait. Az autóipar sajátos mozzanatot produkált. A tervezők túlzottnak tartották az autóipari beruházásokat, csökkentést sürgettek; az ipar vezetői saját anyagi erőforrásaikból valószínűsítették meg a beruházásokat, nem tartva igényt kormánytámogatásra.

A tervezési folyamat bonyolultságának fokozódásával lényegbevágó intézkedések történtek. A tervezők a 60-as évek derekán az iparágankénti termelési célok helyett „strukturális célok” kitűzése mellett döntöttek. A tervezési cél új definíciója a tervezés lényegi módosulását jelezte, azt, hogy a továbbiakban egy-egy iparágban a nemzetgazdaság egésze funkciórendszerében betöltött szerepét fogják elemezni. A gaulle-ista rendszer kibővítette a tervezői eredmények tanulmányozóinak körét: a nemzetgyűlés tagjai is aktív szereplőkké váltak. A honatyák már az ülésszak elején véleményt nyilváníthattak a soron következő tervidőszak alapkérdéseiről („les grandes options”), s a viták lezárultával kidolgozandó részletes tervjavaslatról ismét tárgyalhattak. A korábbi gyakorlathoz képest azt jelentette a változás, hogy nem csupán a tervezési végtermékről mondott véleményt a honatyá. A parlamenti demokrácia bővítésére hivatott lépés aligha jelentett többet, mint nemzetgyűlési áldást az ötéves időszakra előre jelezhető, feltételezett fejlelményekre.

A nyugati tervezők kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a távlati fejlődés irányzatainak felderítése alapvetően dialógussal kialakított konszenzussal történik. Céljuk annak bizonyítása volt, hogy a tervezés nem szélsőséges dirigizmus produktuma, a terv nem imperatív, hanem indikatív, azaz: jelzésértékű, az üzletember tehát előre tudhatja, milyen irányt kíván követni a kormányzat, mire célszerű felkészülnie. Elsősorban a franciák hangsúlyozták ezt, de – mint láttuk – Kennedy is felfigyelt erre, követendőnek tartotta. E tervezési variánssal a kormányzat is könnyebben csoportosíthatta erőforrásait, juthatott egyetértésre a vállalatokkal, összeegyeztetve nemzeti érdeket az egyéni (csoport-) érdekekkel. Franciaország a 60-as évek elején sajátos önelégültséggel azt javasolta, hogy a Római Szerződés tagállamai hozzanak létre egységes, francia típusú tervezési rendszert Belgiumban. Az „Európai Terv” nevet kapott előterjesztés azt állította, hogy a Közös Piac tagországai, egységes elvekre épült gazdaságpolitikájukkal prioritásokat jelölne ki, a megvalósítást közösen finanszírozott alap biztosítsa. Az 1962-ben kelt terv nélkülözötte a realitás elemeit. A Közösség tagjai a kezdet nehézségeivel küszködtek, másrészt a javaslat hangsúlyozta, hogy a tagállamok vállalatának beruházási

szabadságát nem korlátozná a hatóságok kollektív döntése. 1966-ban új változat született. Ez azonban csak a tagállamok terveinek egybevetését javasolta, nem irányozta elő a tagországok iparaival való intern egyeztetési dialógusokat, ellentétben a francia gyakorlattal. A javaslat tanulmányozása arról győz meg, hogy az ötletdús franciák olyasmit ajánlottak megfontolásra, amivel a Közös Piac tagállamai hazai viszonylatban sem tettek még próbát.

Németország

A német gazdaságpolitika központi irányításának kezdeti gyengesége néhány alapvető fontosságú tényezőtől fakadt. Két tényező emelhető ki. Elsősorban a központi kormányzat pénzügyi alapjainak és funkcióinak korlátozott volta fékezte az irányítási aktivitást. A Länder kormányai az érvényben levő rendelkezésekre támaszkodva igyekeztek megszerezni a befolyt közvetlen adók minél nagyobb hányadát; csak az 1955-ös adótörvény biztosított a központi kormány részére rendszeres és jelentős adóarányt. A kormányzat hatásköri korlátait jelzi, hogy a Bundesbank jelentős cselekvési szabadsággal irányította a pénzügyi politikát. A gazdasági miniszter legfeljebb kétheti haladékat követelhetett egy kifogásolt bankintézkedés végrehajtására. A központi kormány erősen korlátozott keretek között kérhetett rövid lejáratú hiteleket, de a Bundesbank ezeket is megtagadhatta.

A kormányzati gazdaságpolitika nem tűzött ki ambiciózus célokat a háborút követő években; hagyományos és szerény elgondolások megvalósítására törekedett. A háború utáni legjelentősebb követelmény, a teljes foglalkoztatottság állandó jellegű biztosítása a kezdeti években még a Beveridge-terv megfogalmazásában (a munkaerő legfeljebb 3 százalékos munkanélküliségi rátája) sem szerepelt komoly kötelezettségként a kormány terveiben. A gazdaságpolitikai szemléletre jellemző volt, hogy 1951-ben jelentősen emelte a kormány az adókat, holott a munkanélküliségi ráta 6 százalékos volt. A koreai háború okozta infláció indokolta ugyan a deflációs hatású intézkedéseket, de a munkanélküliségi ráta több figyelmet érdemelt volna a munkahelyteremtés szempontjából. Adenauer határozottan támogatta az adóemelést. A pénzügyminisztérium finansziális ortodoxiája domonált; az Erhard vezette gazdasági minisztériumban is csak lassan tört utat a keynesi teória. A Keynes nevéhez fűződő elmélet elsőként a központi bankban vert gyökeret. Erhard dinamikus egyénisége erős támasz volt a pénzügyi ortodoxia leküzdésében. Az 50-es évek közepéig azonban a klasszikus szemlélet dominált, az adópolitika nem szolgált anticiklikus gazdaságpolitikai célokat, sőt olykor ellenkező hatás érvényesült; pl. az 1950-es adócsökkentés súlyosbította a koreai boomot. A gazdasági minisztérium, ahol erre mód volt, pozitív irányba igyekezte terelni a reálfolyamatokat. A pragmatikus szemléletet illusztrálta, hogy a gazdasági liberalizmus hívei, élükön Erharddal, buzgón támogatták az intervencionista gazdaságpolitikát (szubvenciókkal, termelésösztönző eszközökkel). A német ipar vezetői voltaképpen ugyanarra törekedtek, mint a franciák: rekonstrukcióra. Ehhez azonban nem volt szükség Monnet-típusú tervezésre, mert a német helyreállítás céljai kellő ösztönzéssel szolgáltak. A rekonstrukciót egyébként a szövetségi kormány erőteljesen serkentette: kényszerkölcsönt jegyeztetett a német iparral 1952-ben a szűk keresztmetszetű iparágak fejlesztésének céljára (elsősorban a vas- és acélipar, az elektromos áramellátás és a szénbányászat fejlesztésére).

A szövetségi kormányzat szerepét nem homályosította el a magánvállalkozások koordinált közreműködése. Fontos szerepet játszott a finanszírozandó projektek kijelölé-

sében. Ez a kormánytevékenység a Marshall-terv időszakában megszabta a német ipar fejlesztésének irányát. A Marshall-program nemcsak árusegélyt biztosított, hanem az ún. „Counterpart Funds”-konstrukció keretében speciális hitelellátást is. Ez utóbbi a dollárcikk-szállítmányok márkaellenértékének külön számlákon való kezelését jelentette: a márkaösszegek felhasználását amerikai engedélyhez kötötték, a márkát a német kormány bocsátotta a belföldi vásárló rendelkezésére. A bonyolult elszámolási konstrukció lényegileg további segély bepumpálását jelentette a német gazdaságba. A lebonyolítás céljára külön szerv létesült: a Kreditanstalt für Wiederaufbau. Működése német közhivatalok és bankok kooperációján alapult; a német újjáépítés amerikai finanszírozását valósítva meg. A beruházási prioritásokat a német szerv jelölte ki. A német szerv fennmaradt a Marshall-terv lebonyolítása után is, beilleszkedett a hazai hitelintézmények hálózatába. Az 50-es évek végére valósággal második központi bankká nőtte ki magát a hosszú távú beruházások finanszírozásában. E funkciója révén össznemzeti érdekű beruházáspolitikai szerepet töltött be.

Az 50-es évek derekára kialakult a német gazdaság rekonstrukciójának prioritásokat rögzítő beruházási programja. Az anyagi alapokat a pénzpolitika biztosította. Ezzel párhuzamosan a szövetségi kormány súlyos adók révén kialakította a felállítandó Bundeswehr pénzügyi bázisát. A fegyverkezés kiadásait 5 év alatt akkumulálódó 45 milliárd márkára becsülték. A pénzügyminiszter 1954-től évi 9 milliárd márkát vont el a gazdaságból erre a célra, visszafogva a lakosság árúkeresletét. 1956-tól fordulat állt be: a fegyverkezés költségeire felhalmozott összegekből létrehozták a zöld tervnek nevezett agrárszubvenció programot és 1957-ben megjavították az öregségi nyugdíjrendszert. A hagyományos pénzpolitika keynesi irányba terelődött, fiatalítás kezdődött a Bundesbanknál és a pénzügyminisztériumban. A nemzetközi gazdasági fejlemények is változásra ösztönöztek. Az általános recesszió lassította a német gazdasági növekedést, a korábban felhalmozott márkamilliárdok a deficit finanszírozását szolgálták.

A német kormány szemléletváltozással reagált. A gazdasági fejlemények a ciklus fokozott ellenőrzésére figyelmeztettek. 1959-ben Németország elérte a teljes foglalkoztatottságot. A kormány programot készített egy esetleges recesszióban foganatosítandó lépésekre. 1961-ben felhatalmazást kapott a parlamenttől rendeleti úton való adócsökkentésekre új beruházások létesítésének céljára. Az illetékes tárcák vizsgálatot indítottak annak megállapítására, hogy elegendő hatáskörrel rendelkeznek-e a hatóságok a ciklusváltozások negatív konzekvenciáinak kivédésére. A jelentést 1964-ben publikálták. Időközben Adenauer nyugdíjba vonult, a kormányt fiatalították. A jelentésben keynesi szemlélet domonált, a deficitfinanszírozás kormányfeladattá vált, döntés született beruházási projektumok előkészítésére; fedezetüket a szövetségi kormány kezén levő, valamint közpénzekből támogatott állóalpok képezték a projektum-koncepció szerint. A kormány 1963-ban publikálta az 1962-es országos teljesítményeket és az 1963-ra kilátásba helyezett teendőket tartalmazó dokumentumot, részletes tájékoztatást adva a nemzeti jövedelemről, profitokról, bérekről, megtakarításokról, beruházásokról. Az adatok azt a felismerést tanúsították, hogy az előrejelzések távlati vizsgálódás eredményei, tervezést elősegítő célra készültek. Erhard már 1957-ben javasolta Adenauernek az előrejelzések és gazdaságpolitikai elemzések gyakorlatát, de elutasításba ütközött. Most megszűntek az idős kancellár habitusából következő akadályok. Erhard ellentmondásos karakteréből sok félreértés származott. Retorikájában – mint említettük – a klasszikus gazdasági liberalizmus hívének mutatkozott, a „láthatatlan kéz” propagátora volt. Mindamellet minisztériuma élén erőteljesen intervencionista módon cselekedett, vala-

hányszor úgy látta, hogy a piac nem reagál a neki tulajdonított módon valamely helyzetben. Nem volt francia értelemben vett tervező, de tervezékenysége jól tükrözte a szabályozott kapitalizmus német változatának törekvéseit, tetteit.

Svédország

A társadalompolitikai kísérletek két pillére a tárgyalt időszakban is a munkabér- és beruházási problematika volt. A terméknövekedés előmozdítását kalkulált előrebecsléssel, valamint a növekedést lehetővé tevő aktív munkaerőpolitikával igyekeztek megvalósítani. Az utóbbin új technológiát alkalmazó munkaerő leggyorsabb előteremtésének stratégiáját, módozatait értették. Az ún. munkaerőtanács a teljes foglalkoztatás folyamatos biztosítása érdekében a munkaerőellátás ingadozásainak kiküszöbölésére törekedett, abból kiindulva, hogy minél kisebb az ingadozás, annál biztosítottabb a nemzeti terméknövekedés. A tanács részben az építkezések mennyiségi ellenőrzésével, részben a beruházások pénzügyi kontrolljával oldotta meg feladatát. Az utóbbi egy külön számlának vezetését jelentette; a vállalatok jó konjunktúra idején elért profitjaikat ezen halmozták fel, ezekre adómentességet élveztek, ha a hatóságok által jóváhagyott beruházásokat finanszírozták az adómentes profitokból. A decentralizáltság szintjein működő munkaerőtanács tevékenysége hatékonyan befolyásolta a ciklust. A gyakorlat fokozatosan fejlődött: specifikálták a beruházások céljára szükséges munkaerő összetételét, szakértelmi kívánalmait stb. A megvalósítandó beruházások együttese nem volt kötelező; indikatív megjelölésük részben ösztönözte az érdekelt vállalatokat, másrészt jelezte a nemzetgazdaság fejlesztésének kívánatos irányát. Lényegében a parlament tájékoztatását szolgálta. A rövid távú fluktuációk kiküszöbölésének célja a távlati tervezés intézményesítése felé irányította a svéd nemzeti tervezést. Voltaképpen ellentéte volt a francia gyakorlatnak, ahol az elsődleges cél a távlatok jelzése volt, s ezekből deriválódott – ha erre mód volt – a rövid távú fluktuációk kiküszöbölése. A hatékonyságra jellemző, hogy a 60-as évek elején az évi összes építkezések 10 százalékát a felhalmozott tartalékokból fedezték. A tervezést a háború utáni években külső szakemberek végezték, 1962-ben létrehozták az állami gazdaságtervezési tanácsot, a tervezés ily módon kormánytevékenységgé vált.

Figyelmet érdemel, hogy a szakszervezetek nem kedvelték a vállalatok szelekcióját, tehát azt, hogy a kiválasztottak kormányjuttatásokban részesültek bizonyos beruházási feladatok elvégzése ellenében. A szakszervezeti felfogás a szabad verseny mellett volt, a piac által elvégzendő szelekció korlátlan érvényesítését hirdette. A tervezők elvetették ezt a klasszikus, de elavult felfogást; a nemzetközi versenynek kitett svéd piac alkalmazkodásának szükségességét vallották, ami a nemzetközi versenyképesség állami eszközökből való előmozdítását jelentette. Ez a nézet is bizonyítja, hogy a kormányzat államérdekből erőteljesen beavatkozott a gazdasági folyamatokba. Például a fogyasztói nézetek kutatása a minőség, szabványok stb. betartása területein állami feladat volt Svédországban.

A realitás által produkált fejlemények folyamatos dilemmák elé állították a munkavállalói és a munkaadói szervezeteket. Mivel az elfogadott elv a konszenzuson alapuló megoldás biztosítása volt, az ehhez vezető út állandóan változó intézkedéseket követelt. A munkabér- és más diszkriminációt ellenző szakszervezetek kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy az alacsony termelékenységgel, hatékonysággal működő iparok, vállalatok kiestek a verseny során. A Közös Piac és az EFTA működése a hazai iparágak állandósult veszélyeztetőjévé vált; a vámok és más kereskedelmi korlátok mérséklésé-

nek kötelezettsége nemzeti érdek volt. A műszaki fejlődés az iparon belüli munkaerő-vándorlás felé terelte a folyamatokat. Ugyanezt követelte a nemzetközi versennyel való lépéstartás. Az ortodox nézetek ideje lejárt, bárminő forrásból fakadtak is. A hosszas, gyötrelmes alkalmazkodás a piachoz – anakronizmus, egyben járhatatlan út volt. A svéd példa a múlttal való leszámolás iskolapéldájává vált.

Hollandia

Szólni kell végül Hollandia tapasztalatairól. A hollandok is felismerték a tervezés hosszabb távú variánsának szükségességét. A már említett gyakorlat – a munkabérek rendeleti úton való leszorítása a nyugat-európai bérszint alá – 1963-ban kudarcot vallott. Az előjelek évek óta gyülekeztek. A holland munkások magasabb bért kaptak a határokon túli német iparban, mint a hazában, melyet megkötött az állami bértkontroll. A hazai munkaadók kénytelenek voltak versenyre kelni a munkásokért a németekkel, s egy sor államilag jóváhagyott megállapodásban emelték munkásaik bérét; az emelések meghaladták a termelékenység növekedését. A kormány fenntartotta az árkontrollt, figyelmeztette a munkaadókat, hogy az engedélyezett béremelések túllépése esetén profitjaikból kell fedezni a differenciát. A válságba került munkabérlétszabályozás magával rántotta az árellenőrzés mechanizmusát. A hatóságok képtelenek voltak a bér- és ármozgások országos összhangjának biztosítására, s juktímet teremteni a termelékenység alakulásával. 1963-ban áttértek a középtávú, 5 évre tervezett munkabérlétszabályozásra. Az új gyakorlat elvezetett egy általános „jövedelmi politika” szükségességének felismeréséhez. A kontrollok fellazulásának jele volt, hogy – svéd mintára – nagyobb alkudozási lehetőségeket kaptak a munkaadói és munkavállalói szervezetek, de az állam fenntartotta a jogot a kötött megállapodások megsemmisítésére, ha nem értett egyet azokkal. Az utóvédharc a kontrollpolitika irrealitását bizonyította. A 60-as évek elején, a nyugat-európai gazdasági integráció kezdeti éveiben, a Közös Piac, majd az EFTA növekvő potenciálja idején a holland gyakorlat mindinkább összeütközött az integrálódás követelményével. Az integráció szerve, az OECD óvatosan megkérdőjelezte a bérnövekedés országos koordinálását. Az udvarias figyelmeztetés a piaci állapotok figyelésére a holland felfogást hibáztatta. A figyelmeztetés lényege az volt, hogy az idők a regionális összefogást sürgetik, a nemzeti érdeket összhangba kell hozni az integrációval, azaz: szükség esetén alárendelni az integrációnak. A 60-as évek derekán elhangzott figyelmeztetés akár napjainkban is megfontolást igényel. Elgondolkodtató, hogy a nyugat-európai integráció már harminc évvel ezelőtt figyelmeztetett a komplex, nemzetközi összehasonlításokon alapuló vizsgálódások elengedhetetlen voltára.

*

Az OECD egyik munkabizottsága által készített jelentés ekként jellemezte a nyugati törekvések egyezéseit és különbözőségeit: „A tanulmányozott országok gyakorlata nagy eltéréseket mutat. Ez azonban sok közös vonást takar... Ha megpróbáljuk elkerülni a szóvitákat, megfigyelhető, hogy az országok nem különböztethetők meg oly módon, hogy van-e kimondott növekedési politikájuk, használnak-e hosszú távú tervezési technikákat... A tanulmányozott hat ország egy folyamatos spektrum mentén helyezhető el, nagyobb vagy kisebb hangsúlyt téve a növekedést előmozdító intézkedésekre.” Vizsgálódásaink szempontjából az érdemel különös figyelmet e megállapításból, hogy a hangsúlybeli különbségek nem mondottak ellent az új típusú állami beavatkozás tényének és a tervezés fejlődő gyakorlatának.

IRODALOM

- Dale, Edwin, Jr.*: Conservatives in Power. 1960.
- Galbraith, John*: The New Industrial State. 1967.
- Graham, Otis, Jr.*: Toward a Planned Society. 1976.
- Heineman, Ben*: President's Task Force on Government Organization. 1967.
- Hughes, Emmet*: Ordeal of Power. 1963.
- Johnson, Lyndon*: The Vantage Point. 1971.
- Láng Imre*: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája 1933–1939. 1988.
- Láng Imre*: A roosevelti irányzat utóélete, 1945–1953. Kézirat. 1992.
- Láng Imre*: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946. In: Világtörténet, 1988. 1. sz.
- Láng Imre*: A Roosevelt utáni gazdaság- és társadalompolitikai kísérlet: a Fair Deal. In: Világtörténet, 1990. ősz-tél.
- Levin, Melvin*: Community and Regional Planning. 1972.
- Magnum, Garth*: The Emergence of Manpower Policy. 1969.
- Schlesinger, Arthur, Jr.*: A Thousand Days. 1965.
- Shonfield, Andrew*: Modern Capitalism. 1969.
- Tugwell, Rexford*: The Emerging Constitution. 1974.

SZEMLE

MOSES GASTER CHRESTOMATIÁJA * (1891, 1991)

Bár a reprintkiadások korát is éljük, mégis rendkívüli eseményszámba megy, ha száz év múltán is, 1991-ben, újra kiadásra kerül egy régi, 1891-es román szöveggyűjtemény. Nagy esemény ez azért is, mert évtizedek óta páratlan műgonddal adják ki a román filológusok különböző nyelvelmékeiket. Ki volt tehát Moses Gaster, és hol a helye az ő szöveggyűjteményének, Chrestomatiájának?

Johannes Kramer előszavában pontos és szakszerű választ ad erre. Egyetlen kifogásunk lehet ezzel kapcsolatban, éspedig az, hogy túl rövid. Talán hiányzik belőle az a szenvedély is, amit Gaster szenvedélyes egyénisége miatt elvárhatnánk. Ennek oka pedig az, hogy Moses Gaster levelezéséből, bár sokat közöltek, éppen a legszemélyesebbek maradtak kiadatlanul. És bár talán nem illik a recenzensnek saját munkáját előtérbe állítania, mégis fenti kérdésünkre részben saját – a *Judaica & Hungarica* című munkába foglalt – kutatásaink eredményei alapján is válaszolunk,¹ és óhatatlanul nem egy vonatkozásban bővebben, mint Kramer, aki lexikon-szerű rövidséggel és pontossággal fogalmaz.

Kezdjük hát szemlénket szenvedélyes vallomással. Moses Gaster univerzális, századunk legtudósabb embere – írta Mircea Eliade 1939-ben. És ami talán mindennél fontosabb: „mélyen becsületes és őszinte volt mindabban, amit tett.” És Eliade akkor is őszinte volt, amikor 1936-ban Gaster érdemeit abból az alkalomból mérlegelte, hogy régi román kéziratait kedvezményes áron átengedte a Román Tudományos Akadémiának, amely 1929-ben tiszteletbeli tagjának választotta: „Azokban az években, amikor mi mindenféle galíciai kereskedőt befogadtunk, három nagy európai formátumú tehetséget kiüldöztünk”. A három tudós: Moses Gaster (1856–1939), Hariton Tiktin és Lazar Saineanu. A kiüldözés oka abban rejlett, hogy izraeliták voltak, pontosabban csak az első, mert a másik kettő már áttért. Saineanu filológus és a román mesevilág monográfusa, aki távozása után többet nem volt hajlandó román témákkal foglalkozni. Tiktin nyelvész, a legjobb történeti szótár szerzője. Gaster viszont egyszerűen polihisztor: filológus, folklorista, vallástörténész.

Moses Gaster karrierjének titka abban rejlik, hogy nem ismert megalkuvást. Ha kellett, fellázadt. És lázadása sok mély tanulságot rejt magában, még ha azóta több mint száz esztendő telt is el. Mert mi ellen is lázadt Gaster? Elsősorban azellen, ahogy a zsidókkal bántak. Kramer említi a romániai zsidósággal szembeni mostoha állami politikát, de nem fejtette ki bővebben, hogy miről volt szó.

A zsidók sajátos középosztályt alkottak a román fejedelemségekben, majd Romániában. Elsősorban kereskedelemmel és iparral foglalkoztak. Miután földtulajdonra nem tehetek szert, földbérliként vezettek bojári uradalmakat. Ha a 19. századi Románia emelkedésének alapja a Nyugat felé irányuló gabonakereskedelem, akkor elmondható, hogy a zsidók ennek működtetésében kulcsszerepet játszottak. A politikai elit így gazdaságilag olyan elitől függött, amelynek nem jutottak politikai jogok. Ez a politikai ipar szempontjából „hasznos” munkamegosztásnak bizonyult. Az antiszemitizmus átszötte a napi politikát. A havasalföldi forradalom 1848-ban még programként tűzte ki az emancipációt, de amikor 1866-ban a parlament elé a zsidók számára kedvezőbb alkotmányt terjesztettek, antiszemita utcai lázongások törtek ki. És egy-két konzervatívot leszámítva, nem akadt politikus, aki ne úszott volna az árral. Annál is inkább, mert a moldvai szeparatista vágyakat és majd a társadalmi elégedetlenséget is mérsékelni lehetett egy-egy jól időzített antiszemita kampánnyal. Periodikusan rendeleteket adtak ki az idegen, kóbor elemek ellen, ami üldözéssel és kitelepítéssel járt.

Moses Gaster mégsem került a gyűlölet és öngyűlölet Szköllája és Kharüdisze közé. Talán azért sem, mert gyermekkorra boldog volt. Miután szombaton nem járt iskolába, Szombat úrnak hívták társai, de nem sértő szándékkal. Nem is felejtette el soha a bukaresti interetnikus tolerancia és harmónia légkörét. Ugyanakkor a bukaresti zsidó közösségeket sem jellemezte az egymásra leselkedő gettószelem, a vallásos bigottság. Mindenki élhette a maga világát egy ideig, addig, ameddig a történelem nem tűzte napirendre a zsidókérdést. Moses Gaster számára a hazai és a németországi antiszemitizmus jelentette azt a kihívást, ami arra ösztönözte, hogy tisztába jöjjön saját judaizmusával. Miután Lipcsében romanisztikát tanult, beiratkozott a boroszlói rabbiépzőbe, amely a korabeli zsidó szellemi megújulás egyik műhelye volt. A zsidó szellemi örökség feltárása identitása vállalására készítette fel az önmegvetést szügeráló antiszemitizmussal szemben. Ugyanakkor sok

*M. Gaster: Chrestomathie Roumaine. Textes imprimés et manuscrits du XIXe siècle; spécimens dialectales et de littérature populaire accompagnés d'une introduction, d'une grammaire et d'un glossaire roumain-français. I-II. Chrestomatie română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI–XIX), dialectale și populare cu o introducere, gramatică și un glosar română-francez. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1991. I (p. 14. + p. CXLIV. + p. 368.) – II. (p. 562.)

kollégája megrökönyödésére Gaster nem hebraisztikából doktorált, hanem a román fonetika történetéből, és a román népi kultúra összehasonlító vizsgálatára összpontosította erejét. És talán azért is, mert a maga bőréen érezte, mit jelent a kizáró nacionalizmus, a nemzeti demagógia egyik fő megnyilvánulása: az eredetkultusz támadva a dáko-román kontinuitás tézise ellen foglalt állást több tanulmányban.

Johannes Kramer „diplomatikusan” megkerüli Gaster romanisztikai munkásságának tartalmi ismertetését és azt is, hogy ennek ideológiai és érzelmi hátterét ismeresse. Azt hiszem célszerű lett volna legalább Gaster román vonatkozású cikkeinek bibliográfiáját összeállítani, miután a Bruno Schindler által 1958-ban kiadott centenáriumi füzetben szereplő publikációs lista hiányos. (A jelen kötetben viszont szinte teljes a Gasterrel foglalkozó szakirodalom bibliográfiája.) Közben azonban megjelentek Gaster emlékiratai, és ebben eléggé ironikusan és anekdotikus modorban emlegeti a román etnogenezis körüli vitákat. A hallgatás diplomáciaja így aztán nem tudni, mit erősít. De ha igen, akkor sem használ a tudománynak. Célszerűbbnek látszik a higgadt dialógus. Hogy ennek ma megvannak-e a feltételei, nem tudni. Akkor nem voltak meg. És ezt talán maga Gaster is tudta. De nem a tűzzel akart játszani, hanem az igazság érdekelte. Bár érzelmileg nyilván fűtötte, hogy elítélje az autochtonizmus politikai velejáróját, azt, hogy történelmi jogon, az őslakó ősökre appellálva másokat idegennek minősítsenek és kirekesszenek. Hiszen maga is az ilyen kirekesztő politika áldozata lett.

Moses Gaster elsősorban 1878–79 során tudatosíthatta, hogy mit jelent zsidónak lenni Romániában. Az említett esztendők sorsfordulókat jelentenek Románia történetében. 1877-ben Románia belépett az orosz–török háborúba, és kinyilatkoztatta saját függetlenségét. De hiába a törökök fölött aratott katonai győzelem, a végső szót a nyugati hatalmak akarták kimondani. A balkáni helyzet szabályozására Berlinben kongresszust hívták össze. Eleinte csak akkor akarták elismerni Románia függetlenségét, ha az alkotmányába iktatja a zsidók politikai és vallási egyenjogúságát. A román fél mesterien kijátszotta a nyugati igényeket. A kollektív emancipáció helyett az egyéni emancipációt ismerte el. Igaz, áldozattal járt ez a manőver. Bismarck támogatása fejében a román állam kisegítette a csódbe jutott – német többségű – vasútépítő társaságot. Mindezt Moses Gaster nem tudta, amikor lázasan figyelte a fejleményeket. Találhatta, hogy dráma vagy tragédia lesz a végkifejlet. Közben a román parlamenti viták és a sajtókampányok éppen úgy hányingerral töltötték el, mint a zsidó közösségek meghasonlása, ami Gaster számára csak forróbbá tette – ahogy ő mondta – a poklot. A bukaresti szefárdok egy része ugyanis elfogadta az egyéni emancipációt, ami annak a szelektív antiszemitizmusnak az elfogadását is jelentette, miszerint van jó zsidó és rossz zsidó. Gaster kb. 800 zsidó emancipálására számított. Ezzel szemben 1900-ig összesen csak nyolcvannak ismerték el polgárjogát. A zsidók alkotmányjogi helyzetét pedig örögi módon szabályozták. „Idegen védelem nélküli idegeneknek minősültek” – azaz érdekeiket senki nem védte és védhette, hiszen ha kívülről, külföldön emelt valaki szót érdekükben, az az ország életébe való beavatkozó összeesküvésnek minősült. Igaz, ezzel szemben állt maga az élet. Hiszen szükség volt rájuk, és mint maguk a román politikusok is megvallották, korrupcióval sok mindent el lehetett érni. Az antiszemitizmus súlyát az értelmiségiek érezhették a leginkább. A berlini kongresszusig azt kellett hallaniuk, hogy a zsidók nem asszimilálhatók. Utána látniuk kellett, hogy az asszimilációt a politikai rendszer akadályozza szándékosan.

Gaster gyakran hivatkozott Isten akarására, amikor többfrontos harcba szállt. A zsidó újjászületés számára azt jelentette, hogy hitsorsosai az ősi kulturális örökségre támaszkodva – mint a fiával büszkélkedő apja írta – „a haladás örök szellemével összhangban” bontakozzanak ki „a babonák és rossz szokások fantasztikus életéből”. A jiddis és a német nyelv helyett bevezetni a román nyelvet a hitéletbe – ez lett Moses Gaster célja, aki Bukarestben, szülei zsinagógájában először prédikált románul a hívek nem kis megrökönyödésére. Ugyanakkor minden zsidóhoz szólt, kicsihez és nagyhoz. Imígyen üzent hadat a gettóhierarchiának. A zsidó nép küldetését pedig abban határozta meg, hogy fel kell építenie „a morál és az intelligencia templomát”. Amit tett korigény volt. Egyre népszerűbb is lett a zsidóság körében. Ő állította össze az első román zsidó imádságos könyvet is.

Gaster munkássága az egyetemes zsidó és a nemzeti román kultúra szintézisét jelentette volna, alapvetően ez utóbbit gazdagítva. 1883-ban kiadta „A román populáris kultúra” című könyvét, amely a kérdéskör első szintetikus áttekintése. Ez a mű mélyen nemzeti és egyetemes. Hiszen célként jelölte ki a román népről kialakított kép módosítását annak bemutatásával, hogy „a román nép ugyanazon a kulturális magaslaton áll, mint Nyugat más népei”. Ugyanakkor a népi kultúra motívumai az egyetemes kultúra közkinccsét alkotják. A nemzeti eredetiség abban áll, hogy az egyes népek a különböző elemeket miként veszik át. Ez a felfogás sokaknak nem tetszett. Akadt, aki azt állította, hogy a bibliai motívumok hangsúlyozásával el akarja zsidósítani a román kultúrát. És bár akadémiai díjra is szóba jött a mű, mondva csinált okokra hivatkozva, például a fogalmazás nyelvtani helytelensége, elutasították. (Egyébként a román akadémikusok és írók egymásról nemegyszer terjesztették, általában ideológiai vagy politikai–társadalmi okokból, hogy nem tudnak románul.) Ami Gastert illeti, maga az élet válaszolt a vádra. Száz év múlva a román populáris kultúráról szóló könyvének második kiadása napok alatt elfogyott...

Moses Gaster büszkén hangoztatta, hogy ő az első zsidó, aki a legnagyobb román írónal baráti viszonyban áll, és a román lapokban publikál. Ugyanakkor a politikusokkal való konfliktusok szinte kereste. D. A. Sturdzát, a liberális pártvezért egyenesen leégette. Egyik felolvasóülésén, amelyen a király elnökölt, kimutatta, hogy két helynévnek (Caracal és Severin) semmi köze nincs a római császárokhoz, Severushoz és Caracalhoz, mint Sturdza vélte, hanem szláv eredetűek. A helyzetet még kínosabbá tette az, hogy a király a mérges miniszterrel szemben a tudósnak adott igazat. Sokan a sértett politikus személyes bosszújának tulajdonítják Gaster kiutasítását. Pedig nem arról van szó.

Csak egyet lehet érteni azzal, ahogy Johannes Kramer megítélte a fejleményeket: a nacionalista körök által szított antiszemita elégedetlenséget a kormány arra használta ki, hogy megszabaduljon a kellemetlen értelmiségiektől. Viszont talán több magyarázatot érdemelt volna az állami fellépés, még akkor is, ha nem ismerjük levéltári anyagát.

Gaster ugyan nem politizált, politikai szervezkedésben nem vett részt, viszont egyszerűen jelenléte, minden sora és minden szava politikai jelentést kapott. És ezt csak kiemelten fokozta az, hogy közben ő is, kénytelen-kelletlen, beadta az emancipációt kérő kérvényt, ami eltűnt a bürokrácia útvesztőiben. Így csak még abszurdabbnak tűnt, hogy egy olyan alakja a román kultúrának, mint ő, másodrangú állampolgár vagy még az se. Az asszimiláció igényének és megtagadásának a konfliktusa elkerülhetetlen volt. Annál is inkább, mert a zsidók közül sokan szervezkedni kezdtek. Megindult a „Sion szeretete” mozgalom azzal a céllal, hogy minél többen telepedjenek meg Palesztinában. Gaster is belépett abba a bizottságba, amely az egyik moldvai kisváros zsidóságát egyik napról a másikra ki akarta volna költöztetni, hogy a világ közvéleményének figyelmét így hívják fel a romániai zsidóság gazdasági jelentőségére, hiszen a település gyorsan elhalt volna. Az akció nem így sikerült. Csak mintegy kétszáz embert lehetett Haifa mellé költöztetni. 1885-ben az egyik moldvai faluban még zsidóellenes „felkelés” tört ki, amiről Gaster éppen az ellenzéki sajtóban számolt be. Ugyanakkor a zsidók helyzetéről információkat juttattak Londonba, ahol a parlamentben is napirendre került a román zsidók sorsa. A bukaresti brit követnek jelentéseket is kellett írnia. Mindez jól jött a román kormánynak, hogy egy tucatnyi zsidó értelmiségit – összeesküvés címén – kiutasítson az országból anélkül, hogy a részleteket megszövegezzék volna. És nemcsak az antiszemita hangulatot elégíthette ki ez a lépés. Csillapította a szenvedélyeket, amelyeket az hozott lázba, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiával való jó viszony érdekében éppen akortájt néhány erdélyi irredenta agitátort is kiutasítottak. Így meglelt az egyszülly.

Bár az ember ritkán lehet önmaga igazságos bírója, Moses Gaster alighanem az volt, amikor a *Neue Freie Presse* szerkesztőjének azt írta, hogy „ami kiutasításunk végső célját illeti, lélektanilag számomra egyszerűen magyarázható: egyrészt a zsidókat teljességgel el akarták némitani, amennyiben lefejezték őket, elvették tollforgatóikat és tudósait”. Másrészt a külföldet akarják majd kijátszani, úgy állítva be az egészet, hogy a zsidók úgy élnek Romániában, mint „Ábrahám kebelén”, és csak néhány bajkeverő terjeszt hazugságokat.

A kiutasítás felszabadította Moses Gastert. A londoni szefárdközösség hahamja lett. Mint tudós nemzetközi hírnévre tett szert. Egy év múlva, 1886-ban meg is írta az egyik miniszternek, A. Stolojannak, hogy a Romániában töltött időt purgatóriumnak tekinti, a kormánynak soha sem felejtí el, amit vele tettek, de a román nép javát továbbra is szolgálni fogja. És a miniszter figyelmét nemcsak az új sáskairtási módszerekre hívta fel, hanem – miközben régi héber és samaritanus szövegeket adott ki – élete végéig foglalkozott a román népi kultúrával. Úgy vélte, az összehasonlító folklorzisztika a legjobb orvosság a nacionalizmus ellen. Egyébként ő maga is nacionalista volt, amennyiben elfogadta a nemzetet mint realitást. Csakhogy humanizmusa és toleranciája révén különbözött mai nacionalistáinktól. Mint fia, Theodor Herzl Gaster mondta: apja Grimm, zsidó mezben.

Johannes Kramer cionista mozgalomként minősíti azt, hogy Romániából Palesztinába telepítettek zsidókat. Ugyanakkor azt is bemutatja, hogy a századfordulón miként csatlakozott Gaster a cionista mozgalomhoz, hogy aztán tevékeny részt vállaljon a Balfour-nyilatkozat születésében, amely „nemzeti hazát” (national home) ígért a zsidóknak Palesztinában. Ami az 1880-as évek mozgolódásait illeti, inkább „cionizmus előtti cionizmusról” van szó, még akkor is, ha maga Gaster olykor a Herzl nevével fémjelzett, immár valóban cionista mozgalom szerves előzményének vélte. A kontinuitást az Izraelbe vágódás és település, valamint a modern cionizmus között, úgy tűnik, az antiszemitizmus erősödése biztosította, ami természetesen együtt járt a zsidó öntudat erősödésével. Gaster magatartása a zsidóság sorskérdéseiben egész életében két pólus között mozgott. Az egyik a kultúr-nemzet programja, a másik a nemzeti állam iránti igény. A boroszlói teológián mélyült el zsidó identitásának élménye és annak szándéka, hogy felmutassa a zsidó kulturális értékeket – az univerzalizmus jegyében. Román vonatkozásban azt akarta, hogy a zsidók jó románok lehessenek kulturális örökségüket ápolva és virágoztatva az ország javára. A nemzeti államot szükségmegoldásnak tartotta. Ugyanakkor, míg sokan az ugandai honalapítás gondolatával játszottak, ő ragaszkodott a Szent Földhöz, bízva a zsidók és az arabok békés együttműködésében, éppen a népeket összekötő kulturális közösségen látva ennek zálogát.

A kultúrába vetett hite vezérelte a román szellemi örökség feltárásában is. Chrestomatiáját tíz éven keresztül készítette. Az 1920-as évekből visszatekintve úgy érezte, szeme világát a cirill betűs kéziratok másolása közben vesztette el. Ugyanakkor ezeket a kéziratokat útítársainak tartotta a száműzetésben, és még vakon is lelki elégtétellel tapogatta őket. Az otthoni megaláztatások ellenére. De lássuk először a külföldi diadalutát.

Johannes Kramer filológusi pontossággal és némi szenvedéllyel jelzi a munka horderejét: a sok addig és részben ma is kiadatlan forrás felunultatását. Gaster ugyanis szorgalmasan gyűjtötte a kéziratokat, még távozása után is vásároltatott Romániában. És ez a szenvedély meghozta gyümölcsét. Akkor dolgozott kéziratokból, amikor a könyvtárakban még alig-alig tartottak kéziratokat. Eminescutól is kapott kölcsön régi kéziratot, és hazugság az, amit egy nemes hagyományú folyóirat nemtelen hagyományokat megelevenítő cikke állít, hogy örökre eltulajdonította volna azokat.² Azt viszont megemlíthette volna Kramer, hogy Gaster előtt krónikákat adott ki Mihail Kogălniceanu, Timotei Cipariu, az egyházi nyomtatványokból közölt és sok kéziratot ún. népkönyvet tett közzé Bogdan Petriceicu Hasdeu. Viszont kétségtelen, hogy senki sem vállalkozott arra, hogy a kezdetektől 1830-ig tegyen közzé forrásokat, szemelvényeket. Kramer a közlés erényét annak betűhív jellegeiben látja. Gaster ugyanis nem írta át a cirill betűs szövegeket latin betűsre. Műve előszavának és bevezetésének kéziratában sok kis apró módosítást találunk. De csak egyetlen lényeges olyan mondatot törölt, amelynek alap gondolatát nem fejtette ki. Holott arra hívta fel a figyelmet, hogy „míg a nyomdai ortográfia már valamennyire megszilárdult, az író minél kevésbé tanult, egyéni ortográfiája annál inkább reprodukálja a kor élő nyelvét, amit csodálatosan tükröz a cirill fonetikus ortográfia.”³ Ennek megfelelően az átírás mai általános román gyakorlatát „szomorújátéknak” tartja Kramer, arra figyelmeztetve, hogy képzeljük el, ha Thuküidész latin betűvel kellene átírunk, és Shakespeare-t a Nemzetközi Fonetikai Egyesület standardjának megfelelően. És valóban, Wilhelm Meyer-Lübke, mielőtt megjelent a *Chrestomatia*, éppen a szövegközlő hűségben látta a mű értékét, hiszen így lehetőséget ad annak tanulmányozására, hogy lássuk a különböző nyelvek keveredési folyamatát a románban (Mischungsprozesse verschiedener Sprachen). Richard Otto pedig azt emelte ki ismertetésében, hogy „mi, németek büszkék lehetünk arra, hogy a mi könyvkereskedelmünk szolgáltatta a románoknak ezt a nemzeti művet”. És Kramer is idézi D. Macreát, egyik legértőbb román nyelvész kortársunkat: „ennek a munkának mindig ott kell lennie a román nyelv és a régi román irodalom minden egyes kutatójának az íróasztalán.” (Talán nem illik szóvátenni, mégis úgy érzem, célszerű lett volna – kegyelemből is – közölni facsimilében a mű hajdani belső címlapját, a Brockhaus Kiadóval, amely megjelenési helyként Lipscht és Bukarestet tüntette fel, és ez utóbbi mozzanatot jelzi is a mű negyedik címnyegedoldala.)

A hazai fogadtatást a szakszerűtlenség és az antiszemitizmus összefonódásából eredő elutasítás határozta meg, bár a bukaresti megjelenési hely jelzi a román támogatást. A mű kitüntetését annak hangsúlyozásával vette el egy ma már névtelenségbe hullott akadémikus, Nicolae Ionescu, hogy csak ötven oldalt írt a szerző, a többi szöveg és szótár, tehát az egész inkább kompiláció.

Gaster egyszerre volt optimista és pesszimista. Amikor hozzáfogott a műhöz, azt jelezte a kiadónak, hogy be fogják vezetni az iskolákba, ezért akár ezer példányt is ki lehet adni. Ugyanakkor számított a mostoha fogadtatásra, és mégis keserűen fogadta azt. Drámáját megrázó erővel tárja fel Titu Maiorescuval, a román konzervatív ideológiussal és az irodalmi élet irányadjával való levelezése, amelynek egy részét ma Romániában is kiadták. E levelezés a kultúra összekötő és a politika elválasztó erejét példázza.

Kramer is utal arra, hogy Maiorescu csodálta Gastert, amikor pedig kormányra került, hazahívta. Ma természetesen és helyesen hangsúlyozzák Maiorescu toleranciáját, azt, ahogy mérsékelni próbálta a romániai antiszemitizmust.⁴ Viszont arra is okkal figyelmeztetnek, hogy a politikai antiszemitizmustól nem szakadhatott el mint politikus. Igaz, a konzervatívok általában nem játszottak olyan mesteri hévvel a középosztály és a közvélemény antiszemita szenvedélyeire, mint a liberálisok. És a konzervatív pártvezér, Petre Carp, igaz egyedül, tüntetően állást is foglalt az antiszemitizmus ellen. Mindez nem von le semmit annak a gesztusnak az értékéből, hogy Maiorescu állítólag tüntetően kiment az egyébként tüntetően távozó Gasterhez a pályaudvarra, és azzal intett búcsút neki, hogy „vizontlátásra! ... nemsokára!” Meg is írta neki Gaster: „Higgye el, soha sem fogom elfelejteni, hogy Ön mindenki mástól eltérően nem a zsidót, hanem az embert látta bennem. Minden hibánk mellett nekünk, zsidóknak van egy erényünk, ami sok mindent kiegyenlít: a hála, és szomorú, hogy a románok nem kerülnek gyakrabban abba a helyzetbe, hogy ezt az erényt megmutassuk.” Talán ennek is tulajdonítható, hogy Gaster végül Maiorescu kérésére nem írta rá *Chrestomatiájára* saját neve mellé, hogy „expulsa”, azaz kiüldözött. „Gondoljon Spinozára és helyezze magát a visszatérítő dörögés elé” – figyelmeztette Maiorescu, a hazai politikai élet durva mozzanataira utalva. Gaster azonban nem követhette Spinoza példáját. Azt várta, hogy a konzervatívok, ha hatalomra kerülnek, érdemi lépéseket tesznek a zsidók emancipálása érdekében. Így aztán tisztelettel, de nem különösebb örömmel küldte meg Maiorescunak évtizedes munkája gyümölcsét, a *Chrestomatiét*, felidézve hajdani szaváltásukat. Maiorescu ugyanis még a munka indulásakor megkérdezte Gastert, hogy mit remél, mit ér el szöveggyűjteményével. A válasz: „gyűlöletet és üldöztetést”. És ez be is teljesedett. Maiorescu ugyan jelezte, hogy ha Gaster akadémiai díjra terjesztetné fel munkáját,

akkor elutasítanak, miután Sturdza az ellensége, és „nem tudományos alapon”. A „tudományos” elutasító választ már ismerjük...

A *Chrestomatia* mégsem maradt csupán keserű emlék Gaster számára. Azt lehet mondani, hogy egy szélesebb program része volt. Önértékén túlmenően, emberileg és tudományosan is megalapozta azt, hogy a századfordulón megírja – németül – a román irodalom történetét, 1915-ben nagyszabású bevezető tanulmánnyal vaskos kötetet tegyen közzé román állatmesékből. 1936-ban a népi és népies versek költőjéről, a múlt század eleji bukaresti folklór kiválóságáról, Anton Pannról írt, vagy inkább diktált nagyszabású tanulmányt egy Pannantológia bevezetőjeként. A nyolcvanéves tudós így ajánlotta művét az olvasónak: „kelj át a tengeren, amelyet gyakran felkorbácsolnak a részrehajló kritika szelei, kelj át az emberi szenvedélyek hullámain, érvébe sértetlenül, kerülj azok kezébe, akik, hozzám hasonlóan, szerették és szeretik mindazt, ami a nép szívéből és lelkéből jő.” Ez a hit és meggyőződés vezette Moses Gastert akkor is, amikor megírta *Chrestomatiáját*, miközben az ideológiai kavalkád még nem ért véget.

Miskolczy Ambrus

Jegyzetek

- 1 *Gaster, Moses*: Judaica & Hungarica. Válogatta és bevezette *Miskolczy Ambrus*. Bp., 1993.
- 2 *Rezus, Petru*: Mihai Eminescu și Aron Pumnul. In: *Vieata Noua*, 1992. 4. sz. 20.
- 3 Biblioteca Academiei Romane, București, Ms. r. 3672. II. 14.
- 4 *Bucur, Marin*: Toleranta și spirit democratic la Titu Maiorescu. In: *Viata Romaneasca*, 1992. 6-7. sz.

SIC ITUR AD ASTRA

1992. 1-3. szám, 224 p.

Történeiszportrék

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara történeiszhallgatóinak és a Magyar Történeiszhallgatók Egyesületének kiadványa. A szám anyagát válogatta, az előszót írta, a jegyzeteket és a bibliográfiákat kiegészítette *Vörös Boldizsár*.

A 19. századi európai historiográfia kiemelkedő jelentőségű történeiszei a történeisírást többnyire Leopold von Ranke német történeisíró által megfogalmazott tétel („wie es eigentlich gewesen”) szellemében művelték, azaz a történeis feladata úgy visszaadni az elmúlt korok eseményeit, történeiseit, ahogy azok a valóságban léteztek. A múlt század történeisfilozófija (Hegel és Marx), a svájci Bachofen merész újításai, J. Burkhardt szkepticizmusa, az angol H. Th. Buckle összehasonlító metódusai a társadalomkutatásban igen csekély mértékben tudtak hatást gyakorolni az ez időben formálódó európai szaktörténeisíráásra. A pozitív kutatási módszerek (pozitivizmus) kora volt ez, valamint a történeis segédtudományok (elsősorban a diplomatika) önálló szaktudománnyá válásának időszaka.

Ranke és a francia Michelet („résurrection intégrale”) elmélete nyomán a történeisírók nagyjából a levéltárak óriási, kiaknázásra váró anyagára támaszkodva a múltat a még feltárandó és feltárható ok-okozati összefüggések keretei között kutatták, elmerülve, néha pedig elveszve a részletekben. Ranke azon álláspontját követve, miszerint az „általános csupán a legnagyobb az egyáltalában véve észlelhető történeis individualitások hierarchiájában, mely magába zárja a többbit”, faggatták a történeiszek régmúlt korok archivális dokumentumait, hűen eleget téve a mesterük által képviselt történeis irányzatnak, a „historizmus”-nak. A levéltári források feltárására vállalkozó, az objektivitás elvét hirdető rankeista történeisíráás az elfogulatlanság jegyében próbálta meg a múlt történeiseit vizsgálni. Ezt az objektivitást s egyúttal a történeis felfogását, illetve gondolkodásmódját azonban erősen befolyásolták az adott kor társadalmi, politikai harcai, az adott állam, melynek a történeisíró polgára volt, politikai vezérelvei. Így vált maga Ranke is a porosz-német konzervatív

állam egyik támogatójává. Német kortársai, illetve utódai, mint pl. Th. Droysen, Th. Mommsen stb. a maguk történetírói életművével közvetve szintén a felemelkedő német birodalom céljait szolgálták. Nem maradtak el mögöttük e tekintetben a 19. század jelentős angol és francia historikusai sem; pl. Macaulay az angol polgári forradalomról írott monumentális művével az angol világbirodalmat és az angol polgári életformát volt hivatva népszerűsíteni; a francia Michelet pedig korának francia polgárait szerette volna felruházni a francia forradalom hőskorának és nagyszerűségének felidézésével. Ekképpen ezt a történetírást, melyet tudományos keretek közé próbáltak szorítani, inkább az elfogult objektivitás, mintsem az elfogulatlanság jellemezte, melyet majd a 20. század új európai történész-nemzedéke kérdőjelezett meg, új alternatívát kínálva a történelem művelésére.

Természetesen ez a rankeista történelemszemlélet nem volt öncélú, és jelentékeny hatást gyakorolt a 19. század végén, a 20. század elején kialakult tudományos történetírásra. Többek között megteremtette, kidolgozta azokat a módszereket, melyek elengedhetetlenül szükségesek voltak a történetírás egy magasabb szintű műveléséhez, továbbfejlesztéséhez. Nem utolsósorban hozzájárult a levéltári és egyéb történeti források szigorú kritikai vizsgálatához és kútfők sorozatokban történő publikálásához. A történetírás ezeknek köszönhetően olyan rangot vívott ki magának, mely végleg biztosította számára az önálló tudománnyá válás lehetőségeit és más humán tudományokkal való megemérettetését. Ez az ún. „tanszéki történetírás” (Lucien Febvre meghatározása) elsősorban Németországban és Franciaországban élte virágkorát, sőt ez utóbbi államban a történetírás művelése érdekében az egyes egyetemi történeti tanszékek felállítása mellett létrehozták a híres nevezetes École des Chartes intézményét is. A rankei módszerek ennél fogva érdekes módon leginkább a francia tudományos életben lelték táptalajra, egyrészt elősegítve, másrészt viszont akadályozva a történelmi múlt „hiteles” feltárását és kritikai vizsgálatát.

Ezzel az ellentétes előjelű historiográfiai fejlődéssel, túlnyomórészt a politikátörténeti kutatásokra koncentrált történetírással szemben a két világháború közötti időszakban éppen a francia történészek körében volt tapasztalható egy olyan szintézisre törekvés, melyben a társadalmi, gazdasági és kulturális szempontok kerültek előtérbe. Ez a kulturális szintézis jelszavát zászlajára tűző francia történeti iskola mintegy visszahatás volt a comte-i és a rankei pozitivistára, illetve historizáló történelemszemléletre. A Henry Berr által kezdeményezett, majd Lucien Febvre és Marc Bloch, később pedig tanítványai, G. Friedmann, F. Braudel és Ch. Morazé stb. nevével fémjelzett irányzat (Annales) elutasította az empirista történetfelfogást, miközben elismerte a levéltári kutatások és források használatának jelentőségét. Nézetük szerint nem elegendő egyszerűen a régimúlt történeti kútfők gondos elemzése, csoportosítása, a történésznek meg kell tanulnia továbblépni. Mindenekelőtt helyesen kell értelmeznie a jelenkort, és meg kell válaszolnia azokat a kérdéseket, melyek napjaink emberét foglalkoztathatják. Ennek az iskolának egyik jellemzője az objektív történeti igazság keresése. Ez azonban csak korlátozott, részgazság. A történész maga alkotja meg a tárgyát, s ebbe beleviszi saját szubjektív énjét is. A múlthoz kétkedésekkel, hipotézisekkel kell közelíteni, és e feltevések igazolását vagy cáfolatát kell kikövetkeztetni az illető levéltári vagy más egyéb forrásokból.

Az 1929-ben alapított „Annales d'histoire économique et sociale” című folyóirat hasábjain kibontakozott vitázó szellem, mely széles körű szakmai tájékozottsággal, alapos forráskritikával párosult, nagy népszerűséget szerzett az iskola képviselőinek. Együttműködésük eredményeképpen közreadott egyetemes civilizáció-történetük a 20. századi európai történetírás egyik meghatározó eseménye volt. M. Bloch és H. Pirenne műveikben többek között az összefüggések, a kölcsönhatások feltárására helyezték a hangsúlyt, továbbá az emberek egymáshoz, elődeikhez, saját tudásukhoz, ismereteikhez stb. való viszonyának vizsgálatát tartották fontosnak. Ez a módszer Bloch szavaival a „múlt szociológiája” volt, melyet a német Max Weber e téren kifejtett, máig ható szociológiai munkássága fémjeléz. Az Annales elsődleges érdeme abban állt, hogy megteremtette az alapjait egy napjainkban már általánossá vált gazdaság- és társadalomtörténet-írásnak. Az 1950-es évek második felétől az Annales Braudel által vezetett fiatalabb generációjának műveiben a gazdaság- és demográfia-történeti statisztikák egyfajta modellekké váltak, egyszersmind munkásságukban nyitottabbak lettek az új módszerek iránt; előtérbe kerültek a kvantitatív elemzési szempontok. A régi témák pedig, mint pl. polgári és ipari forradalom, a helytörténetírás, parasztságtörténet, az antropológia és paleoantropológia stb. ismét fontos helyet kaptak történeti műveikben.

Az Annales szociológiai szemlélete, kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti módszerei nem maradtak hatástalannak a nyugat-európai, de a kelet-európai történetírásban sem. A holland Johan Huizinga kiemelkedő munkássága jelzi többek között e kisugárzás eredményeit. Érdekes módon az angol történészek alkotásaiban az Annales kevésbé hatott, aminek oka A. Toynbee óriási történelmi tekintélye és történetfilozófiája volt. Toynbee történetfilozófiai módszerének fontos helyet juttat az antropológiának, mely az Annales új történész-nemzedékének tevékenységében is, igaz, más célzattal, szerepet játszik, hasonlóképpen a civilizációk összehasonlító kutatása és vizsgálata.

A Magyar Történészhalgatók Egyesülete, ha nem is tudatosan, de lényegében a fent vázolt historiográfiai irányzatokhoz, iskolákhoz vagy személyekhez kapcsolódó, a 19–20. századi európai történetírásban kimagasló

érdemeket szerzett történétírók megismertetésére vállalkozott folyóiratában, azt a célt tartva szem előtt, hogy a történészhallgatók, de a folyóiratot olvasók szélesebb tábora számára is közelebb hozza ezeket a történétírókat, akikkel, ill. akiknek műveivel egyetemes történeti tanulmányaik során szembetalálkoznak. A H. Balázs Éva egyetemi professzor javaslatára és hathatós irányítása mellett készült kötet további célkitűzése lehetett, hogy a 19–20. századi európai historiográfia fejlődését, alakulását meghatározó történészekre, történétírókra és az általuk képviselt irányzatokra, akikről, illetve amelyekről a magyar történétírás berkeiben különösen az 1960–70-es években számos vita bontakozott ki (gondoljunk itt elsősorban az Annales körül a Századok hasábjain lefolytatott diszkuszióra), újra felhívja a figyelmet. Ez már csak annál fogva is fontos, mivel az utóbbi időben történétírásunk mintha megfeledkezett volna az európai historiográfia főbb áramlatainak eredményeiről, módszereiről, illetve ezen eredményeknek, metódusoknak a magyar történelem egy-egy kérdésének feldolgozása során történő „hasznosításáról”.

Ezért örömmel üdvözölhetjük ezt a méreteiben szerény, de mindenképpen jelentős vállalkozást, melynek keretében a következő történétírók életrajzaival, illetve életművük összefoglalásával ismerkedhetünk meg: Leopold von Ranke, Thomas Babington Macaulay, Jacob Burckhardt, Henri Pirenne, Max Weber, Johan Huizinga, George Macaulay Trevelyan, Marc Bloch, Arnold Toynbee, Fernand Braudel, Jaime Vicens i Vives, Albert Soboul, Robert Mandrou és Michel Foucault.

Mint minden válogatás, ez is szubjektív, benne, mint az a fentiekből kitűnik, elsősorban az angol és a francia orientáltság dominál. De ez csak az egyik szempont lehet. A másik, amint arra a kötet szerkesztője, az előszó írója, Vörös Boldizsár is utal, többnyire olyan történétírói személyiségeket válogattak be a kötetbe, „akiknek egy vagy több műve megjelent magyarul, s így nem egészen ismeretlenek a szélesebb olvasóközönség előtt sem”, vagy akiknek életműve az európai történétírásban „általános érvényű”. A válogatásnak ezen szempontjai mindenképpen méltánylandók, de talán nem lett volna érdektelen olyan történészek portréit is bemutatni, akik a 19–20. századi magyar történétírás fejlődésében döntő szerepet játszottak (gondolunk itt pl. Heinrich Sybelre, Friedrich Meineckerre vagy Heinrich von Srbikre). Még a válogatás szempontjainál maradvá, két apróbb észrevételt szeretnénk tenni: a német történészek bemutatására a kötet összeállítója a H. Heimpel által kiadott „Die großen Deutschen” című életrajzi gyűjteményt tartotta fontosnak. Talán nem lett volna haszontalan egy modernebb tanulmányt kiválasztani erre a célra, mint pl. a Göttingában megjelenő „Deutsche Historiker” című sorozatot, mely nem elsősorban biográfiai, mint analitikus jellegével tűnik ki. A másik észrevételünk a magyar szerzőktől származó tanulmányokra, illetve emlékbeszédekre vonatkozik. Véleményünk szerint ugyanis hasznosabb lett volna Marczali Henrik és Trefort Ágoston Rankéről, illetve Macaulay-ról írott megemlékezései helyett szintén egy modernebb feldolgozást választani és a jegyzetben összefoglalni a korabeli magyar történelem álláspontját az említett történétírókról.

Valószínűleg a terjedelmi korlátok miatt a kötetbe felvett történétírókat jobbra rövid nekrológukból vagy megemlékezésekből ismerhetjük meg, bár néhány esetben „terjedelmesebb” tanulmányportrékat is kapunk (pl. Max Weber, Jacob Burckhardt vagy Johan Huizinga). Ez utóbbiak felvételét minden valószínűség szerint a történétírók jelentőségének és „súlyának” mérlegelése is indokolhatta.

A kötet anyagának összeállítója (másokkal együtt) nagy gondot fordított egyrészt arra, hogy az elmélyültebb tájékozódás, illetve a bővebb tájékoztatás érdekében közölje az egyes történétírók magyarul megjelent műveinek (főleg monográfiáknak) bibliográfiáját, másrészt jegyzetekkel lássa el, illetve egészítse ki további magyarázatokkal az egyes tanulmányokat, nekrológokat. Ezeket a jegyzeteket olvasgatva, azon túl, hogy elismeréssel adóznak az összeállító és a fordító hatalmas munkájának, egy kisebb kritikai észrevétellel kell élnünk, nevezetesen: a jegyzetapparátus készítésekor mindent meg szerettek volna magyarázni és ezen törekvésük folytán abba a hibába estek, hogy a történészhallgatók számára is evidens, tanulmányaikból már jól ismert fogalmakról, eseményekről vagy személyekről is magyarázó jegyzeteket készítettek, ugyanakkor több alkalommal is fontos történelmi alakokról nem tudjuk meg, kik is tulajdonképpen. Tehát az olvasónak többször is lexikonokhoz kell nyúlnia. Számos alkalommal nincsenek megadva az egyes történétírók munkáinak pontos címei, vagy csak rövidített formában olvashatók a főszerzőkben. A magunk részéről fölöslegesnek tartjuk ugyanakkor a szövegekben szereplő történeti munkák címének magyar nyelvre való fordítását, hiszen ezek egyrészt, ha magyarul napvilágot láttak, úgyis megtalálhatók az egyes tanulmányok vagy nekrológok után közölt bibliográfiákban, másrészt az érdeklődő olvasó valószínűleg eredeti címük szerint fogja őket keresni. A jegyzetekben nagyon sok az ismétlés: inkább az utalás módszereivel kellett volna élni olyan esetekben, mikor a különböző tanulmányokban felbukkan ugyanazon személyekről vagy fogalmakról esik szó (pl. miért kell többször is megmagyarázni, mi volt a Monumenta Germaniae Historica, vagy miért fordul elő többször magyarázat formájában Ranke, Lucien Febvre stb.). Még egy apró megjegyzés: érdemes lett volna talán a főszerzőkben olvasható idézetek pontos helyére utalni.

Hasznos lett volna külön bibliográfiában vagy a cikkek végén azokat a recenziókat, méltatásokat vagy a vitákat is feltüntetni, amelyek az adott történetíró egy-egy művét mutatják be, vagy esetleg portréját villantják fel, és azt is, amikor nevük egy-egy, a magyar történetírásban lefolytatott vita kapcsán felmerült. Igaz, el kell ismernünk, hogy ezek az adatok néhány történésznél megtalálhatók (pl. Toynbee, Braudel vagy Foucault), de nagyjából hiányoznak.

Ezek az észrevételek természetesen nem vonnak le a kötet értékes voltából. Az olvasó mindenképpen hiánypótló munkát tart a kezében, melyet haszonnal forgathatnak mind a történészhallgatók, mind pedig a történetírás iránt érdeklődők is.

Soós István

E számunk szerzői

Adriányi Gábor, egyetemi tanár, Institut für Kirchengeschichte, Universität Bonn

Czövek István, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár,

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Egyed Ákos, egyetemi tanár, Kolozsvár, az MTA külső tagja

Fogarassy László, a történettudomány kandidátusa, Pozsony

Gergely András, a történettudomány kandidátusa, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens

Magyari András, egyetemi tanár, Kolozsvár

Miskolczi Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens,

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Soós István, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó,

MTA Történettudományi Intézet

Spria György, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,

MTA Történettudományi Intézet

Varga J. János, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs,

MTA Történettudományi Intézet

Zombori István, a történettudomány kandidátusa, igazgatóhelyettes,

Móra Ferenc Múzeum, Szeged

100,- Ft

